

К. Артыкбаев, Б. Исаков

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

5

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721
А 86

Көркөм кеңештин курамы:

*А. Бектенов (жетекчиси), Э. Саманиди,
В. Кульчицкий, А. Белкина, М. Болотбеков.*

Артыкбаев К., Исаков Б.

А – 86 Кыргыз адабияты: 5-кл. үчүн хрестоматия окуу китеби. – 4-бас. – Б.: –
«Инсанат», 2012. – 320 б.

ISBN 978-9967-13-456-0

Окуу китеби 1985-жылы Кыргыз Республикасынын агартуу министрлиги
өткөргөн жабык конкурста баш байгени жеңип алган. Мектеп реформасынын жана
өркүндөтүлгөн окуу программасынын талаптарына толук жооп берет.

Шарттуу белгилер:

Өз алдынча иште.

Санжыргалуу сөз бермети.

Суроо.

Унутпа.

Ойлон.

Салыштыр.

Макал-лакап.

Тапшырма.

Сунуш.

А 4306020400-12

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721

ISBN 978-9967-13-456-0

© Артыкбаев К., Исаков Б., 2012.
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги, 2012.
© «Инсанат» басмасы, 2012

АДАБИЯТ — КӨРКӨМ СӨЗ ӨНӨРҮ

Мына, сен окуу китебинин алгачкы барагын ачып, адегенде эле адабият деген сөз жөнүндө ой жүгүртө баштадын. Ал сени эми өмүр бою коштоп жүрөт. Уккан, окуган же телевизордон, кинодон, театрдан көргөн кызыктуу жомоктор, окуялар, жазуучулардын айрым чыгармалары сенин эсине бекем сакталып кала берет. Турмушунда мыкты көркөм чыгармаларды көп эле окушун мүмкүн. А балким, адабий чыгармаларды үзбөй окуган китепкөй, же өзүн жазуучу, же окумуштуу, же журналист болуп кетерсин. Айтор, китепти көп окуган адам көп билерин, ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болорун эсинден чыгарба.

Китеп жана адам маданияттуу өлкөлөрдө ажырагыс биримдикте болот. Маданияттуу, билимдүү адам өзүнө ылайык китептерди окумайын жашай албайт. Анткени жапан эли айткандай, «акылдуу адам көптү билиш үчүн окуйт». Ал эми өзбек элинин таланттуу жазуучусу Айбек китептин маанисин жакшы ачып көрсөтүп, минип жазган экен: «Китеп адамзаттын оюндагы берметтерди чогултуп туруп, келечек муундарга сунуш кылат. Биз акыры жок болобуз, ал эми китеп таштан жана темирден жасалган эстелик катары үбөлүккө кала берет». Француз элинин улуу ойчулдары Д. Дидро: «Китеп окубай калган кезде адамдар ой жүгүртүүсүн токтотот», — деген экен. Вольтер: «Жакшы жазылган китепти окуп, адам жакшы өйлөөгө үйрөнөт», — деген экен. Кандай таамай айтылган сөздөр! Китеп окуунун маанисин булардан артык айтууга мүмкүн эмес даяктуу.

Көрдүнбү, ынтызар окурманым! Китеп окубаган адам көп нерсени билбеген түркөй, карангы бойдон калары талашсыз чындык экен. Азыр маалымат берүүнүн каражаттары көп: радио, телевизор, гезит, журнал, кино жана башкалар. Телевизорго кызыгып, ага көп убакыт коротуп тиктей берүү көзгө зыян экенин, андан да коркунучтуусу — адамдын өз алдынча ой жүгүртүүсүн мокотуп саларын дүйнө окумуштуулары эчак эле далилдешкен. Ошон үчүн телевизордон өтө керектүү гана берүүлөрдү көрүү пайдалуу болмок. Радио, гезит, журналдардын да жакшы жактары менен бирге, чектелүү учурлары көп болот. Маалымат каражаттарынын баарына салыштырганда, китептин масштабы жана мүмкүнчүлүгү өтө кенири. Анда тигил же бул маселелер кененирээк чечмеленет. Ал эми бул жагынан алганда көркөм адабияттын китептеринин маңызы, мазмуну жана таасирдүүлүгү башкалардан кескин айырмаланып турат.

Көркөм адабият байыртан бери эле адам турмушун көркөм элестете алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Адамдардын турмуш-тиричилиги, кыймыл-аракеттери, алга умтулган ой-санаалары, жаманчылыкка, адилетсиздикке, зордук-зомбулукка, эзүүгө, ырайымсыздыкка каршы күрөшүүлөрү бүт бойдон чындыктын өзүндөй жандуу элес түрүндө чагылдырылат. Адамдардын жакшы жүрүм-турумдары, үлгүлүү, өрнөктүү иштери менен бирге, алардагы ыплас көрүнүштөр, жаман сапаттар да сүрөттөлүп ашкереленет. Ошондуктан көркөм адабиятты көп окуган адам көптү билүү менен гана чектелбестен, чыныгы Адам болуунун мектебинен өтөт.

Ушул жагынан алып караганда, кымбаттуу жаш окурманым, сен окуй баштаган адабият сабагынын тарбиялык мааниси өтө чоң. Анткени адабият сабагы көркөм чыгарманы окуп түшүнүүнү, андагы турмуш чындыгына талдап баа берүүнү, жакшы менен жаманды так ажыратууну үйрөтөт. Ошентип, анын негизги предмети адам жана анын турмушун кенири иликтөө. Ошондой эле турмуш чындыгынын көркөм элесин тарткан көркөм сөз берметтеринин ар кыл касиеттерин андап билүү. Мына ушул милдеттер ийгиликтүү ишкени ашканда гана, окурманым, өз алдынча ой жүгүртө алууга жана маданияттуу, сылык-сыпаа, элестүү сүйлөй алууга үйрөнөсүн. Ошо

үчүн адабият сабагына өзгөчө маани берип, анын жашыруун сырларын билүүгө кунт коюп көңүл буруу өтө зарыл.

Ошентип, сен бул китебинен адабият деген эмне, көркөм сөз өнөрү катары анын өзгөчөлүктөрү кайсы деген суроого алгачкы жоопторду табасын.

Байкачы, адамдар бири-биринин оюн сүйлөшүү аркылуу гана түшүнөт. Айтайын дегенин жеткире түшүндүрүү үчүн сөздөрдү туура тандап сүйлөөнүн өзү да оной өнөр эмес. Мисалы, «бала чуркап келди» дегенди «бала күлүк аттай быш этпей чуркап келди» десек, анда баланын кыймылы көз алдыбызга ого бетер даана элестей түштү. Анын тез чуркап күйүкпөй келгени күлүк аттын чуркашына салыштырылды. Сөздөрдү мына ушундай көркөм, элестүү түзүү менен сүйлөө, ошону менен ойду алда канча таамай жана жеткиликтүү айтууга аракеттенүү байыркы замандардан бери эле адамдардын өз ара кебинде колдонулуп келе жатат.

Ал эми эл арасынан чыккан кээ бир шыктуу адамдар өздөрү көргөн же уккан окуяларды узун сабак ырга, жомокко айландырып, адам турмушун көркөм элестер аркылуу түшүндүрүшкөн. Андай чыгармалар ооздон-оозго өтүп, жатталып, улам толукталып, алымча-кошумчаланып жүрүп отурган. Атадан балага, улуудан кичүүгө калып, улам кийинкилер тарабынан байып, өнүгүп отурган чыгармачылыкты элдик оозеки чыгармачылык деп түшүнөбүз.

Андай чыгармалардан айырмаланып, оозеки угууга караганда окууга ылайыкталган жазуу түрүндөгү, жеке адамдар жараткан чыгармалар да бар. Көркөм адабият деп аталган ушул чыгармачылыкта элдин турмушу, күрөшү менен тиричилиги, басып өткөн жолу жөнүндөгү ар түрдүү окуялар көбүрөөк камтылып баяндалат. Бул жагынан алганда көркөм адабияттын турмушту кенири көрсөтүү мүмкүнчүлүгү өтө чоң. Мисалы, атактуу айкелчи Тургунбай Садыков тарткан баатыр окуучу Кычан Жакыповдун скульптуралык портрети анын тайманбас, чечкиндүү бала экенин бир учурдагы турпатын элестетүү менен туюнта алат. Ал эми жазуучу Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повестинде баатыр Кычандын бүткүл турмушу, кыймыл-аракети, ой-дүйнөсү, сүйлөгөн сөздөрү, жүргүзгөн күрөшү толугу

менен сүрөттөлөт. Ошону менен бирге аны курчаган айлана-чөйрө, жолдоштору, агайлары, башка көптөгөн адамдар, алардын ичинде Кычан жаман көргөн душмандардын да кебете-кешпири, бүлүндүргүч аракеттери ачылып, толугураак баяндалат. Ошентип, көркөм адабият жакшы жана жаман адамдардын ортосундагы карама-каршылыкты, аны пайда кылган турмуштук себептерди терең изилдеп көрсөтөт. Ошону үчүн анын каармандары живопись, же скульптурадагыдай көзгө ачык көрүнүп турбаганы менен, окурманга көптөгөн маалыматтарды берүү мүмкүндүгү кеңири.

Кыскасы, элдик оозеки чыгармачылык да адам жашоосундагы ар түрдүү окуяларды кеңири баяндап берүү менен, анын ой-пикирин, түшүнүгүн, жакшы турмуш, жакшы ой-тилек үчүн умтулуусун, турмушта кездешүүчү жаман жоруктарга каршы күрөшүн окуучунун өз алдынча баалоосуна коюп, жакшы нерсени кабыл алууга, жаман нерседен оолак болууга үндөйт. Адабиятты окуунун эң биринчи маанилүү жагы ушундай тарбиялык таасиринин күчтүүлүгү менен өлчөнөт. Экинчиден, көркөм адабиятты көп окуган адам дегеле атам замандан берки адам турмушунун тарыхын билүү менен гана чектелбестен, таланттуу адамдар тарабынан жаралган не бир укмуш сөз берметтери менен таанышып, өзүнүн сүйлөө жана ой жүгүртүү жөндөмүнүн кеңири болушуна мүмкүнчүлүк алат. Ошон үчүн көркөм адабият адамдарга тез таасир этүүчү, акыл-сезимин өстүрүүчү, жан-дүйнөсүн байытуучу сөз өнөрү болуп эсептелет.

Сен, кымбаттуу окуучум, бул окуу китебинен не бир укмуш жомоктор, ангеме, повесттер менен таанышасын, алар өмүр бою эсинде каларына ишенебиз.

Баланын айласы кетти, ыйламсырап карышкырга жетти. Карышкыр баланы жонуна мингизди да, көзүн жумдуруп коюп, сызган бойдон жөнөп кетти.

Бир кыйла жол жүргөндөн кийин, карышкыр балага:

— Ач көзүңдү! Жерге түшкүн да, сен мени күтүп тур. Эми кызга мен барайын, — деди да, жолго түштү.

Хандын кызы кырк нөөкөрүн ээрчитип, сейилдеп чыккан экен. Карышкыр бир чоң чынардын түбүнө жашырынып жатып калды. Ал чынардын жоондугуна сегиз киши кучагын жайса жеткидей эмес. Чынардын дал түбүнөн атырылып чыгып жаткан тунук булак бар экен.

Хандын кызы ар күнү ал чынардын көлөкөсүнө келип эс алып, кырк нөөкөрү менен булактын суусуна жуунуп кете турган.

Кыздар чынарга жакындап келген кезде, андыган карышкыр качырып келип, хандын кызын көтөрө качты. Карышкыр түз эле балага келди да, кыз экөөнү жонуна мингизип алып, артына карай зымырап жол тартты.

Жолдо келе жатканда, кыз менен бала бирин-бири аябай жакшы көрүп калышат. «Бир айла кылып, экөөбүздү бири-бирибизден ажыратпоонун амалын таап берсең экен!» — деп, бала карышкырга жалынды.

Карышкыр баланын жакшылыгын эстеп, сөзүн кыйган жок. Шаарга келгенде кубулду да, тиги кыздан да сулуу бир кыз болуп калды. Бала аны ханга ээрчитип барып берди да, андан атын алды.

Кыз экөө булуттай сызган тулпарга минип, жол тартты.

Хан сулуу кыздын жанына жакындап келгенде карышкыр аны жара тартып өлтүрдү да, жылт коюп жолго түштү. Көп узабай карышкыр кыз менен балага жете келди.

Бала карышкырга жалынып, мындай деди:

— «Эрдик кылсаң сүрө кыл» деген баатыр. Бир айла таап, ушул атты да бизге алып бер.

Карышкыр баладан көргөн жакшылыгын эстеп, сөзүн дагы кыя алган жок. Хандын шаарына жакындаганда дагы кубулду да, тигил аттан да жакшы бир ат болуп калды. Бала аны ханга жетелеп барып берди да, андан алтын кушту алып, атын минип, кызын ээрчитип, кушун кондуруп, элине кайтты.

Хан ошол күнү баладан алган атына минип, көзгө атар мерген-

дерин, тоодон теке тергендерин ээрчитип, кынжылап¹ тайган, куш салып сейилдикке чыкты.

Мергендер жейрен атышып, жер танабын тартышып², тайганга түлкү тиштетип, далай кызык иштешип, көңүлдүн мээрин кандырып, көлдөн өрдөк алдырып, чер жазышты. Бир кезде аттарын тушап коё беришип, өздөрү кийиктин этинен шишкебек бышырып жеп, эс алышты.

Кечке жуук кетели деп аттарына келишсе, хандын атынын эч дайыны жок, башкалардын аттарынын карындары жара тартылып өлүп жатат.

Ал күнү хан мергендери менен шаарына жөө кайтты.

Баласы келгенден тартып, абышка-кемпирдин үйүнө береке кирди.

Ошентип, алар тилеген максатына жетип, кайгы-капа билбей, жыргап-куунап жатып калышкан экен.

Өз алдынча иште.

1. Жомокту майда-майда бөлүктөргө ажырат да, алардын ар бирине өзүнчө тема кой. Мисалы, 1) «Сырдын ачылышы»; 2) «Жолдо»; 3) «Карышкырдын биринчи жардамы...» (калганын өзүн улант).
2. Баланын, карышкырдын жана хандын сөздөрүн ар бирине ылайыктуу үн менен оку.

Суроо.

1. Бала сага эмнеси менен өзгөчө жакты? 2. Эгер укмуштуу (сүйлөшү, акыл айтышы, узун жолду кыскартышы, көлүк³ болушу, сулуу кызга, күлүк атка айланышы) карышкырга жолукпаса, бала ойлогон оюна жете алат беле?

Ойлон.

1. «Андай болсо жонума мин да, көзүңдү жумгун», — дейт карышкыр. Эмне, кашабаң адамча ойлоп, адамча сүйлөй алабы?
2. Эл бул жомок менен эмнени айткысы келген?

¹ Кынжылоо — мойнунан байлап жетелөө.

² Жер танабын тартуу — көп жер басып өтүү.

³ Көлүк — унаа.

Макал.

1. Эне сыйлаган элге жагат, ата сыйлаган абийир табат. 2. Ата-энеңди сыйласан, өз баландан жакшылык көрөсүн.

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Чыrm этип кирпич талдырбаган, чычканга кебек алдырбаган чыйрак бала. 2. Сапарын кезеп шайланып, күл азыгын байланып, жүрүп кетет. 3. Аты ыргайдай, өзү шыргыйдай болду. 4. Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен сызган, алтын көкүл, кулун жал күлүк ат. 5. Бели кындай, бети айдай, күмүш үндүү, күн жүздүү кыз. 6. Эрдик кылсан, сүрө кыл. 7. Көзгө атар мергендер, тоодон теке тергендер. 8. Мергендер жейрен атышып, жер танабын тартышып. 9. Көңүлдүн мээрин кандырып, көлдөн өрдөк алдырып.

Унутпа.

Кийинки темаларда да кездешүүчү «Санжыргалуу сөз берметине» кирген куюлушкан, элестүү, ойлуу сөздөрдү дайыма өз сөзүңө кошуп сүйлөөгө аракеттен, сөздүк дептерине жазып ал, мүмкүнчүлүгүңө, ыгына жараша баяндоо, дилбаян жазууда колдон.

АКЫЛДУУ ДЫЙКАН

Бар экен, жок экен, байыркы-байыркы өткөн заманда бир кыйшык ооз эселек хан болгон экен. Артын ойлобой иштеген ишинен, анын айткан сөзүнөн эч натыйжа чыкчу эмес экен. Бирок эси жок болсо да ханыбыз деп, эл ага баш ийишчү экен.

Кыргыз элиндеги «Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн» деген макал ошондон улам айтылып калган дешет.

Хан бир күнү иштерге иши жок, саларга кушу жок, эсирип отуруп, шашылыш түрдө жигиттерин чакыртып, эки жигитине:

— Силер азыр баргыла да, мага акмакты таап, алып келгиле, — деп буйрук берди.

Айла канча, хан буйругу эки эмес, акмакты таап келиш үчүн ал эки жигит жөнөп кетти.

Мындай чыкканда, жигиттердин бирөө:

— Мына, эми бизди мээнет анык чырмабадыбы! Акмакты эми кайдан таптык! Аны таппай барсак, башыбыз алынат, — деди.

— Ой, сен да бир жеткен келесоо көрүнөсүн! Ким деп, киши тандап отурмак белек. Биринчи эле жолуккан кишини жетелеп барабыз. Хан чакырат дегенде, барбай турган эрки барбы, — деди экинчи жигит.

Алар келе жатып, карагай сүйрөтүп бара жаткан бир кишиге жолугушту да:

— Карагайынды таштап, ханга жүргүн, сени хан чакырып жатат, — дешти.

Ал кишинин жүрөгү шуу дей түштү да:

— Токтоңуздар, карагайымды үйүмө жеткизип коюп, анан барайын. Хан мени эмне жумуштап чакырды экен? — деп элтендеп калды.

— Сен да бир кызык киши экенсиң. Эмнеге чакыргандыгы жөнүндө сенин ишин эмне. Хан акмакты таап кел деген. Жүр дегенде жүрбөйсүңбү деп, жигиттер шаштыра баштады.

— Жок, жигиттер, карагайды атайын тоодон мээнет кылып алып келе жатып, жолго таштап, баса бергидей мен акмак эмесмин — деп, ал киши кетип калды...

— Иштин жөнүн айтып отурганда болбойт экен. Эми кезиккен эле кишини зордоп алып кетели, — дешти.

Алар келе жатып, жолдон жер айдап жүргөн бир дыйканга кездешти да:

— Ой, дыйкан, жүр ханга, — деди.

Анда дыйкан туруп:

— Минтип эмгек кайнап турган мезгилде, эмнеге барам? — деди.

— Көп сүйлөбөй жүр дегенде жүргүн. Хан акмакты таап кел деген. Сен акмак экенсиң, — деди.

Жигиттерге дыйкандын ачуусу келип:

— Силер үчүн акмакты сээп койгон киши жок. Көзүмө көрүнбөй жоголгула, — деди.

— Андай болсо, сен акмакты таап бергин — деп, эки жигит дыйканды туткактап коё бербеди.

— Мени коё бергиле. Күн ысып бара жатат. Жер кургай электе айдоомду бүтүрүп алайын, — деди дыйкан.

Анда жигиттер:

— Жок, болбойт. Же өзүң ханга жүргүн, же бизге акмактын ким экенин айтып бергин. Баарыңар эле акмак эмеспиз дейсинер, кимиңер акмак экениңерди биз кайдан билебиз — деп, дыйканды коё бербеди.

Дыйкан анда:

— Макул эмесе, мен акмакты айтып берейин, коё бергиле, — деди.

Жигиттер батыраак айт дешип шаштырышты.

Дыйкан ойлонуп туруп:

— Акмакты таап кел деген хандын өзү акмак, же акмакты издеп жүргөн экөөң акмаксын. Мындан артык акмакты дүйнө жүзүнөн таппайсыңар, — деди.

Жигиттердин ачуусу келип:

— Сен ханга сөз тийгиздин, барып айтабыз, — деди.

Дыйкан анда:

— Бир айтмактан миң айткын, деги ушуну ханга угузуп айтсаңар экен, — деди.

Эки жигит келип, кабар кылышты.

— Ошол дыйкандын колу-бутун байлап, мага алып келгиле! — деп, хан буйрук берди.

Дыйкан хандын астына келип отурду. Хан дыйканды кекетип:

— Менин акмак экенимди сен билген экенсин, билгич болсоң, Кудай кайсы жерде турат, айтчы, — деди.

— Ханым, мен ушул кебетем менен ханга акыл үйрөтүп, Кудайдын кайсы жерде турганын айтсам, кусур уруп кетет. Сиз менин кийимимди кийип, кечирим сурап тизелеп туруңуз, мен сиздин кийимиңизди кийип, тагыңызга отуруп, хан болуп туруп айтайын. Болбосо, ушул кейпим менен кантип айтам, — деди.

Хан макул болуп, кийимин чечип берди да, өзү айыптуу киши болуп тизелеп отурду.

Дыйкан хандын кийимин кийип, тагына отуруп, жигиттерди чакырды.

— Ушул убакка чейин акмакты таппай жүрөсүңөр. Мындан артык акмак болчу беле, алып барып, акмактын башын кескиле! — деди.

Көпкөн жигиттер башка сөздү уксунбу, ханды желкелеп барып башын кесип, кумардан чыгышты.

«Ойлобой сүйлөгөн оорубай өлөт» деген эл макалындагыдай, элдин башын айланткан эси жок хандын башы кесилип, дыйкан элине хан болуп, акыл менен журт сурап¹, өзү да жырғап, эли да жырғап-куунап жатып калган экен.

Тапшырма.

1. Жомоктун кайсы жери дикторго, кайсы жери каармандарга — хан, биринчи жигит, экинчи жигит, карагай сүйрөткөн киши жана дыйканга тиешелүү экендигин аныкта жана ошолордун мүнөзүнө ылайык үн кубултуп оку. 2. «Акмакты таап кел» деген хандын өзү акмак, же акмакты издеп жүргөн экөөн акмаксын. Мындан артык акмакты дүйнө жүзүнөн таппайсын», — дейт дыйкан. Анда хандын жана анын жигиттеринин акмактыгын алардын кайсы сөздөрү менен далилдөөгө болот?

Сууро.

1. Карагай сүйрөткөн киши менен жер айдап жүргөн киши эмне үчүн акмак эмес? 2. Дыйкан кантип элин жыргатып-куунаткан хан болуп калды?

Салыштыр.

1. Хан менен дыйкандын кылган иши менен сүйлөгөн сөзүндө кандай айырма бар?

Ойлон.

Чындыкты кандай адам бетке айта алат? Жомокто ушундай учур барбы?

Макал.

1. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. 2. Ириген ооздон чириген сөз чыгат. 3. Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн. 4. Ойлобой сүйлөгөн оорубай өлөт.

¹ Журт сууроо — эл башкаруу.

АКЫЛ КАРАЧАЧ

Өткөн бир заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче чечен деген киши болуп, анын Төлөмырза деген уулу бар экен. «Өмүрүндө чын айтпаган калпычы бала» деген сөздү Жээренче чечен күн сайын элден угуучу болду. Бир күнү Төлөмырзаны сынамакка карангы түндө ээрчитип келе жатып: «Балам, менден көрө көзүң курч эмеспи, асты жагыңды карачы, мага аркарга окшош бирдеме көрүнөт», — деди. Анда Төлөмырза: «Аркар экен, козусун эмизип турат», — деди. Ошондо Жээренче чечен: «Жаның чыккан жалганчысы чын экен», — деп өкүндү. Төлөмырза карга атса, кийик аттым деп элге мактанат. Анын колунан эчтеке келбейт, бул иш эл үчүн да, атасы үчүн да маалым болду. Төлөмырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча калп айтып калды: «Баягы күнү бир кийикти атып жиберсем, кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийигим аман кутулуп кетти», — деди.

Анда Жээренче чечен: «Атаа, балам ай, туягы менен кулагын кашынып турганда аткан экенсиң ээ», — деди. Төлөмырзанын калптыгына айран калып турган элге Жээренче чечендин сөзү орун болуп бастырып кетти. Үйүнө келгенден кийин: «Атаа, жанын чыккан балам, эпсиз жерден калп айтып, эбине келтире албай эсим кетпедиби, мындан кийин адам болом десен, калп айтпа. Калп айтсан, өмүрүң менен ырысына чоң зыян келтирет» — деп, жалгыз баласы жанына тынчы жок, сөзүндө чыны жок, жаман бала чыгып калганына капаланды.

Бир күнү баласын ээрчитип жолдо келе жатып: «Ат жалына казан ас», — деди. Төлөмырза түшө калып аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: «Ээ, балам, ат жалына казан ас» деген канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот», — деди. Дагы бир топ узагандан кийин: «Балам, узун жолду кыскарт» — деди. Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: «Кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» деген өткөн-кеткенден кеп сал деген сөз. Кеп эрмек болот: адамга жолдун кандай өткөнү билинбей калат, узун жолду күштүү ат менен кызык сөз кыскартат», — деди. «Бул боюнча турганда жалгыз уулум, Төлөмырзам, мырза да болбойт, тукум да, туяк да болбойт экен, «аял жакшы болсо — эр жакшы болот, акыл

оошот, ырыс жугушат» деген эл сөзү бар эмеспи. Дүйнө жүзүнөн издеп, бир жакшы колукту алып берейин» — деп, Жээренче чечен атты келиштирип минип, тонду кийип, эл аралап кыз издөөгө жөнөдү. Барбаган эли калбай, бастырбаган жери калбай, алты ай чамасында жүрдү. Кыз элде көп, бирок Жээренче чечендин издеген кызы жок.

Элдин баарын карап жүрүп капаланып-кайгыланып, Жээренче чечен үй жагына кайтмак болду. «Баламдын бактысы жок жаралган экен да, ушунча журттан бир ылайыктуу кыз табылбаганы», — деп келе жатса, айылдын четинен бир топ кыз-келиндердин отун көтөрүп келе жатканын көрдү. Ал ангыча күн жаады. Келиндер, алы келгендери музоосун жетелей, отунун көтөрө үйлөрүнө качышты. Кыздардын баары музоосун эмизип, отунун таштап, үйүн көздөй чуркап кетишти. Бир кыз музоосун эмизбей кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү отундун астына олтуруп калды. Жээренче чечен кыздын жанына келип: «Ээ, балам, тиги кыздар жүгүргөн бойдон үйүнө кетти, сен эмне себеп менен жаанды тосуп отуруп калдың?» — деди. Кыз: «Ээ, ата, ал кыздардын төрт зыяны бар, менин бир зыяным, үч пайдам бар», — деди. Жээренче чечен: «Пайдан кайсы?» — деп сурап калды. Кыз: «Музоом эмген жок, отунум кургак калды, өзүм суу болгонум жок, энем үйгө барганда урбайт, бул үч пайдам, чапаным суу болду, бир зыяным ушу. Кыздардын музоосу эмди, отуну суу болду, кийими да суу болду, музоону эмиздин деп энеси урат, качып кеткен кыздарга төрт жагынан тең зыян болду», — деди.

Жээренче чечен: «Жарадың, балам, силердин үйүңөр кайсы?» — деп сурады. Кыз: «Ээ, ата, айылга барсаңыз эле таап аласыз, келиштирип кырк найза сайган үй биздики», — деди. «Издегеним табылды, — деп сүйүнүп, айылды аралап жүрүп кырк найза сайган үй жок болгондуктан, кыз мага табышмак кылып айткан экен, кырк найзасы үзүгүнөн кырк уук көрүнүп турганы го», — деп, Жээренче чечен ойлонуп баягы үйгө барып түштү. Ата-энеси дагы жакшы адамдар экен. Алынча сыйлап, сүйлөшүп отурушту, ангыча күн ачылды, отунду көтөрүп, музоону жетелеп кызы келди. Кыздын аты — Карачач экен, конок тамагын жеп, эл жатар мезгилде Жээренче чечен Карачачтын ата-энесине сөз баштады: «Менин жалгыз уулум бар эле, өзүмдүн атым Жээренче чечен, баламдын

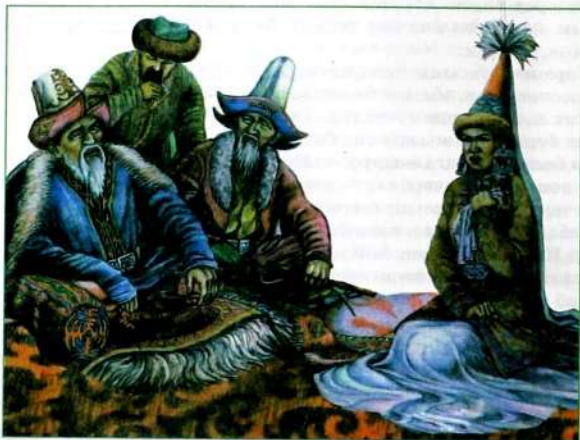
аты Төлөмырза, балама элден кыз жакпай, алты ай болду жолго чыгып кыз издегенеме. Ушул сиздин баланызга көңүлүм түштү, Кудай буйруп куда болсом, балам экөөнүн бактысы ачылса деген талабым турат. Эгер силерге бул сөзүм эп болсо», — деди.

Кыздын ата-энеси: «Сиздин айтканыңыз жакшы кеп, биз өзүбүз бечара адамбыз, бир жаман жалгыз кызыбыз бар, сиз айтылуу Жээренче чечен деген Жаныбек хандын чечени болсоңуз, баланыз Төлөмырза элден-журттан кыз жактырбай тандап жүрсө, менин кызым көңүлүнө жакпас бекен? Буга жоопту кызым өзү билип берсин», — деди.

Карачач атасынын сөзүнө карата: «Бул киши алыстан келген азил конок экен, кызым билет деп мага шылтаганынар туура эмес, кадимкиден калган нускалар, нарк-санатынар бар, бир кызды ата билип берет, бир кызды эне билип берет, акыры иш ордуна келет, берер болсоңор мага шылтоо кылбай эле, абийирдүү киши көрүнөт, түз жооп бербейсинерби», — деди. Бул кыздын айтканына Жээренче чечендин ичи ысып, сөзгө кирди. «Кана, кудагый оозум батып айталбай отурдум эле, мага балам өзү жооп берди. Карачачтын аты — Акыл Карачач болсун, бактысы ашык болсун, жей турган калыны-нарды айткыла, эл көзүнө көркөмдүү түшкөнүм жакшы болот, төөдөн, уйдан, жылкыдан, койдон канча менен келейин, атыбыз кыргыз болгон сон, салтыбыз, наркыбыз орду менен өткөнү жакшы, жакшылык талап өмүр соодасы эмеспи», — деп Жээренче чечен айтып калды. Буга кыздын энеси: «Жалгыз кызымдын калынын айтып, башына аркан салгансып, малга кантип айырбаштайын, жол-жобосун, наркын-салтын кызым өзү эле билсин», — деди. Акыл Карачач: «Менин ата-энем бечара кишилер, кызын малга сатууга алдары келбейт. Кызы малга сатылып барбайт, орду табылса Карачач кадыркөнүл түз келген жерге барат, калың, мал деп каржалбаныз», — деди.

Тойго Жээренче чечен малды арбын союп, башына той башкаруучу коюп той берип, сегизинчи күнү Жээренче чечен Акыл Карачачты үйүнө алып кетти. Акыл Карачач келгенден тартып, Жээренче чечендин иши оңоло баштады. Мунун кабары Жаныбек ханга угулду: «Келини келишимдүү жакшы болгон экен, баягы Төлөмырза жок, салабаттуу киши болуп калыптыр», — деп уккандан кийин, барып келинин көрөйүн деп, Жаныбек хан келди. Жээренче чечен алы-

нын бардыгынча кызмат кылып, Жаныбектин келгенине сүйүнүп конок кылды. Жаныбек Телөмырзанын колуктусун үстүнө чакыртып алып, ичинен: «Муну алуучу аял экен», — деп ойлонуп: «Келинде төрт суроом бар. Акыл Карачач жооп берсин», — деп кепке кармады. Акыл Карачач: «Эби келсе суроонузга жооп берейин, суроонузду сураныз», — деп айтып калды.

«Тулпарды уйга сатса не болот?

Атты эшекке сатса не болот?

Туйгунду каргага сатса не болот?

Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот?

Ушул сөзүмдүн жообун таап койгун, эртең кабар аламын», — деп Жаныбек хан аттанып кетти.

Бул сөзгө Жээрэнче чечен капа болуп калды. Акыл Карачач: «Атаке, бул сөзгө эмне үчүн капа болосуз, жооп табылар, «Хандын пейли бузулса, калкына бүлүк түшөт, башына чүлүк түшөт» дептир,

хан Жаныбек жакшылык көрбөс, өзүнүн жакынынан өлөр, аман болсоңуз аны көрөрсүз, мен анын сөзүнө жооп берем», — деди.

Хан Жаныбек эртеси энтелеп келип, сөзүнүн жообун сурады.

Камыкпаган Карачачтын Жаныбекке берген жообу:

«Жаныбек ханым, бузулду заңын,

Бул кандай жорук, тынчыбаган жаның.

Тулпар тушунда, күлүк күнүндө.

Күч бербеген тулпардан — сүтүн берген уй жакшы.

Пайдасы жок туугандан — пайдасы тийген кыйыр жакшы.

Чабал аттан чарчабаган эшек жакшы.

Жаш жыгач отундан — жаркырап күйгөн тезек жакшы.

Канаты жок туйгундан — канаттуу карга жакшы. —

Карга конгон, кузгун тойгон каздын тарпынан үксүйүп үмүт кылган туйгун оңчубу?

Эски наркта мындай шумдуктуу жорук болчубу?

Ханым, менин тапканым ушу, сиздин укканыңыз ушу», — деп ханды карап бир аз ойлонуп туруп, Акыл Карачач басып кетти. Хан Жаныбек арданып, үйүнө кайтты.

Хан Жаныбек Карачачты алууну ойлонуп, каарын төгүп, ар түрдүү кыстоо салмакчы болуп, Жээренче чеченге желдет жиберди. «Эртең Жээренче чечен алдыма келсин, келгенде ат минбесин, төө да минбесин, жөө да келбесин, жол менен да келбесин, жолсуз жер менен да келбесин», — деп буйрук кылды. Желдет буйрукту угзганда Жээренче чечен убайымга түшүп, келини менен кеңешти. Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге мындай деди:

— Эрте туруп текени жука токуп минип, эки жолдун ортосундагы кыры менен барыңыз, хан суроо сураса: ат, төө мингеним жок, теке минип келдим, жол менен да, талаа менен да келгеним жок, кыр менен келдим деп жооп бериңиз, хан Жаныбек сөзгө жыгылат.

Жээренче чечен тепейтип теке минип, эки жолдун ортосундагы кырга кирип, хан Жаныбектин ордосуна барды. «Ханым, буйругуңду аткарып келдим: ат, төө мингеним жок, жөө да келгеним жок, теке минип келдим. Адам учкаштырбай жеке минип келдим.

Жол менен да, талаа менен да келгеним жок, эки жолдун ортосундагы кыр менен келдим. Ханым, каарына калгандай көрүнөм, кайгылуу сыр, калың чер менен келдим», — деди. Жаныбек бул сөзгө токтолуп, Жээренче чечендин алдына кырк ирик салып берип: «Кырк күндүн ичинде көзүн жоготпой кырк козу козулатып бересин», — деди. Кырк ирикти айдап капа болуп, Жээренче чечен үйүнө келди. Акыл Карачач алдынан тосуп чыгып: «Ата, бүгүн койлуу болуп калыпсыз го», — деди. «Ээ, балам, атаңдын өлбөгөн жаны курусун, карарган ханы курусун, ушул ириктин көзүн бурбай козулатып бер дейт, айла барбы, айдап келдим», — деди. «Ата, капа болбонуз, бул арзан иш турбайбы» — деп, кырк күнгө чейин Акыл Карачач койду бирден союп, бере берди. Жээренче чечен: «Эрте өлгөн кулмун», — деп этин жеп жата берди. Кырк күнү бүткөндөн кийин, хан Жаныбек салтанат менен аттанып, койдун жообун алмакка Жээренче чечендин үйүн көздөй жөнөдү.

Келер күнүндө Карачач отун алымыш болуп, хан Жаныбектин жолун тосуп чыкты. Көнүлү кызып калган хан Жаныбек Карачачты көрө салып, бура тартып: «Келиним, отун алып жүрүпсүн, атаң эмне кылып жатат?» — деп сурады. Карачач: «Өзүм жалгыз бой болгон соң отунга келдим. Атам болсо үйдө толготуп төрөгөнү жатат», — деди. — «Жаның чыккан Карачач, эркек киши да төрөчү беле», — деди. «Ханым, сөзүңүзгө кулдук, хан сөзү эки эмес, айла канча, сиздин эркек коюңуз да туучу беле?» — деди.

«Хан Жаныбек өзүнүн сөзүнө өзү байланып, сөзгө жыгылып кайтты. Хан кетери менен Акыл Карачач үйүнө келип, ханга берген жообун кайнатасына айтып берди.

Бул сөзгө Жээренче чечен өтө ыраазы болуп: «Бир өлүмдөн калдым», — деп кубанды.

Эртесинде хандын дагы бир жигити келип: «Бул буйругум эки эмес, отуз күндүн ичинде, таштан тарамыш кылып, кумдан өтүк тигип берсин», — деген хандын буйругун айтты. Жээренче чечен мойнуна жүк түшкөнсүп: «Иш кыйын, таштан тарамыш, кумдан өтүк болчу беле, кулак угуп, көз көрбөгөн мындай иш болучубу, мындан көрө каарына албай, мынчалык азаптабай, колунан

келип турат, өлтүрүп салып, бир жолу жанымды тындырбай-
бы», — деди.

Анда Акыл Карачач: «Ата, сабыр кылыңыз, сабырдын түбү сары алтын, сабыры жок Жаныбек саманын сапырып жатат, өз калкын өзү кыстап, напсисин бузуп жатат, аман болсоңуз, мындан арзан кутуласыз, шашпай сабыр кылып отуруңуз, мен сизге айтпадым беле:

Адамды шайтан азгырат,
Артык дөөлөт мас кылат.
Тумшугу таштай катарда,
Тууганы менен кас кылат.

Жалаң эле биз эмес, жандын баарына көзү өтүп, жабыры ашып кетти.

Жетим-жесирдин ыйлаган үнү жетер, ашыгып сабырсыздык кылбаңыз» — деп, Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге насаат айтты.

Жаныбек убада кылган күнүнө чейин Акыл Карачач оокатын кылып жүрө берди. Убадасы бүткөн күнү башкача кийинип, түсүн буруп жооп алмакка Жаныбектин алдына барды: «Хан азиретим, бечарачылык кыйын экен, кумдан бир өтүк тиктирип жаттым эле, буга таштан тарамыш табылбады, сиздин казынаңызда бардыр деп сурап келдим эле», — деди.

Айтканы эсинен чыгып калган Жаныбек хан: «Сен кандай акмаксың, соосунбу же жиндисинби, кумдан өтүк, таштан тарамыш болчу беле, калжырабай кет», — деди. Акыл Карачач бетине түшүрө салынган жоолугун өйдө тартып, түсүн көрсөтүп: «Ханым, оюңузга кулдук, сиз буюрган кум өтүктүн, таш тарамышынын камында жүрдүм эле, андай болсо хандын буйругунан кутулган турбайбызбы», — деп жүгүнүп тура калды. Жаныбек айтылуу Карачач экенин билип, токтолуп башка сөз айталбай жерди карады. Акыл Карачач үйүнө келип, Жээренче чеченге окуяны айтып берди. Жээренче чечен Акыл Карачачтын акылына ыраазы болуп: «Кайрылуу жакшы өмүр сүргүн, канча бир өлүм, ажалдан аман алып калдың», — деди.

Ал ангыча болбоду, камынып турган Жээренче чечендин колун байлап, Алтай тоосундагы кара калмакка айдап, буга кошуп Толубай сынчынын уулу Миңжашарды, Асанкайгынын уулу Төлөнгүттү жиберди. Калмактын ханы булардын жайын байкап көрүп, үчөөнү үч жерге таратып бөлүп таштады.

Жаныбек Төлөмырзаны жан ордуна көрбөй жабыркатып ишке салып, Карачачты алайын деп кашына көчүрүп алды. Бирок Акыл Карачачты ала албай бир жыл өттү. Акыл Карачач жакшы сөз менен Жаныбектин өз иниси Бердибекти бузуп: «Жаныбектен жан адамга пайда болбойт, бул аганды өлтүрүп, калкыңа хан болгун, мен сенин койнуңдагы зайыбың, колундагы айымың болоюн» — деп, Бердибекти кепке көндүрүп алды. Бул кабар тарап, Алтайдагы туткунга байланган Жээренче чеченге угулду.

Кабарды уккандан кийин, Жээренче чечен жалпы элине табышмак менен кабар салды: «Эгиниңер жакшы чыгып, жакшы бышты деп уктум, орокчуңар шай экен, кыштын арты кандай болот? Кышка калтырбай эрте оруп бүтүрүп алгыла. Толубай, Токтогул, Асанкайгыга кабар салыңар. Бир сокур кара кашка текем бар, сакалынан байлап, көзүн оюп, көлгө салыңар, бир тик мүйүз кара эркечим бар, кой баштатып ала келгиле. Болор-болбос бычагым бар, мизи курч кестигим бар, унутулуп журтта калбасын», — деп жазып жиберди.

Кат тийген соң, сөздүн түйүнүн казак, кыргыз жалпы түрк балдары кепке канып, келтирип чече албай айран калышты, акырында Жээренче чечендин өзүнүн келини айтылуу Карачач чечет го деп катты алып барышып, калктын мыктысы, чоңдору башында карап турушту.

Катты окуп, Карачач бир баштан айтып, табышмак сөзүн таап чече баштады: «Айдаган аштыгыңар бышты дегени — душманыңар болушунча болду, толушунча толду дегени. Орокчуңар шай экен, кышка калтырбай оруп бүтүрүп алыңар дегени — мынчалык кайрат кылыпсыңар, эми катылыңар, орок менен буудайды оргондой кылыңар деп айтканы. Кыштын арты кандай болот дегени — иштин арты кандай болор экен дегени. Толубай, Токтогул, Асанкай-

гыга кабар салыңар дегени — элдин карыялары иштер убагы келди, жаштарга сөзүнөрдү айткыла дегени. Сокур кара текем бар эле, сакалынан байлап, көзүн оюп, көлгө салыңар дегени — Жаныбек ханды өлтүрүп, сакалын кыркып, көзүн чукуп, көлгө салгыла дептир. Тик мүйүз кара эркечим бар, муну кой баштатып ала келгиле дегени — Жаныбектин иниси Бердибекти колунарга алып, калкка хан көтөрүп койгула дептир. Болор-болбос бычагым деп — Төлөмырзаны айтыптыр, мизи курч кестигим дегени Акыл Карачач — мени айтыптыр. Көчкөн журтта калып кор болбосун дегени — кептен-сөздөн калып кемчилик тартпасын, кеп-кенештен калтырбай ала жүрүнөр дептир.

Калк атасы карыялар, кайраттуу эр жигиттер кайрат кылып, кара сокурга тезинен катылыңар» — деп, Акыл Карачач айтып өттү.

Бул сөздү угуп: «Залимдин айтканына, айдаганына көнүп жүрүп да мүйүзүбүз чыккан жок» — деп элдин кыжыры кайнап, Жаныбекти иниси Бердибекке өлтүртүп, Бердибекти хандыкка көтөрүп, Алтайга айдалып кеткен Жээренче чеченди жолдоштору менен алдыртып, чоң той берип, өз жеринде туруп калышат. Ошол убактан ушул убакка чейин эл оозунда:

Толубайдай сынчыны айт,
Токтогулдай ырчыны айт,
Жээренчедей чеченди айт,
Алдар көсөө кестикти айт, —

деген сөз сакталып калган экен.

Суроо.

1. «Калп айтсаң, өмүрүң менен ырысыңа чоң зыян келтирет», — дейт Жээренче чечен. Мындан эмнени түшүндүң? 2. Төлөмырзанын акылсыздыгын атасы кантип сынады? 3. Кедейдин кызынын: «Менин бир зыяным, үч пайдам бар», «кырк найза сайган үй», «кызы малга сатылып барбайт, кадыр-көнүл түз келген жерге барат» — деген сөздөрүнөн Жээренче чечен эмнени байкады? 4. Арамза ойлуу Жаныбек хандын төрт кыстоосунан Акыл Карачач кантип кутулду? Ар бирин өзүнчө айтып бер. 5. Жээренче чечендин табышмагын Акыл Карачач кантип жандырды?

Сальштыр.

1. Жаныбек менен «Акылдуу дыйкандагы» хандын кандай айырмасы бар? 2. Акыл Карачач менен акылдуу дыйкандын ортосунда кандай окшоштуктар бар?

Макал.

Жамандан жаан туулат — адам айтса ынангыс, жакшыдан жаман туулат — бир аяк талканга алгыс.

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Ат жалына казан ас. 2. Узун жолду кыскарт. 3. Келиштирип кырк найза сайган үй. 4. Күч бербеген тулпардан — сүтүн берген уй жакшы. 5. Хандын пейли бузулса, калкына бүлүк түшөт, башына чүлүк түшөт. 6. Тулпар тушунда, күлүк күнүндө. 7. Жөө келгеним жок, теке минип келдим, адам учкаштырбай жеке минип келдим. 8. Таштан тарамыш кылып, кумдан өтүк тигип бересин. 9. Сабырдын түбү сары алтын.

10. Адамды шайтан азгырат,
Артык дөөлөт мас кылат.
Тумшугу таштай катарда,
Тууганы менен кас кылат.

ЖОМОКТОР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Адептүүлүк, адамгерчилик, баатырдык, сулуулук, өнөрпоздук, достук, боордоштук, ак ниеттүүлүк, чынчылдык, чыдамдуулук сыяктуу асыл сапаттар байыртан эле ар кимди ойлонтуп келген. Элдин ой-тилеги, келечектен күткөн үмүтү, бардык жат көрүнүштөргө каршы күрөшү, асыл сапаттарды арттыруу үчүн жүргүзгөн аракети бүтүндөй анын сөз өнөрү аркылуу даназаланып, улам кийинки муундар тарабынан байып жүрүп отурган. Ушундай сөз өнөрүнүн эң алгачкы пайда болгондорунун бири — жомоктор. Эл өз кыялын, фантазиялуу ой жүгүртүүсүн жомок аркылуу билдиришкен. Адегенде адамдар табияттын жашыруун сырларын анча жетик түшүнө беришпей, кандайдыр бир сыйкырдуу күчтөр, кубулуштар бар го деп болжол-

дошкон. Мына ушундай түшүнүктөр сыйкырдуу окуяларга бай жомоктордун пайда болушуна алып келген. Мисалы, бир жерден экинчи бир алыс жерге тез жетүүгө кыялданган кезде учуучу килемди же учкул тулпарды ойлоп чыгарышкан, ал эми көз жеткис алыс жактагы окуяларды өз көзү менен көрүп турууну самаган учурда баарын көрсөткүч сыйкырдуу күзгүнү ойлоп табышкан.

Адамды курчаган жаратылыш, айбанаттар, канаттуулар дүйнөсү жомоктордун негизги мазмуну болуп кирген. А түгүл айбандар жомоктун туруктуу каармандары катары ооздон-оозго көчүп айтылып келген. Мисалы, куу түлкүнүн, аңкоо аюунун адамдын жан жолдошу катары кызмат аткарып, кишиче сүйлөгөн тулпар, кыйын кездерде жардамга келген алпкаракуш жана башкалардын элестери буга ачык күбө боло алат.

Элдин кыялы, фантазиясы, учкул ойлору гана эмес, жомоктордо адам турмушу, анын көп кылымдар бою басып өткөн татаал жана данктуу жолу кенири баяндалып келген. Мисалы, «Манас», «Эр Төштүк», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» (булардын айрымдарын силер кийинки класстарда окуйсунар). Жөө жомоктор кыскалыгы, кара сөз же куюлушкан жорго сөз түрүндө айтылгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Жөө жомоктордун каармандары кылып эл арасындагы эң карапайым адамдарды тандап алышкан. Мисалы, абышка-кемпирдин жалгыз уулу же жетим бала, таз бала, акылдуу кыз ж. б. Минтүү бекеринен болгон эмес. Анткени карапайым, эзилген адамдардын ой-тилегинин, максатынын ишке ашып, бактылуу жашашын эл дайыма көксөп келген жана аны жомоктору аркылуу билдирген.

Жөө жомокторду мазмунуна карата *кереметтүү* (же сыйкырдуу) *жөө жомоктор*, *турмуштук жөө жомоктор* деп бөлүүгө болот. Кереметтүү жөө жомоктордо фантазияга, апыртууга көп орун берилет. Мисалы, «Алтын куш» жомогунда кедей абышканын жалгыз уулуна көк карышкырдын адамча сүйлөп, аны жонуна мингизип алып, көздү ачып-жумгуча каалаган жерине жеткирип турушу айтылат. Мындай окуя кыялдануунун гана натыйжасында болушу мүмкүн. Кереметтүү жомоктордо айбандарга тил бүтүп, жансыз нерсеге жан

кирип, адам бирде айбанга, бирде жансыз тарууга же чүкөгө айланып, кыскасы, мындай ой-кыял аркылуу каармандардын адамга кас желмогуз, жез кемпир, дөө жана ушул өндүү душмандарын жеңгендиги баяндалат. Ошону менен бирге баатырдык, элди, жерди, ата-энени чексиз сүйгөндүк, боордоштук, адамгерчилик, достук, акылмандуулук, адилеттүүлүк, эмгекчилдик, боорукерлик сыяктуу мыкты сапаттар көкөлөтө даназаланат. Силер мындай сапаттардын айрымдарын «Алтын куш» жомогунан окудунар.

Турмуштук жөө жомоктордо адам турмушунун чындыгы көбүрөөк баяндалат, кереметтүү жөө жомоктордогудай мында сыйкырдуу күчтөр, кыялдануу, фантазиядан келип чыккан апыртмалар кездешпейт, тескерисинче, кадыресе адам турмушундагы эле окуялар, тиричиликке байланыштуу эле карама-каршылыктарды баяндоо басымдуу. Турмуштук жөө жомоктордун каармандары болгон карапайым эмгекчил адам, дыйкан, малчы, амалдуу таз, айлакер аял жана башкалар адилетсиз ханга, ач көз байга, алдамчы соодагерге, ушул өндүү эзүүчүлөргө каршы күрөшөт.

«Акылдуу дыйкан» жомогундагы дыйкан адилетсиз ханды айла менен женет. Ал эми «Акыл Карачач» жомогунда Карачач өзүнүн акылдуулугу, сөз тапкычтыгы менен Жаныбек ханды жеңип чыгат. Ошентип, турмуштук жөө жомоктордо кадыресе эле турмушта болуучу чындык окуялар баяндалып, элдин эркиндик, теңдик, адилеттик, жакшылык жөнүндөгү ой-тилектери, көзкараш түшүнүктөрү билдирилет.

Жомоктордо элдик акылмандуулукту, даанышмандыкты билдирген санжыргалуу көркөм сөз берметтери, учкул ойлор, элестүү сөз тизмектери көп кездешет. Ошондой эле жомоктордун дээрлик көпчүлүгү бирдей, окшош сөз тизмектери менен башталат. Мисалы, «бар экен, жок экен, илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болгон экен» же болбосо «илгери-илгери бир өткөн заманда» ж.б. Көпчүлүк жомоктордо өзөктөш эки-үч ирет кайталанат. «Алтын куш» жомогунда баланын алтын кушту, алтын көкүл атты, айдай сулуу кызды алуу үчүн окшош окуяларды башынан өткөрүшү буга ачык мисал боло алат.

Ар кандай жомокто чындыктын үлүшү болот. Демек, элдин ба-
сып өткөн турмуш жолун, анын ой-кыялынын, фантазиясынын
өнүгүш деңгээлин андап билүүдө жомоктордун мааниси чон. Жомок-
тордо эл ойлоп чыгарган «учуучу килемдин» азыр самолётторго, ал
эми баарын көрсөткүч «сыйкырдуу күзгүнүн» азыр телевизорго ай-
ланып, күндөлүк турмушубуздун чындыгы болуп олтургандыгын
элестетсек, жомоктордогу элдин көркөм ой жүгүртүүлөрүнүн канча-
лык бийик болгондугуна суктанбай коё албайбыз.

Тапшырма.

Сен жомоктор мазмунуна карата кереметтүү жана турмуштук жөө
жомоктор болуп бөлүнөрүн билдин. Ал эми «Алтын куш», «Акылдуу
дыйкан», «Акыл Карачач», телевизордогу «Бөбөк, сенин жомогундан»
көргөн жана мурда өзүң билген жомоктор мазмунуна карата кайсы
түргө кире турганына байкоо жүргүзүп көрчү.

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Дидактикалык чыгармалар түздөн-түз акыл айтуу, адептүү жүрүш-турушка үндөө, ак ниет, чынчыл, эмгекчил, кайрымдуу, адамгерчиликтүү, боорукер болууга чакыруу максатын көздөйт, башкача айтканда, ар түрдүү асыл сапаттарга ээ болууга үгүттөө дидактикалык чыгармалардын мазмунун түзөт. Дидактика — грек элинин сөзү, өрнөктүүлүк, үлгүлүүлүк, үйрөтүүчүлүк деген маанини билдирет.

Дидактикалык чыгармалар адам турмушунда кылымдар бою топтолгон өмүр, жашоонун тажрыйбаларына, акылмандуулуктун, даанышмандыктын жыйынтыктарына, адептүү жүрүш-туруштун иштелип чыккан өрнөктүү үлгүлөрүнө таянат. Кыргыз элинде дидактикалык чыгармалар оозеки чыгармачылыктын маанилүү бөлүгүн түзөт. Андай чыгармаларга макал-лакаптар, насаат, терме ырлары, табышмактар жана башкалар кирет.

МАКАЛ ЖАНА ЛАКАПТАР

МАКАЛДАР

Эл ичи — алтын бешик.

Туулган жердин топурагы — алтын.

Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл.

Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитпи?
Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи?

Душманыңа жаныңды берсең да, сырынды бербей.

Баатырдын көркү мандайда,
Чечендин көркү таңдайда.

Ырыс алды — ынтымак.

Эки эрдин достугу бир белден ашырат.
Эки элдин достугу мин белден ашырат.

Кенешип кескен бармак оорубайт.

Киши акысын жер жебейт.

Байлыкты эмгектен изде,
Тендикти күрөштөн изде.

Ашың калса калсын, ишиң калбасын.

Көп менен көргөн той.

Иретсиз иште ийгилик жок.

Кыздын кырк чачы улуу.

Туура сөз темирди тешет,
Өткүр сөз кылычты кесет.

Сүт менен кошо бүткөн нерсе
Сөөк менен кошо кетет.

Улууга — урмат, кичүүгө — ызаат.

Жакшы атка бир камчы,
Жаман атка миң камчы.

Жакшы болсоң, жатык бол.

Бетке айткан сөздүн заары жок.

Бекерчиден безе кач,
Ушакчыдан көчө кач.

Жүрө, жүрө көч түзөлөт.

Бетеге кетет — бел калат,
Бектер кетет — эл калат.

Касапчы энесине сөөк сатат.

Күн караган суукка тонот.
Бай караган ачтан өлөт.

Таншырма.

1. Макалдарды жатта. 2. Аларды өз сөзүнө кошуп сүйлөөгө аракеттен.

Өз алдынча иште.

Макалдардын кайсылары мекенге, эмгекке, эрдикке, достукка, чынчылдыкка жана таалим-тарбияга тиешелүү экенин ажырат.

ЛАКАПТАР

Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз озуптур.

Өлгөн аттын такасын издеп, бир бай алты ай жер казган экен.

Ачка отургандан көрө айранга нан туурап жеген жакшы.

Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр.

Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат.

Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр.

Шодокондун бүркүтүндөй жутунган.

Таншырма.

1. Лакаптарды жатта. 2. Аларды өз сөзүнө кошуп сүйлөөгө үйрөн.
3. Сенин оюнча, лакаптардын макалдардан кандай айырмасы бар?

МАКАЛДАР ЖАНА ЛАКАПТАР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Адамга акыл үйрөткөн жана адептүү жүрүш-турушка үндөгөн элдик оозеки чыгармалардын түрүнө макал жана лакаптар кирет. Эл ичинде макал-лакаптар «сөздүн гүлү», «сөздүн чүйгүнү» катары бааланат. Анткени макал, лакаптарда адам турмушунун берген тажрыйбалары, негизги корутундулары эң кыска, бирок өтө таамай, курч, учкул, терең мазмундуу сөз тизмектери, эки же андан көп саптардан турган ыр түрмөктөрү аркылуу айтылат.

Макалдардан адамга керектүү ар кыл мазмундагы ой түйүндөрүн жолуктурабыз. «Өлөндүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет» деген макалда кашкайган чындык жатат. Улуу Октябрь революциясы жеңгенге чейинки мезгилде молдо сыяктуу дин кызматкерлери өлгөн адамды көмүү учурунда өлүк ээлерин көптөгөн чыгымдарга дуушар кылып, сөздөрүнүн чөнтөктөрүн толтуруп турушкан. Эл ушул чындыкты «өлүмдүү жерде молдо семирет» деп келеке кылып, таамай сөз менен мүнөздөгөн.

Ата Мекенди коргоо, аны чексиз сүйүү, душманга сыр бербей туруктуулук менен аягына чейин күрөшүү, элдин биримдиги, ынтымактуулугу, элдердин өз ара достугу сыяктуу ойлор, көзкараштар макалдардын мазмунун түзүү менен, тарбиялык маанилерин улам бийиктетип жүрүп отурган. «Туулган жердин топурагы — алтын». Мындан эч ким топуракты алтын болуп калган экен деп түшүнбөйт, сөз мында туулуп-өскөн жеринден кымбат, сүйүктүү жер болбой тургандыгы жөнүндө болуп жатат.

Макалдар адамдарды эмгекчил, чынчыл, күрөшчүл, адептүү, сылык, кайрымдуу болууга үндөйт. «Ашың калса калсын, ишин калбасын», «Улууга — урмат, кичүүгө — ызаат», «Жакшы болсоң, жатык бол, улук болсоң, кичик бол» деген макалдарда эмгекти сүйүү жана адептүү жүрүш-туруш жөнүндөгү асыл ойлор айтылып жатат.

Эл өзүнүн макал, лакаптарында жалаң эле эзүүчүлөрдү, байлык ээлерин, дин өкүлдөрүн сыңдоо менен чектелбестен, жатып ичер жалкоолорду, бирөөгө кара санаган ушакчыларды, ичи бузук адамдарды, кошоматчыларды, элдин эсебинен жашаган мителерди жерине жеткире сындап, ашкерелеген. Мисалы, «Бекерчиден безе

кач, ушакчыдан көчө кач», «Касапчы энесине сөөк сатат», «Өз атасын сыйлабаган өз уулуна сый көрбөйт».

Макалдарга салыштырганда лакаптардын айтылышында, жаратылыш тарыхында кандайдыр бир айырмачылыктардын бар экендигин байкайбыз. Мисалы, «Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз өтүптүр» деген лакапты алып көрөлү. Мүйүз туулгандан көп убакыт өткөндөн кийин чыкса да, кулакка салыштырганда узун болуп өсөрүн баарыбыз билебиз. Ал эми кулак болсо туулгандан эле бар. Бул жерде мүйүз кийин чыкса, кулактан узун болуп өсүп кетээрин эскертүү менен кээ бир эмгекчил, аракетчил, иштерман адамдардын мурда белгилүү бир ийгиликке жетип алып, ошого ыраазы болуп жатып калган адамдардан ар дайым озуп, ашып кете тургандыгын айтып жатат. «Өлгөн аттын такасын издеп, бир бай алты ай жер казган экен» деген лакап, сөзсүз, бир болгон окуянын негизинде пайда болуп айтылып калган. Бул лакап менен эл өтө ач көз, зыкым адамдардын олдоксон кылык-жоругун кайталоодон сак болууну эскертип отурат.

Өз алдынча иште.

«Быры алды — ынтымак» деген макал менен «Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улаын сураптыр» деген лакаптын маанисин чечмеле.

ТАБЫШМАКТАР

Талаага таруу чачтым.

Кырда кылыч жаркырайт.

Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү.

Бою бир карыш, сакалы миң карыш.

Бир терек көрдүм, он эки бутагы бар, ар бутакта төрттөн уясы бар, ар уянын жетиден жумурткасы бар.

Эбендеди, эбендеди,

Эбен жайлап биздин эл төмөндөдү.

Сөөгү жок бир куш бар,
Анын аты эмне деги? *КАМАЛАК*

Күн астынан өткөн жигит,
Күмүш чоор тарткан жигит.
Ай астынан өткөн жигит,
Алтын чоор тарткан жигит.

Кичинекей медедим, жер түбүнө жетерим. *сиз*

Тептим, терекке чыктым.

Отурганы кишидей, оттогону жылкыдай.

Уучтаса ундан майда, уютса таштан катуу. *сүйлөм*

Өзү нан жебейт, өнкүлдөп жер айдайт.

Тапшырма.

Ойлон, төмөндөгү жандырмактар кайсы табышмакка тиешелүү: үзөңгү, жүгөрү, көпөлөк, цемент, жылдыз, кирпич, трактор, ай, жыл-ай-жума-күн, каркыра, көз, мөндүр.

ТАБЫШМАКТАР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Табышмактар элдин оозеки чыгармаларынын эң байыркы түрлөрүнүн катарына кирет. Адамдардын тапкычтыгы, турмуштун, табияттын, айлана-чөйрөнүн көрүнүштөрүн таасын байкагычтыгы, шамдагай, тез ой жүгүртө билгендиги табышмактарда айрыкча күчтүү көрүнгөн. Өзгөчө балдардын ой жүгүртүүсүн, сезимталдыгын, дүйнө таануусун өстүрүүдө табышмактардын аткарган кызматы чоң болгон. Табышмактантып сүйлөө, табышмактуу суроолорду берүү менен бири-биринин турмуштук билимин, тажрыйбасын сынашуу чоңдор үчүн да мүнөздүү көрүнүшкө айланган. Эл арасындагы сөзгө чечен адамдар, ашынган төкмө акындар да кээде бири-биринин талантын табышмактуу-суроолорду берүү менен сынап көрүшкөн.

Табышмактарда көбүнчө тигил же бул буюмдун, айбанаттын, канаттуунун, табияттын көрүнүштөрүн башка бир ошого түспөлдөш көрүнүштөр менен каймана элестетүү орун алат да, ошону табуу менен адамдын баамчылдыгы, тапкычтыгы айкындалат. Ал эми мындай каймана түрдө таамай элестетүү үчүн табышмактын сөздөрү да өтө так жана элестүү, көркөм болушу зарыл. Ошон үчүн табышмакты жаратуу жалан эле ой жүгүртүүнүн ар түрдүү мазмунда болушу менен чектелбестен, таамай айтылган сөз өнөрүнүн чебер болушун да талап кылат. Табышмактар кара сөз түрүндө да, ыр түрүндө да чыгарылат. Улам турмуш өзгөргөн сайын, адамдардын турмуштиричилигинде колдонгон буюм-тайымдары жаңырган сайын, коомдун өнүгүшү менен кошо табышмактардын мазмуну да ар түрдүүлөнүп жүрүп отурган. Мисалы, мурунку техника жок мезгилдерде табышмактар көбүнчө жаратылыштын көрүнүштөрүнө, айбанаттардын, канаттуулардын түр-түспөлүнө, буюм-тайымдардын көрүнүштөрүнө байланыштуу чыгарылып келсе, илим-техника өнүккөн биздин коомдо табышмактар техниканын көрүнүштөрүнө байланыштуу да жарала баштады. Мисалы, «Өзү нан жебейт, өңкүлдөп жер айдайт» (трактор), «Бир шумкар бар учуп жүрүп элин баккан, эл сүйүп ал шумкардын канатына жылдыз таккан» (самолёт), «Уучтаса ундан майда, уютса таштан катуу» (цемент).

ЖАҢЫЛМАЧТАР

Жаңылмачтар — жаңылып айтууга ылайыкташтырылып түзүлгөн өзгөчө сөз айкаштары. Ал үндөш, окшош сөздөрдөн куралат. Сөздү так, таасын, ачык-айрым, тез жана жаңылбай айтууга үйрөтөт. Жорго сөз сыяктуу куюлушуп, ыргакташып, уйкашып турат да, элдик оозеки чыгармачылыктын чакан түрү катары эсептелинет.

1. Алабатага алабаталатпастан,
Алабатага алабаталатып,
Алабатага алабаталатабыз.
2. Асманда эки айры куйрук:
Бири ак кыска айры куйрук,
Бири кара кыска айры куйрук.

Ак кыска куйруктуу айры куйрук
Кара кыска айры куйруктун жолун тосот.
Кара кыска куйруктуу айры куйрук
Ак кыска айры куйруктун жолун тосот.

3. Ал аралда да марал,
Бул аралда да марал.
От экен маралга да арал,
Оттосун аралга да марал!
4. Белестеги беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.
Беш аласы кунан кой,
Беш аласы дөнөн кой.
5. Кулаалы деген куш имиш,
Аны томоголомок кыйын иш имиш.
6. Ман-ман кашка коюм,
Бешөө беш башка коюм.
Тиши ушак коюм,
Буту тушак коюм.
7. Жаш кайышты токмоктошпойсуздарбы?
Жаш бүркүттү томоголошпойсуздарбы?
8. Жылкы жыйырмага чыкпай картаярбы,
Картайган жылкынын сөөгү аркаярбы?
Картайган картаң жылкыны
Картайган киши кайтарарбы?
9. Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголойт,
Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томогологондо,
Биз бүркүтүбүздү томого менен томоголобой,
Ким бүркүтүн томого менен томоголойт?

Тапшырма.

1. Жанылмачтарды жатка бил. 2. Өтө тез, так айт. Мукактанып, токтоп айтууга болбойт.

Сунуш.

Жанылмач айтыш түрүндө жашайт. Ансыз анын кызыгы да жок. Ошол себептен, балдар, силер жаңылмач айтышууга даярдангыла. Эмнелерди көңүлгө илүү керек.

1. Башкалардан жаңылмач топтогула. Китептерден издеп тапкыла.

2. Жаңылмач алмак-салмак айтылат. Анын эки түрү сунушталат. Биринчи түрү — эки окуучу бири-бири менен айтышат. Экинчиси — окуучулар эки жаатка бөлүнүп таймашышат.

3. Эки окуучунун ортосундагы айтыштын шарты: 1) айтуучу жаңылмачты жатка, тез айтышы зарыл; 2) кайталаган окуучу укканын так, тез, жаңылбай айтууга тийиш, кичине эле токтоло калса, анда ал женилет, упайдан куру калат, бирок кезеги боюнча өнөгүн жаңылтуу үчүн өзү жаңылмач айтат; 3) эгер өнөктөшү кезеги боюнча жаңылмач айта албай калса, демилгени экинчиси алат, ал катары менен жаңылмач айта берсе болот; 4) жыйынтыкты упайлардын саны боюнча мугалим чыгарат.

4. Эки жааттын ортосундагы айтыштын шарты: 1) жаат топ башылык кылган эки окуучунун алмак-салмак балдарды тандап алышы менен түзүлөт; 2) таяк кармашмай же колго топчу катуу менен биринчи айтмай (ошондой эле жаат түзүүдөгү биринчи тандоо укугу да) аныкталат; 3) айтыштын биринчи түрүнөн айырмаланып, мында женилген окуучу өз жаатынан ажыратылат, уткан окуучунун тобуна колго түшкөн туткун катары кошулат; 4) ал эми женилген баланын ордуна айтышка башка окуучу чыгат, ошентип, улам утканы утулганын өз тобуна кошуп ала берет; 5) таймашка чыккан окуучуларга өз тобунан бата берилет же жааттын урааны хор менен айтылат; 6) айтышка чыккан окуучу ураанга жооп кылып: «Ырахмат, өз тобумду уятка калтырбайм!» — деп бир ооз сөз кыстарышы мүмкүн, ал эми женген окуучунун урматы үчүн өз тарабы кол чаап: «А-замат!» — деп үч жолу кайталаса болот; 7) белгиленген убакыт бүткөндө, мугалим жыйынтыгын чыгарат, кайсы жааттын адамы көп болсо, ошол жагы утат; 8) утулган тарап төмөндөгүдөй жазага кабылат: уткандардын ыктыяры боюнча, бири бийлесе, бири «Манас» айтышы, экинчиси — он макалды (же ылакапты, же жандырмагы менен табышмакты) токтолбой шыр айтышы, дагы бирөө адабий чыгармалардан үн кубултуп көрктүү окушу мүмкүн.

КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭПИКАЛЫК МУРАСЫНАН

МАНАСТЫН БАЛА ЧАГЫ

*(Бириктирилген варианттан
кыскартылып алынды)*

Бир нече жүз жылдар бою кыргыз элинин эркиндик жана боштондук үчүн жан аябай, каруусун казык, башын токмок кылып жүргүзгөн күрөштөрүн көркөм чагылдырып, эл коргоо менен эркиндикке тарбиялоонун мектеби, таалим-тарбия берүүнүн уюткусу болгон улуу эпос «Манас» үч бөлүктөн турат: биринчиси — «Манас», экинчиси — «Семетей», үчүнчүсү — «Сейтек» жомогу. Ал эми «Манастын бала чагы» деген үзүндү эпостун биринчи бөлүгүнөн. Мында окуя Алтай жеринде өтөт. Ал жерге Акбалта, Жакып баштаган кыргыздар баскынчы душмандын кесепетинен жер ооду болуп, сүрүлүп барышкан. Кыргыздар калмак менен манжуунун малын багып күн көрүшөт. Эчкинин тонгон майын жеп, жан сакташат. Ошондо калайык Акбалтанын акылы боюнча кетмендеп алтындын кенин казып, жер жыртып эгин айдайт. Аштык айдабас кара калмак менен манжуулар эгиндин табагын тайга алмашып алат. Ошентип, кыргыздардын турмушу онолот, арыгы семирет, ачынган курсак тоюнат. Жакып өлөрчө байыйт, алтыны жети там болот, астынкы эрдин шалпайткан, эки өркөчүн каркайткан атаны, адырдагы жылкысы алты сан болот. Анан: «Айбалтаны ким аштайт, азган журтту ким баштайт» — деп, калк киндик кесип, кир жууган жерди эңсеп тунжурап турган кезде Манас төрөлөт. Баланын кара көк жалы бар. Кара чаар кабылан капталында, көсөө куйрук көк арстан оң жагында чамынат. Манас — маңдайы жазы, башы кууш, жар кабак, кочкор тумшук, кош кирпик, эрди калың,

көзү үнкүр, кен көкүрөк, жайык төш, жолборс моюн, жоон билек.
«Ушул бала чонойсо, баарыбызды беките турган бел болот, душман-
дан кекти алган эр болот. Үзүлгөн уланат, чачылган жыйналат.
Уламадан кеп уктум. Биздин душманыбыз Эсен хан: «Кыргыздан
Манас чыгат, аны жок кылгыла» — деп, туш-тушка кабар
таратыптыр дейт. Азыр муну «Манас» дебейли, «Чоң Жинди» деп
коёлу. 12ге келгенде билбегенди билдирип, туйбаганды туйгузат,
14 жашка чыкканда «кабылан Манас» атыгат», — дейт Акбалта.
Ушул акыл боюнча тойго келген эл: «Жакыптын баласынын аты
Чоң Жинди болду», — деп кетишет.

Күндөн, күндөн күн өтүп,
Күн мезгили келиптир.
Айдан, айдан ай өтүп,
Ай мезгили келиптир.
Ошо кезде эр Манас
Жетиге жашы толуптур.
Мунун коюлган аты — «Чоң Жинди»
Мунун чын Манас атын ким билди.

...Кырк баланы кырк үйдөн
Манас бир күнү жыйнап алыптыр.
Чоң Алтайдын талаага
Чогултуп оюн салыптыр.
Кара кытай, манжуудан
Сексен бала барыптыр.
Сес көрсөтүп кыркына
Сестендешип калыптыр.
Сексенинин ичинде
Боз калмактын чоң уулу
Манастын жолун торгоду,
Сексен бала оңбоду.
«Кызыталак бурут¹ деп» —
Беркилерди кордоду.

¹ Бурут — калмакча «кыргыз» деген сөз.

Тентип келген бурут, — деп
Сексен бала качырып
Кырк балага асылып,
Далайынын кыркынын
Тизеси жерге бүгүлдү.
Сексен бала алдында
Келин болуп жүгүндү.
Карап турса канчанын,
Билегинен сап кеткен.
Жүрөгүнөн кап кеткен.
Чыркырап качып жүгүрөт
Чымындай жандан түнүлөт.
Балдар минтип турганы,
Кырк баланы сексени,
Жалынса болбой урганы,
Даакылары¹ тытылып,
Балдар ыйлап ойбойлоп,
Манас турат калмактарды
кой-койлоп.

Кой-койлосо болгон жок,
Кара калмак оңгон жок.
Кой-койлоп турса Манаска
Желиккен балдар жеткени,
Жети чокмор, төрт муштум
Баатырдын башына тийип өткөнү.
Жети чокмор жегенде,
Кыдырата карабай
Кырааның согуш көрсөттү,
Кылча жанын аябай.
Тегерегин карабай,
Тепкилешти көрсөттү,
Теги эле жанын аябай
Майлаган буудай жүздөнүп,

¹ Даакы — түгүн сыртын каратып кулундун терисинен жасалган тон.

Күүгүм туман көздөнүп,
Өрттөй көзү бек жайнап,
Каары боюн чын кармап,
Каалгадай кашка тиш —
Калайыктан башка тиш
Кашкайып чыгып алыптыр.
Кара даакы жонунда
Кара чокмор колунда.
Балдарга эми жетти эле,
Чокмору ойноп өтү эле,
Сексен бала чыркырап,
Быт-чыт болуп дыркырап,
Шашкан балдар мындан көп,
Жаны калбай делдендеп,
Качкан балдар мындан көп,
Токтоло албай кай бирөө
Тоголонуп жыгылып,
Бытпылдыктап кеткен бар.
Башы сазга тыгылып,
Калмактар качып жүргөндө,
Токтолбой Манас оолугуп,
Кырк баласы кыргыздын
Кырааны көздөй чогулуп,
Калмактын сексен баласын
Калтырбай сүрүп калыптыр.
Койгулаша кеткенин
Манас колун жулуп алыптыр.
Чөк түшүрүп баарысын
Айлына кууп барарда,
Калмак билип каларда
Катуу бүлүк саларда,
Атакеси бай Жакып,
Мал жайытын чалыптыр.
Боз айгыры дампайып,
Үстүнөн чыгып калыптыр.

Кырк баланы кайра айдап,
Манасты кармап алыптыр.
«Тентектигин сында жок,
Сен теңдешип союл чабарга,
Теңиз кыргыз мында жок.
Балам, биз тентип келдик Алтайга,
Сенин тентегин жетет далайга,
Бул тентегин койбосон,
Козголон салат уйкума.

Көп манжуу чабуул койбойбу,
Эртен өрүштөгү жылкыма!
Чачасын жыйган малымды,
Төктүрмөк болдун чунак уул,
Бул калмакка канымды,
Койчу, кыймак болдун жанымды!»
Жакып оозун жыйгыча,
Ачып-көздү жумгуча,
Абакен Балта ак жолтой
(Сүйлөгөнү жарыя,
Калың кыргыз ичинде,
Кадыры бийик карыя).
Кайрылып айткан сөзү бул:
«Жакып, жылкын менен жерге кир,
Бизге белге тануу уул ушул.
Эркек бала шок болсун.
Мал багар уул болгончо,
Бар болгончо, жок болсун.
Артына колун байланып,
Бери карай айдалып,
Чыккан күнү өлгөнбүз.
Өлгөн эмей эмине,
Өнгүрөп-өксөп жүргөнбүз.
Аман жүрсө бул уулун
Талаадан жыйнайт көчүндү,

Алып берет Манасын,
Капкайдагы өчүндү.
Малга ишенген онобу?
Малың бала болобу?
Арбактуу Жакып, аты улук,
Балам малды чачар деп,
Азыр болдуң макулук!
Кара адырмак каркайган,
Караөзөн кайда, бел кайда?
Абайлап Жакып, кебимди ук,
Аталаш кыргыз эл кайда?
Кечээ кылчайганды кырганда
Чамгарагың талкалап,
Кара калмак киргенде,
Каяшаяк бергендин
Куйкасын бөлө тилгенде,
Кержендеген кежирди
Тирсегинен илгенде,
Бардигер күчүн салганда,
Баланы тартып алганда,
Бурулбай басып кайгырдык
Малың турмак, Жакып бай,
Бир туугандан айрылдык!
Кечээ кызыкты калмак кылганда,
Кыргызды чаап алганда,
Биздин катын, кызды олжолоп
Күл чыгарган күн кылды.
Ойноо бала уулунду
Уй кайтарган кул кылды.
Ойлосон боло, ой Жакып,
Мындай ишти ким кылды?
Аркар, кулжа тоонуку
Сенин кейип жаткан бул малың
Айдаса бир күн жоонуку,
Бул тентек бала онолот,
Өлбөсө бир күн журттуку
Андан көрө, бай Жакып,

Адырда жылкы алты сан,
Айдап жылып калалык,
Кара малдын баарысын
Чубатууга салалык.
Алты ай минсе арыбас,
Алтымыш асый болгончо,
Азуу сайып¹ карыбас
Ат мыктысын табалы,
Айгай укса шашпаган
Ай карангы түн келсе,
Бир изин ката баспаган,
Кара байыр — казанат²
Калбыр өпкө, жез билек³
Ат күлүгүн алалы.
Бир адамга туйгузбай,
Издегенге билгизбей,
Ок өтпөс тон кийгизип,
Ок жетпес ат мингизип,
Манасты жоого сактап багалы.
Айланы мындай табалы,
Эрешен тартып эр болсо,
Эр уулу менен тең болсо,
Билбегенин билгизип,
Минтип жоого салалы.
Туйбаганын туйгузуп,
Туура жолго салалы.
Өйдө чыксак Манасты,
Өбөк кылып алалы.
Ылдый түшсөк Манасты,
Жөлөк кылып алалы.

¹ Азуу сайып — жаны асый болуп.

² Кара байыр — казанат — чыдамкай күлүк ат, буудан, тулпар.

³ Калбыр өпкө, жез билек — чыгаан күлүк, дулдул, чарчабас, чаалыкпас тулпар.

Бул тентек Манас баланы
Кыргыз бүткөн чогулуп,
Эркелетип көрөлү.
Ээленсе, кара калмактан
Ушу Манас бала үчүн,
Ажал жетсе өлөлү».
Билбегенди билгизген,
Билимдүү экен Акбалта.
Туйбаганды туйгузган,
Туйгун экен Акбалта.
Ак шумкардай баркылдап,
Ак сакалы жаркылдап,
Кара тилин кайрады.
«Манас деп айтпа элге» — деп,
Кайран Балта сайрады.
Кайгыланып бай Жакып,
Үйүнө барып ыйлады,
Вайбичесин кыйнады:
«Өрүштүн малын жый, катын,
Бул баланды тый, катын.
Бул баланды тыйбасан,
Бузук салса калмакка,
Кырыша кетсе Кытайга
Тирүү кармап алат го!
Зынданына салат го!
Же жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга жарат го!»
Ак байбиче Чыйырды
Анда туруп кеп айтат,
Арман кылбай нени айтат:
«Байым, сен бала үчүн бузба
санаанды,
Оорсуп калган экенсиң,
Сен эми өлгөндө көргөн баланды!»
Бөдөнөдөй кайран көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетти,
Карагаттай кайран көз

Камчы бою жаш кетти,
Айтып оозун жыйгыча,
Көздүн жашын тыйгыча,
Койчу башы Ошпур бар,
Ошол Ошпур келиптир.
Келгенин байбиче туруп көрүптүр,
Бөлөккө бурду санааны,
Ошпурга Жакып карматты,
Аты «Чон Жинди» деген баланы.
Чыйырды ыйлап чыркырап,
Мойнуна курун салынып:
«Ошпур, бизде дүнүйө далай,
бала жок,

Өлгөндө көргөн бул бала,
Тентегин тыяр чара жок,
Төбөсүнө калмактын ташын тага көр,
Аманат койдум колуна,
Дагы бир төрт жыл бага көр».
Ошпурга Манас барганда,
Кызарып күйгөн чок чыкты.
Кара кытай, манжуудан
Мындай тентек жок чыкты.
Колотто жүрүп ой кылды,
Кырк бала жыйнап талаага,
Койду союп той кылды.
Торпок минип тойпондоп,
Толгон бала чогулду.
«Чон Жиндиге» көп үйүр
Болгон бала чогулду.
Ошол кезде «Чон Жинди»
Он эки жашка келиптир,
Ок өтпөстөн тон кийип,
Жылкыдан Айманбоз өңдүү ат минип,
Эми эргүүчү чагы келиптир.
Билгендерди күлдүрүп,
Айталаага кырк таман
Кадимки ордо чийдирип,

Ошпур баккан көп койдон,
Жүз козусун союптур.
«Баатыр» деп айткын мени — деп,
Баглан козу, ширин баш
Бор кайнатып¹ коюптур...
Дөбөгө чыгып караса
Көгөрүп түтүн бөлүнөт.
Козунун көбүн бул Манас
Кырып салган көрүнөт.
Козундан тандап союшуп,
Кужулдашкан бул балдар.
Эти шишке сайып тоюшуп,
Кунан чаап ойноп бакырып,
Бакырганын байкасаң,
«Манастап» ураан чакырып,
Балдар тиккен алачык
Бир короонун козусу,
Кең-кесири баткандай.
Бир капшытта кырк бала
Манас баштап кужундап,
Ордо атышып жаткандай,
Кара чаар кабылан
Кадимки Манас баланын
Капталында чамынат.
Чолок көк жал арстан,
Ошпурду жара тартчудай,
Бет алдында камынат.
Ошолорду көргөндө
Боконо сөөгү болкулдап,
Боор ичеги солкулдап,
Билегинен сап кетти,
Ошпурдун жүрөгүнөн кан кетти.
«Бул Жакыптын жинди уулу
Билеги жоон, таш жүрөк,
Пил мүчөлүү бадирек.

¹ Бор кайнатып — эзилте бышырып.

Манастын бала чагы

Жетилип калган кези экен,
Эми жергеме салат чоң дүмөк.
Өз билгенин талаада,
Кылып салган турбайбы.
Козунун баарын окшотуп,
Кырып салган турбайбы.
Бул жерде туруп нетейин,
Балаңды тыйып алгын деп,
Береним Жакыпка эми жетейин».
Муну ойлонуп Ошпурбай
Жакыпты көздөй дыр койду,
Жан аябай чуу койду,
Жакыбынын үйүнө
Барып түштү Ошпурбай.
Балакеттүү шумдук сөз
Салып түштү Ошпурбай:
«Жакып, балаң өңдүү жан болбос,
Жанындагы жолдошу
Жалынып турган сур жолборс,
Кырк баланы жолдошко
Кыраан уулун жыйыптыр,
Короосу менен жуушатып,
Козунду минтип кырыптыр.
Этке тойгон кырк бала,
Жөө кунан чаап бакырат.
Астыга чыгып келгени
«Манастап» ураан чакырат.
Уулундун аты «Чоң Жинди»
Мунун Манас атын ким билди!
Элдин мыш-мыш кеби бар.
Жылкычы башы Чонканжар
Аны да Манас шум уулун,
Өлтүрүп салган чени бар.
Балаңды тыйгын, тилимди ал,

Менин айтканым ушул, билип ал».
Мына ушундай деди да,
Ошпур кайра чапты малына.
Ошондо асыл катын Чыйырды,
Ак тамагын кылайтып,
Акырын сүйлөп муну айтып:
«Боздон тоодак куткарбас,
Боз ала шумкар Манасым.
Калкайган тоого токтобос,
Кара ала барчын Манасым.
Адырда баккан булагын,
Айкөл Манас чунагын,
Албагын жаман пейлине,
Аман жүрсө жеткирер
Сенин алыста кыргыз элине,
Аман болсо Манасын.
Күйүттүү кабак ачылат,
Күйүккөн жүрөк басылат,
Аман болсо Манасын,
Атамдан калган мурас деп,
Кеңкол, Талас жер табат,
Айланып кыргыз эл табат.
Опосу жок куу малга
Уulum тентек чыкты деп,
Абышкам, мынча мунайба!
Кайгырбагын малына,
Кайрат бергин балана,
Балана кайрат бербесен
Каптал жакта Каңгай бар,
Каңгайда кара калмак бар.
Кайгыланбай кайрат кыл,
Сага түшчү салмак бар.
«Баягы бурут экен» деп,
Кызыгып тооруп калчу бар.
Кызыл-тазыл кырмызы

Кыргагын тартсам бөлүнбөйт,
Кыжылдаган манжуудан
Сага кылчаяр адам көрүнбөйт.
Жашыл ала тал жибек
Жаң-жанын тытсам бөлүнбөйт.
Жаң-жуңу келсе жамандап,
Бул калмакта жан коёр киши көрүнбөйт.
Сан дүйнө малды чачыңыз,
Арка кылып Манасты
Бул Алтайдан качыңыз!
Коруп алат мал оттогон талаанды,
Кармап кетет өлгөндө көргөн балаңды.
Кармаса соёт Акбалта баштап тиринди,
Кангай кагат капкайда кеткен жиниңди.
Алтын казып, дан айдап
Алтайга келип турабыз.
Уулуң тентек чыгыштыр,
Эми эмне айла кылабыз?!
Айтканым ушул билип ал,
Абышкам, Жакып, тилимди ал.
Ат семирп ык болсо,
Эр семирп бук болсо,
Өлчөөлө начар чаманды,
Тилегин тиле балаңдын».
Чыйырды оозун жыйып алгыча,
Андай-мындай дегиче,
Ошпур келди күүлөнүп,
Одурандап сүйлөнүп:
«Ордо бузуп, олжо алып,
Же уулуң сени бай кылат,
Омууроо кылып, чыр салып,
Же бул уулуң сени жай кылат».
Муну укканда Жакыптын
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Көнүлү кетти бөлүнүп,

Тентек уул Манасы
Тегеле жаман көрүнүп,
Каарланып Жакыбын,
Калдайып атка минди эми.
Ошпур экөө ээрчишип,
Кой жаткан жакка жүрдү эми.
Сары адырмак урчукка
Саландаган тумшукка
Салып чыгып караса,
Чоң Алтайдын оюнда,
Кең өзөндүн боюнда,
Адыр-күдүр батканда,
Жакыптын кою жатканда,
Оргуп түтүн бөлүнөт,
Кыраан Манас, кырк бала,
Атасынын тең коюн
Талаага сойгон көрүнөт,
Мал-жандуу экен бай Жакып,
Бадирек экен ал жаман.
Капаланып түктүйүп,
Каарын төгүп үксүйүп:
«Керденге бүткөн Манасым,
Кетирипсиң алымды,
Талаага не деп сойгонсун,
Жоо элеген малымбы?»
Анда Манас муну айтат,
Киши билбес шумду айтат:
«Кокуй, ата не дейсиз?
Ээсиз малды көп кылып,
Күтүп жүрүп нетесиз,
Не муратка жетесиз?»
Айтып оозун жыйгыча,
Атасын карап тургуча,
Боз ала жөлөк, кызыл туу,
Бойбойлогон ызы-чуу

Ак асаба¹, кызыл туу
Айкайлаган ызы-чуу
Манжуунун ары бетинде,
Каңгайдын бери четинде,
Эсен хандын элчиси,
Кара калмак манжуунун
Жер кайтарган ченчиси,
Ушакчыдан кеп угуп,
Белгилүү бурут Жакыптын
Бурулбаган көп малы
Жер отун жеди деп угуп,
Жети асаба туу алып,
Жети жүздөй кол алып,
Жети жүздүн башчысы,
Жеткилени чон Кочку,
Кочку келип калганы,
Калайманды салганы.
Кочку келди короктоп,
Кошоматчы куулары,
Аркасында сороктоп,
Эки буту салактап,
Эми өкүм сүйлөйт алактап:
«Кызыталак, куу бурут,
Жүргөнүн бузук бу бурут!
Дегениме көн, бурут,
Балаң тентек «Чон Жинди»,
Азыр бизге бер, бурут!
Сурагыма көнөсүн,
Айтканымды бербесен,
Кырка тиём бээнди,
Чыгара муштайм мээнди!
Береги Алтай бөксөсүн

¹ Ак асаба — байрак, желек.

Жайлап жүргөн экенсин,
«Баламдын аты «Жинди» — деп,
Бадышабыз Эсен хан
Алдап жүргөн экенсин.
Кызыталак куу бурут,
Эми качайын деген экенсин.
Манасынды бербесен,
Айтканыма көнбөсөн,
Азыр табам жайыңды,
Чыгарамын этинден
Сөөгүндөн чыккан майыңды!»
Күрмөчөнүн күлтүйтүп,
Күчөп келип турду эми.
Найзачанын акыйтып,
Адырандап турду эми.
Андай-мындай дегиче,
Ачып-көздү жумгуча,
Добулбас үнү бапылдап,
Чыныроо үнү такылдап,
Сыр бараң үнү жаңырып
Элчиге келген камынып,
Эр Кочкусу баш болуп,
Жылкы тийди жабылып
Бузукту Кочку баштады,
Жергедеги кыргыздар
Жандан кечип таштады.
Кереге-уугун кыйратып,
Келин-кызын ыйлатып,
Баарын тийди чуулатып.
Ал ангыча болгон жок,
Он экиде эр Манас
Минген аты Айманбоз,
Кармашкан жоосу соо болбос.
Жоо-жарагын шайланып,

Кынсыз кылыч байланып,
Кайра жаачу булуттай
Каары бетине айланып:
«Күрдөөлдү башым барында,
Күлүгүм кантип берейин.
Күчөгөн экен бул калмак,
Мен бир күрпүлдөшүп көрөйүн!»
Манас ачуусу келип бөлүнүп,
Ар мүчөсүн карасаң,
Арстан сындуу көрүнүп,
Жакып байдын жаш Манас
Жеткилең белин курчанып,
Айманбоз санга бир салып,
Сыр найзаны колго алып,
Качырып кирди бакырып,
Арт жагынан кырк бала
Манастан ураан чакырып,
Жаш Манастын Айманбоз
Баскан ташы быркырап,
Жолум үйдөй чоң даңкан
Төбөсүндө чыркырап,
Араандай оозу ачылып,
Кан аралаш ак көбүк
Омууроого чачылып,
Ээлендирип булкунтуп
Эр Манас жүрөт майданда
Айманбозун жулкунтуп,
Ошол келген Кочкунун
Муруту өтөккө чыккан чалкандай,
Канжасынын кирип көр,
Балдар көөлөп жеген талкандай,
Мурунунун таноосу
Бурулуш жылга буткулдай,
Кезиккенди ал Кочку

Жөн эле аты менен жуткандай:
«Сексен Манас болсон да,
Түбүнө чогуу жетемин,
Атаң Жакып чалды баш кылып
Баарыңды байлап кетемин!»
Каарланып күпүлдөп,
Дабыштанып дүпүлдөп,
Жекеге чыкты эр Кочку,
Төбө чачы сүксүйүп,
Кол салууга Манаска
Келген кези түктөйүп.
Жетик Манас көк жалың
Жебеден мурун жетти эми,
Жеткен жерден Кочкуну
Көмө коюп өттү эми.
Үзөңгүдөн бут тайып,
Ээрден көчүк кылтайып,
Адырайган чоң Кочку,
Аттан кулап түштү эми.
Акбалта, Жакып бул жерде
Арага түшүп калганы,
Алдында Манас турганы
Атасы Жакып муну айтат:
«Жалгыз уулум, Манасым,
Каран түн, мүшкүл чыр салып,
Кочкуну союп таштадың,
Калың каздың орумду,
Эми кайнатмак болдуң шорумду,
Ордолуу журтка катылып
Чечтирмек болдуң тонумду!»
Эми Акбалта кирди күүлөнүп,
Ачуусу келип сүйлөнүп:
«Кейибе, Жакып, жөнү жок,
Кейиген адам оңобу?
Ушу сенин кейишиң жакшы болобу?»

Өчкөн отун тамызат,
Аман болсо бул бала
Өлгөн жаның тиргизет.
Аман жүрсө бул Манас,
Добул келсе жел тийгис
Булун токой — чер болот,
Доочу келсе мал бергис,
Кара көк жал, эр болот.
Кайгы тилөө болобу?
Кайгырбагын жөнү жок,
Калка болот Манас деп,
Ошондуктан көөнүм ток.
Айтканым уккун сен, Жакып
Эми малдын баарын чачалык.
Бул Алтайга турганда
Не муратка жетелик,
Курган жан аман барында
Кыргызга кирип кетелик!»
Акбалтанын айтканын,
Көңүлүнө эп кылып
Азганатай кыргызга
Кетүү жагын кеп кылып,
Карысы санаа тартканда,
Калдайып айыл жатканда
Көктөн жылдыз тутулуп,
Көрбөй Манас калганы,
Тагылык качып кутулуп,
Эсен ханга барганы.

Өз алдынча иште.

1. «Алтын куш» жомогуна окшоштуруп, «Манастын бала чагы» деген үзүндүнү майда-майда бөлүктөргө ажырат да, алардын ар бирине тандап тема кой. (Маселен, «Сексен баланын качышы» ж. б.) 2. Жакып менен Акбалтанын сөздөрүн тап да, аларды мааниси боюнча салыштыр. Айырмасын ажырат. Сага кимисинин сөзү жагат? Эмне

үчүн? 3. Акбалта менен Чыйырдынын сөздөрүндөгү окшоштуктарды белгиле да, маани-жайын чечмеле. Айтмакчы, Акбалта менен Чыйырдынын максаты эмне?

Сенин оюн кандай.

1. Бейкапар жүргөн Манас эмне үчүн өрттөй жайнайт, каары келет, кызык кармаш салат? Ага эмне болду? Балким, анын мүнөзүнүн өзгөрүшүнө себепкерлер бардыр. Манастын өзгөрүшүн анын баатырдыгынын башталышы деп эсептей аласыңбы? 2. Мына, сен башкалар менен бирге Жакыптын аракеттерин көрдүң. Ойлогон оюн сөзү аркылуу билдин. Деги бул кишиге эмне кымбат? Ал эмнени түшүнбөй жатат? Анын көзүн далдалап тосуп турган нерсе эмне? Эмне үчүн ал Акбалта сыяктуу керектүү жана акылман сөздөрдү айта албайт?

АКБАЛТАНЫН СӨЗҮ:

- Эсине тут.** 1. Аркар, кулжа тоонуку,
Сенин кейип жаткан бул малын
Айдаса бир күн жоонуку,
Бекерге жыйган бул малын.
Кыйкыrsa бороон жуттуку.
2. Өйдө бассак Манасты,
Өбөк кылып алалы.
Ылдый жүрсөк Манасты,
Жөлөк кылып алалы.
3. Өчкөн отун тамызат,
Өлгөн жанын тиргизет.
Аман болсо бул Манас,
Добул келсе, жел тийгис,
Булун токой — чер болот.
- Өз алдыңча.** Доочу келсе мал бергис,
Кара көк жал, эр болот.

ЧЫЙЫРДЫНЫН СӨЗҮ:

1. Боздон тоодак куткарбас,
Боз ала шумкар Манасым.
Калкайган тоого токтобос,
Кара ала барчын Манасым.

Сенин оюн. Адырда баккан булагын,
Айкөл Манас чунагын...

2. Аман болсо Манасын
Күйүттүү кабак ачылат,
Күйүккөн жүрөк басылат.

Тапшырма. Үзүндүнү Манастын обону менен айт.

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Майлаган буудай жүздөнүп,
Күүгүм туман көздөнүп.
2. Бытпылдыктап кеткен бар,
Башы сазга тыгылып.

Эсине тут. 3. Айгай укса шашпаган,
Ай карангы түн келсе,
Бир изин ката баспаган.

4. Ок өтпөс тон кийгизип,
Ок өтпөс ат мингизип,
5. Ак шумкардай баркылдап,
Ак сакалы жаркылдап,
Кара тилин кайрады.
6. Бokoно сөөгү болкулдап,
Боор ичеги солкулдап.
7. Ат семирп ык болсо,
Эр семирп бук болсо.
8. Ак асаба, кызыл туу,
Айкайлаган ызы-чуу.
9. Андай-мындай дегиче,
Ачып-көздү жумгуча.
10. Добулбас үнү бапылдап,
Чыңыроо үнү такылдап.
11. Кайра жаачу булуттай,
Каары бетине айланып.
12. Араандай оозу ачылып,
Кан аралаш ак көбүк,
Омууроого чачылып.
13. Ошол келген Кочкунун
Муруту өтөккө чыккан чалкандай.

- Канжасынын кирип көр,
Балдар көөлөп жеген талкандай.
14. Калың каздың орумду,
Кайнатмак болдуң шорумду.

САЛЫШТЫРУУ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Бир нерсенин, көрүнүштүн, кыймылдын, мүнөздүн ажарын элестүү ачып көрсөтүүгө жардам болсун үчүн, аны ошого окшогон башка нерсеге, көрүнүшкө, кыймылга, мүнөзгө салыштыруу аракети көркөм адабиятта, элдик оозеки чыгармачылыкта көп кездешет. Сүрөттөөнүн бул түрүн салыштыруу деп аташат.

Салыштыруу аркылуу сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн сырткы түрү көзгө даана элестелет, биздин так түшүнүп, тез кабыл алып, анын ички маңызын ачып билүүбүзгө жакшы өбөлгө түзүлөт. Азыр эле өзүнөр окуп таанышкан «Манастын бала чагынан» бир үзүндүнү карап көрөлү. Калмактын сексен баласы көптүгүнө салып, кыргыздын кырк баласын уруп, сабай баштайт. Манас: «Койгула!» — десе, аны да жети чокмор менен башка чаап өтүшөт. Ошондо бул зордукка чыдабай Манас качырып кирет. Манастын ошол учурдагы ачуусунун келгенин манасчы:

Өрттөй көзү бек жайнап,
Каары боюн чын кармап,
Каалгадай кашка тиш —
Калайыктан башка тиш
Кашкайып чыгып алыптыр, —

деп сүрөттөйт.

Адилеттиктен тайып, көз көрүнөө зомбулук кыла баштаган калмак балдарына карата бала Манастын кыжырдануусу «өрттөй көзү бек жайнап» деген салыштыруу аркылуу элестүү, албетте, алда канча таасирдүү кабыл алынып жатат. Манастын ачуусу келгенде көзүнүн өрттөй жайнап кеткенине, анын каалгадай кашка тишинин кашкайып көрүнүшү шайкеш келип жатат. Мындагы «*өрттөй*»,

«каалгадай» деген жөнөкөй салыштыруулар бала Манастын сырткы кебетесин даана көрүүгө, ошондой эле жаш баатырдын карапайым балдардан башкача өтө олбурлуу, кубаттуу, тайманбас экендигин ачык түшүнүүгө жакшы кызмат аткарып берди.

Салыштыруу адамдын он сапаттарын гана эмес, терс сапаттарын элестетүү үчүн да колдонулат. Мисалы, бала Манасты байлап алып кетмек болуп келген калмак Кочкунун кебетеси мындайча сүрөттөлгөн:

Ошол келген Кочкунун,
Муруту өтөккө чыккан чалкандай,
Канжасынын кирип көр
Балдар көөлөп жеген талкандай.

Кочку ырайымсыз душман. Ошон үчүн анын муруту да чалкандай тик сайылып тикчийип турат. Чалкан тийген жерди чагып алган сыяктуу жада калса Кочкунун муруту да кимдир бирөөнү сайып алгысы келген таризде. Ал эми анын булганыч адам экендиги, ошондой эле ички түшүнүгүнүн да ыплас, арамдуулугу канжасынын кир көрүнүшү аркылуу элестетилип жатат. Албетте, мындай салыштыруулар көркөм табылга катары сөздүн таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Ошон үчүн салыштыруулар көркөм адабияттын эң маанилүү көркөмдүк каражаттарынын катарына кирет.

Байкоо жүргүз.

1. «Манастын бала чагы» деген жогорку үзүндүдөн дагы кандай салыштырууларды тапса болот? 2. Эмне үчүн «Манас» дастанында апыртмалуу салыштыруулар (мисалы, «каалгадай кашка тиш») көп кездешет?

АДАБИЙ ЖОМОКТОР

Чыңгыз АЙТМАТОВ
(1928–2008)

Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, бүткүл дүйнөгө аттын кашкасындай таанылган сүрөткер, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Ч. Айтматов Талас өрөөнүндөгү Шекер кыштагында 1928-жылы туулган. Анын чыгармалары аркылуу кыргыз адабияты бүткүл дүйнөгө кеңири таанымал болду. «Ак кеме», «Эрте келген турналар» повесттеринде балдардын турмушу кеңири сүрөттөлөт.

БУГУ ЭНЕ

(«Ак кеме» повестинен)

Бул жомок эзелки окуя.

Атам заманда, жер бетинде чөптөн токой көп, кургак жерден суу көп болуп турган кезде улуу уруу кыргыз журту Эне-Сай деген өзөндүн боюн жайлап турат. Ал улуу дайра, кең өзөн түндүктө Сибирь деген жерден агат. Атчан адам аерге үч жыл, үч ай жүрүп аран жетет. Ал дайраны азыр Енисей дешет экен.

Илгери кыргыздар Эне-Сай дешчү. Ошондон улам мобул ы
калган:

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн барбы?
Эне-Сай, сендей жаркын мекен барбы?
Эне-Сай, сендей кыйын азап барбы?
Эне-Сай, сендей ыйык азат барбы?

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн болбос!
Эне-Сай, сендей жаркын мекен болбос!
Эне-Сай, сендей кыйын азап болбос!
Эне-Сай, сендей ыйык азат болбос!

Эне-Сай өзөн ушундай өзөн экен.

Ар уруу эл жашап турат анда Эне-Сайдын боюнда. Бирин бири чаап алган, бири-бирин талап алган жоокерчилик заман. Кыргыз уруусун да айлана-тегерете кўрчап, кас уруулар туруптур. Кыргыздар да кези келгенде аттанып казат жүрүп, касташкан уруунун үйүн өрттөп, күлүн көккө сапырып, элин кырып, жылкысына тийип, малын айдап кетчү экен. Эр өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылмай заман. Адам каны суудай агып, көк-кашка суу жошолонуп, ак-сары гүл манаттанып, бөрүдөй тытышкан доор экен. Эгин эгип, түшүм жыйнар, мал багып, мергенчиликтен олжо таап келер эр бүлө калбай, эл тукуму сооло берет. Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары тынч эмгекти таштап салып, жоокерчилик, талоончулук менен күн көрүп калыптыр. Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар деген, өчөгүшкөн тили буруу, кырк уруу бирин бири мойсоп бүтмөйүнчө тынчый албай калган. Кыйын кезең күнгө чыдабай, адамдардын акыл-эси канга уугуп турган экен. Касташканды жараштырар жан чыкпай, душманын капилеттен чаап алган, бөтөн урууну тукум курут кырып, мал-мүлкүн талап алгандар гана кеменгер атыккан экен.

Ошондой кыйын кезең күндөрдө Тайга деген чер токойго бир сыйкырдуу куш пайда болот. Ал жөн сайрабай адамча сүйлөп, бирде ыйлап, бирде ырдап, таң атканча: «Алаамат болор!» «Алаамат болор!» — деп сайрап чыкчу болот. Акыры ошол куштун айтканы келип, кыргыздардын башына каран түн түштү.

Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан. Кол баштап, нечен казатта жүрүп соо калган, нечен айыгышкан чабыштан жеңиш менен чыккан карт баатыр көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп, каза табат. Кыздар кызыл кийинип, катындар кара кийинип, кыргыз эл эки күн аза күтүп, үчүнчү күнү баатырдын сөөгүн ата салты боюнча жабыла көтөрүп, Эне-Сайдын боюн бойлотуп, жарлуу жээктин мизи менен алып өтмөк. Эл анткени — баатырдын чымын жаны көккө учуп кетер алдында Эне болгон өзөн менен, Ата болгон мекен менен коштошуп алсын, тирүүсүндө жоого аттанып баратып, жоону чаап келатып, ушу жээктен ырдап өтчү ырын чымын жаны ырдап кетсин дегени.

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн барбы?
 Эне-Сай, сендей жаркын мекен барбы?
 Эне-Сай, сендей кыйын азап барбы?
 Эне-Сай, сендей ыйык азат барбы?

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн болбос!
 Эне-Сай, сендей жаркын мекен болбос!
 Эне-Сай, сендей кыйын азап болбос!
 Эне-Сай, сендей ыйык азат болбос!

Баатырдын сөөгү жатар жайы, коёр көрү бийик дөбөнүн чокусунда. Коёр алдында эли баатырдын сөөгүн башынан өөдө көтөрүп, төгөрөктүн төрт тарабына көрсөтмөк: «Алдында өзөнүң калды жайкын. Үстүндө Тенир элеген көгүң турат. Өзөктүү өз тукумуң, калын журтун сөөгүңдү көтөрүп, башын ийип астыңда турат азалуу. Жаткан жерин жайлуу болсун, топурагың торко болсун!» Ошентип, баатырдын сөөгүн жерге берип, көрүнүн башына өткөндөгү баатыр Ата, баатыр Бабалардын жолун жолдоп, чулу корум таштан Таш баба орнотмок.

Эл атасы өлгөндө айыл-айыл болуп андаалап отурган урук-урук кыргыздар жабыла көчүп келип, Эне-Сайдын жээгине кырк ар тартып үй тигип, улуу журт курган. Ак асаба найзаларга кара түпөк байлашып, түндүктөн чыгара аза белгисин коюшкан. Эл анткени —

баатырдын сөөгүн алып өтүп баратканда асаба-тууну баатырга баш ийдирип, кыз-келиндер чурулдап кошок кошуп, уландар жер дүнгүрөтө өкүрүп коштомок, анан сөөктү ээрчиген элге кошулуп, кийинки үйдүн тушуна жетмек, ал оропарадан да алиги жол-жосун болуп, ошентип дөбөнүн чокусуна дейре чууруп жүрүп отурмак.

Күн күнүмдүк жолуна чыкканда элдин кам-чому да бүткөн. Түпөктүү найзалар сөөк чыгар ооздо эки бет катар тизилип, баатырдын жоо-жарактарын алып чыгып, сөөктүн алдынан алып жүрчү чоролор даяр турган. Кара жабуу жабылган баатырдын аргымагы сөөк артынан жетелөөгө белен, суулук кемирип, кандуу көбүк булайтып, көзүн акшыйтып, жер чапчып турат. Кернейчилер кернейлерин, добулбасчылар добулбастарын белендеп, азыр сөөктү алып чыкканда, кадимки жоого кирген салтындай кернейлер озондоп, добулбастар дүнкүлдөп, жер жарылар үн чыкмак. Тайга токой чайпалып, канаттуунун баарысы күндүн бетин көрсөтпөй үркүп учмак, жолборстору күркүрөп, камандары коркулдап, тунгуюк черге жите качмак, тоо жанырып жер көчмөк, өзөн толкуп, алай-дүлөй бороон сокмок. Кошокчулар чачтарын жазып үн салып, чоорлор табытка ийин тосуп, сынар тизелей укуяп отурду. Токойдун четиндеги карагайларга баатырдын кара ашына чалынар төрт түлүк мал тогуздап байланып турду.

Алаамат мына ушунда башталды. Эне-сайлык кырк уруу эл канча жоолашпасын, эл атасы каза таап, башына аза түшкөн күндөрдө бири-бирине кол салчу эмес. Бирок бүгүн салт бузулду. Салтты бузган нарксыз жоо түндөп курчап, тегеректеги токойдо бугуп жаткан. Эми эл мүнкүрөп турган чакты маалдап, капилеттен кол салды. Жарак алып каршы чыгууга, атка минип айкырып чыгууга эч ким үлгүрбөдү. Түшкө киргис кыргын жүрдү. Өмгөктөгөн карыдан эмгектеген балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна, качып кутулам дегени жебенин тилине кетип жатты. Жоо ушуну көксөгөн. Кыр көрсөтүп, тизгин бербеген кыргыздарды тукум курут кырып, күлүн көккө сапырып кетели деп келген. Жоктоп алары, боздоп ыйлап калары, кун кууп издеп келери калбасын, кыргыз деген аты өчүп, кылымдын эсинде калбасын, тыптыйпыл кылалы деп келген. Жоо ойлогондой болду...

Адамды туумак кыйын, багып өстүрмөк кыйын, а өлтүрмөк көз ачып-жумганча. Жээк бербей киши өлүгү үстү-үстүнө каршы-терши

сулады. Көл мөлтүр толкун Эне-Сай кыргызынын канына кызыл-жаян болуп акты. Жээк бойлой катар тигилген үйлөр чатырап, өрткө кетти. Ошентип, кең өзөндүн жээгинде бырыксыган күл калды, каңырсыган жыт калды. Кулак учунда боздогон үн калды. Кыбыр эткен жан көрүнбөй, башка эчтеме калбады. Кыргыз деген бар беле, жок беле?.. Жоо ушуну көздөгөн. Жоо көздөгөндөй болду...

«Жер биздики! Токой биздики!» — деп жоо шаттанды. «Биздин жерде кыргыздын сөөгү да калбасын!» — деп, өлүктөрдү жар башынан өзөнгө кулатты. Күтүрөгөн сан-түмөн малды айдап, колго илинер дүңүйөнү бүт олжолоп, жолго салды. Мал артынан бурулдаган чаң асманга көтөрүлүп, көк менен жер бирикти да калды. Мына ошондо токойдон ойноо бала, секелек кыз чыкты. Тилазар балдар эртен менен эле токойго чуркап кеткен. «Баласынбы» деген ошо да, ал экөө токой аралап, жөкө кабыктан себет токумак, себет толтура карагат-бүлдүркөн термек. Каткыра күлүп, так секире ойноп жүрүп, күн убагын унуткан. Бир маалда айыл тараптан ызы-чуу чыкканда элендеп артка чуркаган. Эми экөө жетип келип, кыргын тийген өлүү журттан эч кимди таппады. Ата-энеден кабар жок, ага-эжеден дайын жок. Кара жер канга эзилген, «ата», «апа» деп кыйкырса, жаңырык жооп кайтарбай үндөрү жерге жутулуп кетти. Улам бир үйдүн ордуна чуркады экөө, бырыксыган күл жатат, үч буту көктү карап тулга жатат. Эси чыккан эки бала заматта же эртен мененки калын эли жок, өлүү журтта жетим калды. Алыста токой үстүнөн чаң уюлгуп, мал айдаган жоо кетип баратты.

Балдар чаң артынан жүгүрдү. Көздөрүнөн салаа-салаа жаш кетип, эки бала жоону ээрчип баратты. «Баласынбы» деген ошо да, жоо артынан жүгүрүп, чоң киши болсо боюн ала качып тетири чуркамак. Балдардын оюнда эчтеме жок, тиги кандуу, сүрдүү жерден алыс качуу. Уул бала, кыз бала кол кармашып, «токтогула» деп суранып, «ала кеткиле» деп жалынып, жоо артынан чуркады. Жер дүңгүрөгөн доош ичинде, күтүрөгөн калын дабырт үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак.

Эки бала көпкө чуркады, кууп жете албады. Эч ким кайрылбады. Мууну бошогон балдар жер кучактап жыгылды. Кылчаюудан коркушту, кыбыроодон чочушту. Эси чыккан эки бала кучакташып, калч-калч калтырап, улутуна бышактап жатып, уктап калды.

Жетимдин жары кыдыр, бирок тагдыры жети ача деген ак сөз. Түн бейкут өттү. Сүрдүү токойдун жырткычы тийбеди, желмогузу келбеди. Экөө ойгонсо күн чыгып калыптыр. Токойдон түрлүү баренде сайрап, дүйнө эчтеме болбогондой. Экөө турду да, из кубалап дагы жөнөштү. Мөмө-чөмө менен өзөк жалгап жүрүп отурушту. Үч күн, үч түн дегенде бир бийик дөбөгө жетип токтошту. Төмөн этекти караса, көк жайыкта улуу той болуп жатат. Тигилген үйлөргө сан жеткис, кайнаган казанга сан жеткис, жыйылган элге сан жеткис. Кыздар селкинчек тээп, ыр ырдап, жигиттер күч сынашып алышып, эл шатыра-шатман үн салып, кечээги кыргызды кырган жоо минтип женишин майрамдап жаткан экен.

Жуук кирип бара албай, эки бала кооптонуп дөбөдө турду. Бирок тиги казандардан бышкан эттин, ысык нандын, сарымсак-согондун жыты келип, шилекейин илеп жуткурду. Балдар чыдабады, дөбөдөн түшүп барды. Көргөндөр кызыгып, тегеректеп калды.

— Кимдин баласысынар? Кайдан келатасынар?

— Курсагыбыз ачты, — деди кыз менен бала, — нан бергилечи.

Жоо эли балдардын сүйлөгөн сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул кырылган кыргыз тукуму экенин тааныды. Өлбөй калган бул экөөн азыр жайлай салалыбы, же ханга алып баралыбы деп өз ара талаша кетишти. Алар чуулдап жаткан арада бир боорукер катын эки балага алдыртан бир кесим эт бере койду. Анан балдарды ханга алып барышты, хан тобу али дасторкондон тура элек экен. Эки баланы чоң кызыл үйгө алып барышты. Кызыл үйдүн оозунда күмүштөгөн айбалтачан сакчылар турат. Ал ортодо калың элдин арасын ушак аралады: — Кыргыздан аман калган кыргыздын тукуму бар экен, кан кууп келиптир! — деп эл сестенди. Оюн-тамашасын, тамак-ашын таштап, эл топурап хандын ордо үйүн тегеректеди. Ал учурда хан кардай аппак кийизде жан-жөкөрлөрүнүн ортосунда бал кошкон кымыздан ууртап коюп, жаагын жанган ырчылардын мактоо ырларын угуп олтурган. Эл топурап келген себепти угуп, хандын жаалы чыкты көзүнөн: «Тынчымды алган ким экен? Кыргыз уруусун тукум курут кырганыбыз жалганбы? Силерге түбөлүккө Эне-Сайды тартып бергеним жалганбы? Эми кимден жан таштап качып жүрөсүңөр? Коркконунар ушул чыпалактай эки балабы? Эй, Майрык-Чаар-Жезкемпир! — деп кыйкырды хан. Анан бир кемпир топтон суурулуп, алдына келгенде ага буюрду: — Бул экөөн Тайга

токойго алпаргын да, кыргыздын аты чыккыс, үнү угулгус кыл. Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым чалбасын. Кыргыз тукумуна жер үстүндө орун жок, түбөлүк аты өчсүн! Бар, Майрык-Чаар-Жезкемпир, буйрукту аткар!..»

Ошону менен Майрык-Чаар-Жезкемпир эки баланы эки колуна жетелеп, тоо ашып, токой аралап жүрүп отурду. Азыркы Эне-Сайдын жээгине жетип токтоду. Анан балдарды жардан алыс түртөр алдында мындай деди:

— О, улуу дайра, Эне-Сай! Эгер сага тоо омкоруп кулатса, муштумдай таш сыяктанып түбүнө чөгөт. Кылым турган карагай кесип кулатса, чабындыдай толкунуна кетет. Эмесе, эки коздун эки чечкейиндей болгон мобу адам баласын муздак койнуна ал. Жер үстүндө бул экөөнө орун жок. Аны сага айтып-айтпай эмне, өзүң көрүп турасын. Жылдыздар адам болсо, көккө батмак эмес, балыктар адам болсо, сууга батмак эмес. Аны сага айтып-айтпай эмне! Эмесе, ач койнунду, ал эки наристени, алып кет. Бул жексур дүйнөдөн экөө чырымталында кетсин, абийири таза, дили ак, арамдыкты биле элек, арам ойго кире элек периште чагында кетсин. Ач койнунду, ал эки периштени, улуу дайра Эне-Сай!

Уул бала, кыз бала ыйлап турду. Кемпирдин сөзүнөн да жардан ылдый караса жүрөктөрү алкымына тыгылып, түпкүрдөгү буурул толкун үрөй учуруп, ошого ыйлап турду.

— Кана, коштошуп алгыла, балдарым. Кучакташкан бойдон кеткиле, — деп Майрык-Чаар-Жезкемпир шымаланып женин түрүндү. — Мени жаман көрбөгүлө, менде эмне айып. Бешенеңерге жазылганы ушул экен. Менин эрким болсо кантер элем, ким билет, бирок ушу бойдон кеткениңер өзүңөргө жакшы...

Ушинтип сөзүн айтып, оозун жыйып алгыча жан жактан бир үн чыкты:

— Ашыкпа акылман эне, күнөөсүз балдарды жайлаба!

Майрык-Чаар-Жезкемпир кылчая калды, кылчайып алып айрантан: жанында Бугу эне турат, эки көзү балбылдап. Балбылдаган көздөрү мунайым тиктейт, өтүнүчтүү тиктейт. Маралдын умай энеси, асыл бугу маңкаят, омуруо-төшү наристенин маңдайындай, жону ууз ак, боору тайлак жүндөнүп көк буурул. Он сегиз айры мүйүзү аркайып, жонуп-жышып койгондой жымсал сулуу, көркөм. Желини таза, кан тамырлары көрүнүп ийип турат эки балага мээримин салып.

— Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансын? — деди Майрык-Чаар-Жезкемпир.

— Мен Бугу эне болом. Адамча сүйлөбөсөм сен кайдан түшүнмөксүн да, кайдан собол укмаксын.

— Каалаганын эмне, Бугу эне?

— Балдарды коё бер, акылман эне. Сенден сураганым ушул эки чүрпөнү мага бер.

— Буларды эмне кыласың?

— Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм.

— Ушу балдарды эмизип, багып алам дейсиңби?

— Ошентем, акылман чоң эне.

— Жакшылап ойлондунбу, Бугу эне? — деп күлдү Майрык-Чаар-Жезкемпир. — Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып, өзүндүн бугучаларына ок атат, ошону ойлондунбу?

— Чоңойгондо булар бугучаларыма кол көтөрбөйт, — деди маралдын Умай энеси. — Мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калат. Анан кантип өз ага-карындаштарына жамандык санаасың?

— О, кең пейил Бугу эне, адам деген кандай экенин али билбейт турбайсыңбы! — деп башын чайкады Майрык-Чаар-Жезкемпир.

— Адамдар кайберен эмес, бирин бири аябайт. Сөзүмдүн актыгын өз көзүң менен көрөрсүң, өз мойнуң менен тартарсың деп, бул эки жетимди сага берип деле коёр элем, бирок башка адамдар көрө замат бул эки кичинекей адамды өлтүрүп салат. Анда булардын да азабын тартып, сага эмне күч келди?

— Эч ким таппас алыс жактарга алып кетем, бу балдарды. Аясан, акылман чоң эне, коё берсен. Өз балдарыман кем көрбөй асырайын, жетимдерге эне болоюн... Желиним сүткө толуп, ооруп турат. Бала деп сыздап турат ак сүтүм. Бала деп ийип турат ак сүтүм...

— Кантейин, болуптур, — деди ойлонуп туруп Майрык-Чаар-Жезкемпир. — Сурап калдың, бирок тез кет буерден. Жетимдерди алыс жерине аман жеткир. Жок, эгер аякка жетпей жолдо өлсө, же каракчылар жайласа, же өздөрү чоңоюп алып, ак сүтүндү унутуп, адамдын арамдыгына кетсе, өзүнөн көр.

Бугу эне Майрык-Чаар-Жезкемпирди узатты да, анан уул бала менен кыз балага айтты:

— Балдарым, мына эми силердин эненермин. Мен силерди ак кардуу алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Тенир-Тоосу бар, боордо токой жери бар, ортосунда Ысыккөлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму курут болуп кетээрде экөөң элдин атын өчүрбөй кайра тукум уласын, укум-тукумуна мекен болсун деп мен ал жерди Тенирден сурап алдым.

Балдар так секирип кубанды, тепендешип Мүйүздүү Бугу энин соңунан чуркап алды. Жүрөр жол алыс, учу-кыйыры жок жердин бир четинен бир четине. Узак жолдо балдар арып ачты, алдан тайды. Бугу эне балдарын ак сүтү менен багып жүрүп отурду, күн ысыгынан көлөкөлөдү, суук түндөрдө бооруна кысып жылытты. Эне сүтүнүн кубаты канчалык, кечкисин тырп этпей жыгылган балдар эртең менен так секирип ойноп турду. Нечен күн, нечен түн өтү, эски мекен Эне-Сай жан кейитип алыс калды. Жаңы мекен Ысык-Көл көздөн учуп, алыс жатты. Эки жолу кыш өтүп, эки жолу жай келди, дагы бир жолу кыш өтүп, дагы бир жолу жай келди, балдарын ээрчиткен Бугу эне ашуу ашты, бел басты, агыны катуу суу кечти, мээ кайнаткан чөл кезди, бирок чарчадым-чаалыктым дебей, балдарын ак сүтү менен кубаттандырып, талбай жүрүп отурду. Кээ күнү үйүр тобу менен бөрүлөр кууду артынан. Бугу эне балдарын жонуна мингизип алып, жырткычтардан алып качты. Кээ күнү жаа тарткан мергенчилер кубалады артынан. «Бугу адамдын балдарын уурдап баратат. Карма! Карма!» — деп айкырып, жаа тартты мергендер. «Бул адамдардан жакшылык жок, балдарым, бекем отургула!» — деп Бугу эне жебеге жеткирбей качты.

Ошентип жүрүп отуруп, акыры Бугу эне балдарын Ысык-Көлгө жеткирди. Туу чокудан карап туруп, көргөн көздөрүнө таң калышты. Тегерете курчаган ак карлуу алкак Ала-Тоо, боор жапкан чер токой, ортодо мөлтүрөгөн ирим көл. Буурул жал толкундары арылдаган шамалга бир четинен түрүлүп, бир четинен үркүп жатат. Көлдүн баш-аягына көз жетпейт. Этегинен күн чыкса, төрүндө али таң ата элек. Тегерете курчаган акактанган Ала-Тоо чокусунан сан жеткис. Ала-Тоонун аркасы мунарланган Тенир-Тоо катарына сан жеткис.

— Мына ушул жер силерге мекен болот, — деди Мүйүздүү Бугу эне. — Жер тилип, эгин экиле, мал багып, балык улагыла, ошентип бейпил кеңчилик, бейкут тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө. Учунар узарып, урук-тукумунар көбөйсүн, алдынарды бала басып,

арканарга мал толсун. Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилинерди укум-тукумунар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даназалап ырдап жүрсүн. Кишиден кем болбогула, башка элге тең болгула. Мен эми силерге, силердин укум-тукумунарга Умай энемин, силер менен түбөлүккө бирге жүрөм...

Ошентип, кырылган кыргыздан калган уул бала, кыз бала Тенирдин батасы тийген Ысык-Көлдү мекендеп туруп калат.

Убакыт куштай учту. Уул бала эр жетти, кыз бала бой жетти. Экөө баш кошуп, эрди-катын болушту. Мүйүздүү Бугу эне болсо сырттан калкалап, ушул жердин токоюнда жүрдү.

Күндөрдүн бир күнүндө Ысык-Көл буркан-шаркан толкуп чыкты. Ал анткени — жаш зайыптын толгоосу башталган. Эр адам чочулады. Зоокага чуркап чыгып, тегерекке үн салды.

— Мүйүздүү Бугу эне, кайдасын? Ысык-Көлдүн толкуганын карачы. Кызың толготуп жатат. Тезирээк жетип кел, Мүйүздүү Бугу эне, жардамыңды бер!..

Ошондо алыстан-алыстан жылаажын үн угулду. Шыңгыраган таттуу үн жакындагандан жакындады. Анан манкандай чуркаган Мүйүздүү Бугу эне жетип келди. Куру келбей, он сегиз айры мүйүзүнө бешик илип келди. Ак кайындан жасалган ак бешиктин туткасында күмүш жылаажын шыңгырайт. Ошол жылаажын ушу азыр да көлдүктөрдүн бешигинде илинүү, эне баласын бөлөп терметсе, мукам үнү шыңгырап турат. Азыр да жылаажын үн чыкканда, Мүйүздүү Бугу эне мүйүзүнө кайың бешик илип алып, бала төрөгөн үйгө шашып келаткандай болот...

Ошентип, Мүйүздүү Бугу эне жетип келери менен зайып көз жарат.

— Бу бешик силердин тунунарга, — дейт Мүйүздүү Бугу эне. — Жети уул, жети кыздуу болосунар, баары ушу бешикке жатып чонойсун.

Ата-эне кубанды. Мүйүздүү Бугу эненин урматына тун уулунун атын Бугубай деп коёт. Бугубай эр жетип, Кыпчак элден колукту алат, бала-чакалуу болот. Ошентип Мүйүздүү Бугу эненин тукуму, Бугу уруусу улана берет, көбөйө берет. Эл толуп, Ысык-Көлдү кылаалай конот. Баары Мүйүздүү Бугу энени Умай энemiz деп, атын-салтын ыйык тутат. Оюу ойгон, сайма сайган өнөрпоздор бугунун мүйүзүн салып көркөмдөшөт. Басып келген жоого каршы чыккан-

да, же эрегишип байге чапканда: «Бугу!» — деп ураан чакырат. Мүйүздүү эне сыртынан колдоп, бугулуктар дамаамат жеништүү чыгат. Ысык-Көлдүн токоюна Бугу эненин балдары ак маралдар толот. Аларга эч ким тийбейт, эч ким үркүтпөйт. Маралды көргөндө жол жүрүп бараткан бугулук киши атынан түшүп, жол берет. Бугулук жигиттер сүйгөн кыздарын «ак маралдай маңкайып» деп, сулуулугун Бугу эненин балдарынын көркүнө салыштырып, эне тилинде ыр ырдайт.

Ошентип, эне салтын эл ыйык тутуп келе берет. Бир күнү жылкысы сан, кою түмөн бугулук бир бай киши каза болот. Балдары ат жетпеген жерден эл чакырып, жер дүнгүрөтө аш берет. Көл кылаалай миң бир жүз боз үй тигилет. Ашка келген эл үйлөрүнө батпай толуп чыгат. Сандаган желе бээ байланып, сандаган саба кымыз көбүрүп-жабырып, союлган малга сан жетпей, кайнаган казанга кызмат кылар эл түтпөй, Кашкардан алдырган мейиз тоо болуп, Ташкенден алдырган күрүч зоо болуп, адам уулу көрбөгөн улуу аш берилет. Атабыздын арбагын көтөргөн данкыбызды билсин келген эл, атадан калган түмөн малды аябас наркыбызды билсин эл деп, байдын уулдары кербезденет... («Ээ, балам, Адам акылынын жаркыны өрчүп, дүнүйө тепкен кесири башынан ашса, арты жаман, кесепети калайман журтка тиет», — деген карыялардын сөзү ошондон калган...)

Аш берген уулдар мингизген аттарын алчыланта минип, кийгизген бейкасам чапан, суусар тебетейлерин жасана кийип, эл ичине жар салып, ырчылар ырдайт мактоо сөз таппай атаандашып:

— Күн астында, жер үстүндө мындай данктуу улуу аш бергенди көргөн жан бар бекен? — деп ырдайт бир ырчы.

— Жер каймактап, Адам ата, Обо эне жаралгандан бери мындай аш берген жан чыкпаган! — деп ырдайт экинчи ырчы.

— Ата-энени сыйлаган, ата салтын ыйык тутуп, арбагын асманга чыгара данктаган биздин элдей эл бар бекен дүйнөдө! — деп үчүнчүсү ырдаса төртүнчүсү:

— Эй, жаагын жанган ырчылар! Көзү өткөн байдын байлыгын, уулдарынын зоболосун данктап айтар сөз бар бекен дүйнөдө! — деп ырдайт.

Ушинтип ырчылар күн-түн дебей ырдашат.

(Ээ, балам, ырчылар ой-маңызын унутуп, карандай сөз кубалап калганда, ыйык ырдын кусуру урат, — деген карылардын кеби ошондон калган...)

Ошентип, жер дүңгүрөткөн аш нечен күн, нечен түн болот. Кулагы уккан, көзү көргөндүн баары таң калып, данк айтып, балдарынын зоболосун көкөлөтө кеп кылат. Бирок балдары ага да каниет кылбайт. Мүйүздүү Бугу эненин тукумунан болчу атабыз, эми ата тукумунун данкын чыгарабыз деп, атанын күмбөзүнө бугунун мүйүзүн белги кылып коймой болот. («Ээ, балам, байлык адамды эсиртет, эсирген адамдын кесири көпкө тиет», — деп айтчу эски кишилер.)

Алиги байдын балдары атанын арбагына ушинтип кесирлүү урмат көрсөтмөй болот. Мергендерди шайлап, туш-тарапка чаптырат. Мергендер он сегиз мүйүз бугу таап атып өлтүрөт да, мүйүзүн түбү менен омкоро чаап келет. Кулачы көктө кайкыган бүркүттүн канатындай жайылган он сегиз айры мүйүз экен, демек, он сегиз асый бугу экен. Жарайт! — дейт аттыргандар. Усталарды алдырып, атасынын күмбөзүнүн маңдайына орнотушат.

Аны көргөн аксакалдар:

— Жосунунар жолдо калсын. Мүйүздүү Бугу эненин тукумуна кантип кол көтөрдүңөр? — деп нааразы болушат.

Байдын көпкөн балдары тескери сүйлөйт:

— Атылган бугу биздин жердин бугусу. Биз ээлеген жердеги кыбыраган жандыктын баары биздики. Өз жерибиздин макулугун эмне кылсак, өз ишибиз, силердин тиешенер жок! Жоголгула!

Мындай буйрукту уккан жигиттери аксакалдарды камчыга алып, атка кордоп тетири мингизип, айдап жиберет.

Балаанын бардыгы мына ошондон башталат.

Мүйүздүү Бугу эненин тукумуна каран түн түшөт. Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары мылтык атып, жаа тартып, ак маралдын артынан сая кубат. Бугулук элдин ар кимиси өлгөн ата-бабасынын күмбөзүнө бугунун мүйүзүн орнотууну урмат эсептеп, орнотпосо кепке кемтик, сөзгө сөлтүк болот. Антүү колунан

келбегендерди киши санынан чыгарып коюшат. Ошондон улам бугунун мүйүзү акчага сатылып, соодага жүрөт. Кээ бир кара өзгөй камбылдар бугунун мүйүзүн көп камдап, кардар бугулуктарга сатууну кесип кылып алат. (Ээ, балам, акчанын арааны жүргөн жерде адалдык «орун таппай чыркырап качат».)

Ошентип, Ысык-Көлдүн бугу-маралы кыргынга калат. Аяган жан болбойт. Жайылган жайытынан куулат, түнөгөн түнөгүнөн сүрүлөт, арам ойлуу адам уулу жете алгыс деп аска-зоого жашынса да болбой, жандоочулар ит агытып, мергенчилер өңүтүндө отуруп, короо-короо болуп качкан бугу-маралдарды короо-короосу менен кырат. Обогу ким тандап атат деп мелдешкендер, эми ким көп сулатат деп мелдешет. Мүйүздөрү аркайган бугу-марал балбылдаган шам чырактай көздөрүнөн аккан жашы кургабай боо түшөт.

Акыры көл тегерегинен бугу-марал жоголот. Кадимки жайытынан манкайып карап турчу карааны өчөт, түн ортосу же таң ата бау-бау бакырган үн өчөт, алты айры мүйүзүн жонуна чаап, жар башынан каргыган элеси өчөт. Тоо-токой ээн калат. Өмүрүндө маралды бир көрбөгөн, бирок «маралдай көзүн балбылдап» деп жигит кызга айтса, «келбетин бугу келберсип» деп кыз жигитке айтып, жомоктоп-жомоктоп калган эл туулат. Качанкы кайран бугулардын мүйүзү кагжырап, ураган күмбөздөрдүн маңдайында гана калат.

Ушул эле Умай эне болгон Мүйүздүү Бугу эне кантти дейсинби?

Бугу эне адамдардын арамдыгына нааразы болот. Ит агытып, ок аткан адамдардын колунан тукуму бүт кырылып кетер болуп, саналуу гана маралы калганда Бугу эне аларды касиетине калкалап качат, Ала-Тоонун аскасынан Тенир-Тоонун чокусуна бир аттап чыгат да, кылчайып Ысык-Көл менен коштошот. Ошо бойдон калган тукумун сактап, кулак укпаган, көз көрбөгөн бир жерлерге кетип калган экен.

Мына ушундай болуптур, балам. Ушуну менен жомок тамам. Ишенсен ишен, ишенбесен өзүң бил.

Бугу эне алигидей болуп коштошуп турганда, көзүнөн жаш төгүп, арамдыкты каргап, адалдыкты зарлап кеткен экен дешет...

Элестет.

«... жанында Бугу эне турат эки көзү балбылдап. Балбылдаган көздөрү мунайым тиктейт, өтүнүчтүү тиктейт. Маралдын Умай энеси, асыл бугу маңкаят, омууроо-төшү наристенин маңдайындай, жону узз ак, боору тайлак жүндөнүп көк буурул. Он сегиз айры мүйүзү аркайып, жонуп-жышып койгондой жымсал сулуу, көркөм. Желини таза, кан тамырлары көрүнүп, ийип турат...»

Тапшырма.

Сен кыялында Майрык-Чаар-Жезкемпир жана Бугу эне бол да, өзүн менен өзүн сүйлөш. Мисалы:

— Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансын?

— Мен Бугу эне болом. Адамча сүйлөбөсөм, сен кайдан түшүнмөксүн да, кайдан собол укмаксын. (Калганы да ушул сыяктуу окулат.)

Ойлон.

1. Майрык-Чаар-Жезкемпир минтет: «Жылдыздар адам болсо, көккө батмак эмес, балыктар адам болсо, сууга батмак эмес». Бул сөздү ал эмне себептен айтып жатат? Чын эле ошондойбу? 2. «Жакшылап ойлондунбу, Бугу эне? Булар деген адам баласы. Чоноюп алып, өзүңдүн бугуларына ок атат, ошону ойлондунбу?» — дейт Майрык-Чаар-Жезкемпир. Ал божомолдоп айттыбы, же келечекте эмне болорун каткисиз билеби? 3. Кыргыз уруусун тукум курут болуудан сактап калган, бейкут мекен таап берген, жылаажындуу бешик тартуулаган Бугу энеге ошол бешиктен чонойгондор кандайча кол салды? Себеби эмне? Жакшылыкка жамандыкпы? Мансаппы? Байлыктын күчүбү? Салтпы? Данк үчүнбү? Кесирби? Эсирүүбү? Бул өз энесине кол салуу менен барабар эмеспи? 4. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында манкурт алдейлеп чонойткон өз энесин жаа менен атып салат (таап оку, окуган болсон, салыштырып көр).

Өз сөзүңө кошуп сүйлө.

Жошолонуп, манаттанып, сөөгүн жерге берүү, чымын жаны учуп кетер алдында, тыптыйпыл, күлүн көккө сапыруу, кулак учунда боздогон үн, кызыл-жаян, көл мөлтүр толкун, өзөк жалгап, көздүн эки чечекейиндей, учунар узарсын, жылаажын, калайман журт, дүнүйө тепкен кесири башынан ашса, тукум курут, каран түн, акчанын арааны, шам чырак.

Темиркул ҮМӨТАЛИЕВ
(1908—1991)

Т. Үмөталиев 1908-жылы Ош областынын Аксы аймагындагы Төө-Жар кыштагында туулган. Кыргыз Республикасынын эл акыны, Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу, республиканын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты. «Айсулуу», «Жыпар», «Кубат» поэмаларынын жана көптөгөн ырлардын автору.

КҮЧ БИРДИКТЕ

Илгери, эчак өткөн бир заманда,
Чокусу көк тиреген Тянь-Шанда.
Жашаптыр бир акылман тогуз уулдуу,
Тогузу тогуз азап шордуу жанга.

Карашып тогуз уулу тогуз жакты,
Тоосунан ынтымаксыз суулар акты.
Ар күнү үрпөйүшүп үй алдында,
Урушкан тооктордой чукулдашты.

— Мен жайгам кечээ күнү козуларды,
Анырдай ачасыңар оозуларды.
Түрүнөр итий болгон балага окшош,
Айткыла чыныңарды, соосуңарбы.

— Мен бүгүн отун алып келдим кырдан,
— Сен өзүн мышыктайсың сүт андыган.
— Сен соргок, жеп койдунбу мага койбой,
Канакей кызыл уйдун каймагынан?

— Сен неге жабышасың ач кенедей?
Ары тур чон атадай жемелебей!
— Сен өзүн журтта калган чүпүрөксүн,
Жөн отур, колдорунду серелебей.

Кыйкырат улам бири үнүн баспай,
Талашып айран, сүттү кырк күн ачтай.
Алышат бирин-бири кекиртектен,
Муштумдар түйүлүшөт катуу таштай.

Угушпай кой дегенди жулкат, болбойт,
Чокушуп жүнүн жулган короздордой.
Тытышат бир-биринин көйнөктөрүн,
Же жака, же женинен тамтык койбой.

Кичүүсүн уруп коёт чоңураагы,
Алсызын жулуп басат тыныраагы.
Тартылган дүрбөлөңгө керней окшоп,
Угулат кичүүсүнүн чынырганы.

Кан агат, мурундардан кыпкызыл кан...
Томпоюп чекелери, бет айрылган.
Компоюп көтөрүлөт көп урганы,
Согушта өч алгандай душманынан.

Талаага бири барса кой артынан,
Анысы үйдөгүдөн болот жаман.
Сабашат жолун тосуп бай балдары,
Ийиндей тарып кетет көргөн заман.

Ышкынга бара калса мөңгү астына,
Же бири төшкө чыкса жоогазынга,
Кийиздей томолонуп бай балдары,
Кордукту көрсөтүшөт анысына.

Ышкынын манап уулу тартып алат,
Башына кара түндөй мүшкүл салат.
Алдырган оозундагы кырмычыгын,
Каргадай ыза болот, куру калат.

Курусун, ошондо да билишпеди,
Биригип бир туугандай жүрүшпөдү.
Ал турсун табалашып бирин бири,
Бир-бирин көргөн жерде күлүшпөдү.

Атасы акыл айтты — угушпады,
Бир да күн чатагы жок турушпады.
Жоо келип согушкандай алыс жерден,
Сөз болду туугандардын урушканы.

Ак басып сакал-мурутун акылмандын,
Сездирди кайгы менен картайганын.
Жүдөттү эл көзүнчө күчтүү намыс,
Аябай кантет байкуш өз балдарын.

Аралап ыргайларды колот өрдөй,
Бир күнү тоого барды түш көргөндөй.
Жасады чыбык кыркып элүү сабоо,
Жүн сабап, кийиз жасар күз келгендей.

Кагайтты бириндетип жайып күнгө,
Шашылды кыйналчудай калып түнгө.
Боолады бирге танып сабоолорду,
Көтөрүп үйгө келди кеч киргенде.

Чакырды тогуз уулун жумуш бардай,
Тогузу түгөл келди бири калбай.
Атасы атып келип тоодон элик,
Этине келгиле деп чакыргандай.

Жаңжалдуу үй курусун кейпи суук,
Көрүнөт бокочодой кереге, уук.
Күч алат көңүлсүздүк көргөн сайын,
Түн түшүп келаткандай кечке жуук.

Акылман тегерете тиктеп баарын,
Сынады жат кишидей өз балдарын.
Ким билет ойлодубу: акылсыздар
Мушташып, карматат деп адаттарын.

Отургузду тогузун тең кыдырата,
Сүйлөдү балдарына ак чач ата:
— Жүк баскан төөдөн бетер картайганда,
Дүйнөгө келгениме болдум капа.

Акылдуу чыкпадынар башкалардай,
Акылды айтып келдим арбай-талбай,
Айтканды укпадынар дүлөйлөрчө,
Ойлодум бир кызык иш аргам калбай...

Түшүнсө бир ишимди ар бир балам,
Айыгар эмдегендей жүрөк жарам.
Кетсенер мурункудай укпай сөздү,
Кубанбай, капа бойдон көргө барам.

Танылган элүү сабоо ушул турган,
Боолугун чечпей туруп ортосунан.
Кагайган бир чыбыкты сындыргандай,
Баарын бир ушул бойдон бүт сындырган.

Сый алат өз колумдан азыр менин,
Жарыгын ай-жылдыздын бүт беремин.
Жыргалын жер үстүнөн аябаймын,
Алмадай карматамын тилегенин.

Көрүштү кармалашып топ ыргайды,
Топ ыргай тоодон бекем күч турбайбы!
Баарынын күчү жетпей сындырууга,
Айтышты: сыйлыкты ойлоо куру кайгы.

Акылман бир жылмайып мурутунан,
Сабоону алды кайра өзү танган.
Боолугун чечип туруп бирден берип,
Суранды таштай каткан балдарынан:

— Канаке, сынар экен эми кандай?
Баарынар сындыргыла куру калбай.
Балдары бычыратып чыбыктарды,
Сабоодо көптөн бери өчү бардай.

Жоо колу кан майданда кырылгандай,
Заматта баары сынды элүү ыргай.
Атасы сөз укпаган балдарына,
Бул ишти мисал кылды карап турбай.

— Көрдүнөр: бирдик деген оной эмес,
Уксаңар бирдик үчүн берем кенеш.
Боолонгон ыргай өндүү бир турсанар,
Силерге каршы басып эч ким келбес.

Эч бирөө сындыралбас белинерди,
Эч бир дөө багынта албас элинерди.
Капыстан чыга келген кагылышта,
Касташкан тепсей албас жеринерди.

Кокустан алтоо ала боло калса:
Белдери сынар жоодон көк ыргайча.
«Бөрү жейт бөлүнгөндү» деген ошол,
Бөлүнбөй, бирге жүрүп, бирге жаша.

Угушту бир туугандар ата сөзүн,
Жаңжалды таштап баары ачты көзүн.
Ойлошту жаткан тура күч бирдикте,
Бир басып кыдырышты жердин жүзүн.

Бир дагы душман каршы кезиккен жок,
Бардыгы жерге житип кеткен окшоп.
Көрүнбөйт, кайда кеткен бай балдары,
Жоошуптур манап уулу колдору шок.

Ынтымак үйгө кирди андан кийин,
Акылман тоготкон жок болуш-бийин.
Тогузу тогуз жолборс балдарынын,
Душмандар таппай калды кирерге ийин.

Суроо.

1. Акылмандын тогуз уулунун тартиби кандай экен? Сага эмнеси жакпады? 2. Ынтымагы жоктугуна алар кимдерден кордук көрүшчү эле? 3. Тогуз уулдун азабынан акылман карыя кандай акыл ойлоп тапты? 4. Карыя балдарын кантип сынады? Эмне үчүн балдары танылган ыргайды тобу менен сындыра алышкан жок?

Эмне тут.

Ынтымактуу эл болсо,
Душманга тийген ок болот.
Ынтымаксыз эл болсо,
Дыркырап качып жок болот.

Ынтымактуу биригет,
Ынтымаксыз бөлүнөт.

(Барпы)

Макал.

1. Ынтымак бар жерде ырыс бар. Ынтымагың бар болсо, айыл менен журтка тең болосун, ынтымагың болбосо, ит менен кушка жем болосун.

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Ар күнү үрпөйүшүп үй алдында, Урушкан тооктордой чукулдашты.

2. Түрүнөр итий болгон балага окшош...

3. Сен өзүн мышыктайсын сүт андыган...

4. Сен өзүн журтта калган чүпүрөксүн...

5. Ийинден тарып кетет көргөн заман.

6. Кийиздей томолотуп...

7. Көрүнөт бокочодой кереге-уук...

8. Жүк баскан төөдөн бетер...

9. Боолаган ыргай өндүү бир турсанар,
Силерге каршы басып эч ким келбес.

Жалил САДЫКОВ
(1932–2010)

Ж. Садыков 1932-жылы Кемин районундагы Кичи-Кемин айылында төрөлгөн. Ал республикага белгилүү акын, балдар үчүн «Азамат», «Эр Төштүк», «Жаңыл Мырза», «Толубай сынчы» өңдүү ыр менен жазылган пьесалардын жана «Манас», «Манастын уулу — Семетей», «Сейтек» драмаларынын автору.

ЭНЕЛЕРДИН ЖҮРӨГҮ

Балдары жем талашып тыбырчылап,
Жем издеп эне чымчык кеткен ыраак.
Ангыча темир канат бир балапан
Уядан учуп түштү жерге кулап.

Сук болчу, башкалардан жеткен жемсээк,
Шок болчу, дал ушуну көрмөк тентек.
Учалбай калың чөптүн арасынан,
Чыйпылдап жанталашып канат серпет.

Жем тиштеп эне чымчык кайра келип,
Уяга жакын жерге коно берип.
Караса, беш балапан арасынан
Сугу жок, оозун аччу чебеленип.

Ангыча, жер тарапта, тиги четтен
Үн укту жанталашып чыйп-чыйп эткен.
Селт этип катуу чочуп, байкабады
Тиштеген жемин төмөн кулап кеткен.

Ошондон жерди карай боюн таштап,
Шуу этип чөпкө түшүп канат жаскап.
Айланат отко түшчү көпөлөкчө,
Чырылдап баласы үчүн өлө жаздап.

Баа чиркин, эне мээри кандай күчтүү!
Эне экен баласы үчүн отко түшчү.
Негедир тигил экөөн карап туруп,
Өткөндөн бир уламыш эске түштү.

Жоо менен ай-талаада кырчылдашып,
Сугарып жерди канга чылпылдатып.
Биздин эл кайра сүрүп баратканда,
Кылычтап туш келгенин бырчылдатып.

Кырылып өлгөндөрдөн калбай кемип,
Кайрадан кол куралат жоого келип.
Кайрадан калкандарга тийген жебе
Кадимки мөндүргө окшойт себеленип.

Келген жоо келе берип бүтөр эмес,
Жоокерлер буга чыдап түтөр эмес,
Ангыча, калкандарга дароо тарайт:
— Чепке кир, коргонгула! — деген кеңеш.

Жоокерлер аргасыздан чепке кирет,
Чеп бийик, куш өтпөгөн темир тирек!
Жабылат жоону тосуп дарбазалар —
Жасалган күмүш ширеп, болот ширеп.

Душмандар чепти айланта курчап алып,
Жол таппайт ары барып, бери барып.
Илинсе чыксак дешет аркан салып,
Ыргытса кулач жетпейт колдор талып.

Ошондо арасынан келген жоонун
Бир адам жарып чыгып турган тобун:
— Чеп бийик, бул аракет текке кетет.
Табам, — дейт, — дарбазанын ачар жолун.

Бир кезде ушул чепти салышканмын,
Далай жыл жондон терди агызганмын.
Акыры качып чыккам, бирок билем,
Жашыруун суу жиберчү алыштарын.

Алышты жан байкабайт, үстү жабык,
Ал келет, тээтиги тоодон агып.
Жүргүлө, чептин элин куруталы,
Башынан башка жакка бура салып.

Сөздү угуп курчап жаткан жоонун ханы:
— Калайык, тыншагыла! — деди дагы, —
Чын бекен? Чындык болсо, бул жигитти
Өзүмө вазир кылам мындан ары.

Кеткендей чептин ичин сыйпап жылан,
Ачылса, эр бүлөсүн кырып тынам!
Баргыла, чындык болсо, бул жигитти
Сөз берем, ушул чепке хан да кылам!..

Буйрукту угар менен салдай сабап,
Кетишти жоонун теңи тоону карап.
Калганы чепти курчап жата берди,
Оюнда талоон түшчү күндү самап...

Кеткендер тоого барып, көөнү тынып,
Кайтышты башка жакка сууну жыгып.
Хан жатты камырабай, чептегилер
«Келет, — деп, — суусуз калып, өзү чыгып».

А бирок күндөр өттү, айга кетти...
Ашынып хандын каары чекке жетти!
Сыягы, суусуз жатып өлсө дагы,
Бир адам ачып берер эмес чепти.

Бул кезде сактап алган суулар бүтүп,
Акыркы тамчыларды тең бөлүшүп,
Жатышты чептегилер айла таппай,
Жашоодон биротоло үмүт үзүп.

Хан сыртта, өз алдынча ойго келди:
«Минткенде ала албаймын чептеги элди.
А көрөк, бир амалын табайын» — деп,
Жарчыга мына мындай буйрук берди:

— Угузгун буйругумду, кылгын маалым,
Кирсем да чептегинин кырбайм баарын.
Аялдар чепти таштап сыртка чыксын,
Көтөрүп ала кетсин каалаганын.

Өлүм жок аялдарга! Айткын барып, —
Дегенде, жарчы кетти, айгай салып.
Чептеги эл, кары дебей, жашы дебей,
Дүрбөдү хан жарлыгын угуп алып...

Эртеси, бүт аялдар танга жакын,
Ачышты бийик чептин дарбазасын.
Бул кызык! Чептегинин бири калбайт,
Ким калат, кимдер менен кармашасың?

Арчындап күйөөлөрүн таңып жонго,
Балдарын ороп-чулгап алып колго.
Элейип карап турган хандан оолак,
Энелер чубап барат онго-солго.

Хан тиктеп кыжырлана эки жагын,
Акыры: «Жаңылдым!» — деп чапты санын.
«Сөз бирөө! Бекер айткан экенмин ээ,
Көтөрүп ала кет деп каалаганын!»

Сөз бирөө! Хан буйругу болбойт эки,
Хан үчүн сөзүн бузуу болор чеки.
Чубаган энелерди карап туруп,
Тултуйду чыдай албай эки бети.

Анткени өзү келди уруш баштап,
Кыргынга өзү күбө, өзү каскак!
Ойлонсо, өзүн дагы эне тууган,
Энелер кетип барат чебин таштап...

Көргөндө энелердин аккан жашын,
Чыдабай бура тартты аттын башын.
Энелер адам таппас акыл менен
Ушинтип кайтарыптыр келген касын.

Бул өзү бир уламыш... Өзүн кара,
Энелер жанын берет дале сага.
Дагы эле эрдин жүгү аялдарда,
Дагы эле колдон түшпөйт бардык бала...

Ташпырма.

1. Уламыш кайсы окуянын негизинде эске түштү? 2. Чепти алуунун биринчи ыгы ишке аштыбы? 3. Хандын жарлыгы чептин ичинде коргологон элди багындыра алдыбы? Баш ийдирүүгө эмне тоскоолдук болду?

Ой жүгүрт.

1. «Айланат отко түшчү көпөлөкчө, чырылдап баласы үчүн өлө жаздап...» Эне чымчык балапаны үчүн керек болсо отко түшөт. Ошон үчүн эне мээри күчтүү! Бирок балапаны эне чымчык үчүн отко түшүшү мүмкүнбү? Же ал таш боорбу? Ал эми сен өзүңчү? Апан үчүн камкордук кыла аласыңбы? 2. Чептин ичиндегилер суусуз калышса да, багынышпайт. Чыдамдуулук кылышат. Демек, чыдай билүү — бул да чоң эрдик. Ал эми, байкасаң, өзүңдө чыдамдуулук барбы? Же тез эле чукчуңдап урушуп, же туталанып ыйлап жибересинби? 3. Хан: «Аялдар чепти таштап сыртка чыксын, Көтөрүп ала кетсин каалаганын, Өлүм жок аялдарга!» — дейт. Бул жарлыктан соң, энелер чепти таштап, чубап чыгышат. Бирок күйөөлөрүн жонго танып, балдарын ороп-чулгап колуна көтөрүп алган. «Сөз бирөө, каалаганыңды көтөрүп кет деп айтып, жанылдым», — дейт хан. Буйругун бузуп, энелерге кол салбайт. А сен убадага, айткан сөзгө бекемсинби? Же айтканыңды танып кетмейиң барбы? Сен үчүн бир сөздүүлүктүн, убадага бекемдиктин кереги барбы? Балким, анын кээде зарылдыгы деле жоктур... 4. Энелер акылмандыгы менен бала-чакасын гана эмес, күйөөлөрүн да — кыскасы, эл-журтту бүт сактап калат. Азыр деле үй-бүлөнүн түмөн түйшүгү энелердин мойнунда. Бирок аларды түгөнбөгөн түйшүктөн кантип арылтуу керек? Кана, ишти пол сүртүүдөн, кир чайкоодон баштап көрчү... (Колундан эмне келет, санасан?)

Сөздүк.

Темир канат — балапандын канат түкчөлөрү пайда болгон учуру; *алыш* — арык, өстөн; *жарчы* — кандайдыр бир кабарды элге жарыялоочу, жар чакыруучу адам; *каскак*: 1) учунда темири жок жыгач найза, кээде учуна курч темир ашталган найзаны да «каскак» дей берет; 2) жолтоо, тоскоол; *уламыш* — элдин улуудан кичүүгө, атадан балага өтүп келген нускалуу кеби.

АДАБИЙ ЖОМОК ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Жогоруда окулган Ч. Айтматовдун «Бугу эне», Т. Үмөталиевдин «Күч бирдикте», Ж. Садыковдун «Энелердин жүрөгү» деген жомокторунан улам бир нерсе ачык эле байкала түшөт. Бул — акындардын, жазуучулардын элдик жомоктордун негизинде өздөрүнүн жомокторун жаратышы. Мындай авторлору бар жомоктор адабий жомоктор деп да аталат.

Адабий жомокторду жазууга дүйнөдө көп жазуучу, акындар катышкан. Алардын көпчүлүгүнүн чыгармалары азыр да терең урматтоо менен окулат. А. С. Пушкиндин, Л. Н. Толстойдун, Ш. Перронун, Х. К. Андерсендин, В. Маяковскийдин, С. Я. Маршактын, К. И. Чуковскийдин, С. Михалковдун жазган адабий жомокторун азыр ким билбейт!

Адабий жомоктор элдик жомоктордун мазмунунун негизинде жазылат дедик. Бирок бул жазуучулар жомоктордун окуяларын, айтылуу ыкмаларын жөн гана көчүрүп, кайрадан бир сыйра иретке салып жазып коёт экен дегендикке жатпайт. Жазуучулар, акындар өздөрүнүн талантынын денгээлине жараша элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгышат да, алардын мазмундуулугун, жеткиликтүүлүгүн, уккулуктуулугун бир кыйла арттырышат. Муну Ч. Айтматов, Ж. Садыков жана Т. Үмөталиевдин аталган жомокторунан көрүүгө болот. Элдик кара сөз түрүндөгү жомокторду ыр түрүндөгү жомокторго айландырып, ырга зарыл болуучу көркөм сөз берметтерин табуу менен жазып чыгуунун өзү эле акындарыбыздын көп күч жумшагандыгын айкындап турат. Ошону менен бирге алар жомоктогу окуялардын өнүгүшүн тактап, ырааттуулугун күчөтүп, айтайын деген ойдун тереңдигин арттырып, катышуучу каармандардын сырткы кыймыл-аракеттерин гана эмес, ички дүйнөсүн да кенирерээк алууга аракеттенишкен.

Мына ушул жагынан алганда адабий жомоктордун таасирдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү да кыйла жогору болот.

Адабий жомокторду жаратууну өзүнүн жазуучулук өнөрү катары кабыл алган жазуучулар да болгон. Мисалы, дания элинин атактуу жомокчу-жазуучусу Х. К. Андерсен кичинесинен жомокторду кунт

коюп угуп, жаш кезинен эле жомокторду бир башкача кооздоп, мазмунун алда канча өзгөртүп, байытып, кайра башкача айтып берүүгө кызыккан. Кийин ал дүйнөгө белгилүү жомокчу катары таанымал болду. Анын адабий жомокторун окубаган, билбеген дүйнөдө бир да адам жок. Балдар адабиятынын эл аралык Кенешин мыкты жазылган балдар чыгармалары үчүн Х. К. Андерсен атындагы Ардак дипломду берүүнү уюштурган. Ал дипломго кыргыз жазуучуларынын ичинен Ш. Бейшеналиев татыктуу болгон.

Адабий жомоктор такай эле жомоктордун негизинде жазыла бербейт. Жазуучулар, акындар кээде өздөрү да адабий жомокторду ойлоп чыгарышат.

Буга Ч. Айтматовдун «Бугу эне» жомогу ачык мисал. Бул жомокту автор «Ак кеме» повестине киргизип, баланын аң-сезимине күчтүү таасир эткен Момун карыянын жомогу катары пайдаланган. Ошондой эле жомоктун мазмунунда кыргыз элинин басып өткөн өмүр жолунан да кабар берилет. Жазуучунун жомогу «Ак кеме» повестинин идеялык-көркөмдүк денгээлин көтөрүүгө кызмат кылуу менен бирге, өз алдынча турган жомок катары да жарыяланып келатат.

Кусейин ЭСЕНКОЖОЕВ

(1920—1941)

К. Эсенкожоев — кыргыз балдар адабиятына негиз салуучулардын бири. «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» деген фантастикалык чыгармаларды жазган. Улуу Ата Мекендик согушта катуу салгылашта курман болгон.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

Жолдоштор! Мен өзүмдүн кесибимдин орчундуу жерлерин сиздерге айткым келет. Албетте, менин кесибимди билгенден кийин, сиздер да меники сыяктуу кесиптерди ойлоп жана маанилүү жыйынтыкка келүүнүздөрдү күтөмүн.

Мен бир күнү асмандан калкып жүргөн жаандын бууларын, абада сызып учуп жүргөн канаттуу куштардын учушун байкап, алардын

асманда көтөрүлүп учуп жүргөндүгүнүн себептерин таба албай, көпкө ойлонуп жүрдүм. Бирок көп убакыттар өтсө да, алардын асманда көтөрүлүп, абада калкып жүргөндүгүн чече албадым. Менин мындай окуянын чындыгына жетүүдөгү максатым зор эле. Мен тажрыйба кылуунун натыйжасы менен гана ал максатка жетеримди билдим. Ал максатты иш жүзүнө аткаруу үчүн, бир топ чоң окуяларды өткөрүү керек болду.

Тажрыйба. Менин белгилүү оюма жардамдаш бир буюм табылса, ошол буюм аркылуу гана астымдагы чечилбеген максатты чечеримди билдим. Асманда дүйнөнүн боштугунан орун алып, Жер шарын тегерете курчап турган абадан жеңил бир буюм табуу эле, ал буюмду сураштырып жана тажрыйба кылып гана таптым. Ал табылбаган буюм асманда калкып жүргөн калын абанын бир түрү болучу. Ал суутек газы эле. Бул суутек газы суу курамынын үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жеңил экендиги белгилүү болчу.

1-аракет. Менин тилеген буюмум табылгандан кийин, баягы чечилбеген максатым да чечилди. Мен ал суутек газын бир шарга толтуруп, оозун бууп, көккө коё бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди. Мен мындай жеңил газ аркылуу шардын жогорулап учушунан булуттардан жогоруда көтөрүлүп жүрүшүн билдим.

2-аракет. Мен экинчи шар жасап, ал шарга белгилүү оордукту көтөрүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн бир итине жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, абанын суюк катмарында кычкылтектин жетишсиздигин эске түшүрүп, иттин дем алууга керектүү абасын даярдап, газга толгон шар менен бирге чиркештирип, асманды көздөй учуруп коё бердим. Ит белгилүү ыраактыкка чейин терезеден башын чыгарып барды да, алыстаган сайын карааны жоголуп, кайда кеткени белгисиз болду.

3-аракет. Мен үчүнчү шар жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктап жасадым да, ага үй жасап жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азык-түлүктөрдү алып,

белгисиз калын аба боштугуна жол тартууну ойлондум. Акырында ал да орундалды.

Учуу. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, жерден алыстагандан алыстай берди. Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди, алар барган сайын бопбоз болгон гана мейкин талаадай көзгө үлпүлдөп көрүндү. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир карангы түнгө кезиге баштадым. Кайда жылып бара жатканын сезе албадым, аны токто-то да албадым, себеби ал шарды белгилүү жакка башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм, бирок корком, себеби газды чыгаргандан кийин, токтоосуз барып жерге тиеримди билемин. Кармоого эчтеке жок. Жалгыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен мен учуп бара жаткансыйм. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири гана мен болсом керек.

Коюу аба. Күн нурун тосо албаган суюк аба менин дем алышыма да суюктук кылгансып, демим кысылып, көз карангылай баштады. Бирок мен жолго чыкканымда, абанын сейрек болорун эске алып, өзүм менен бирге белгилүү дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем. Мен ошол запас аба менен дем алып келе жатам. Кыбыраган жан, шырп эткен дабыш жок.

Эч жылчыксыз карангылыктын арасында гана келе жатамын, келген жолум ушу го дегенсип, үйүмдүн терезелеринен башымды чыгарып, ылдый карайм, бирок мин карасам да, көзүмө карангылыктан башка эч нерсе көрүнбөйт. Күндүн ачык-бүркөгү да белгисиз. Учсуз, түпсүз узак жолдун кайсы жагын көздөй шардын көтөрүлүп бара жатканы белгисиз. Жерден кабар алгым келди. Кат жаздым да, нандын ичине салып, ыргытып жибердим. Ал каттын мааниси мындай эле:

Асмадан алыска кат

«Мен бир шар жасап, ал аркылуу көтөрүлүп, жогоруга учтум эле. Бирок менин шарымда кемчиликтер болгондуктан жана өзүмдүн болжогон жериме бара албай, белгисиз жолго түшүп, суюк

абанын арасында гана жогорулап кетип бара жатам. Жарык шооласы да жок, караңгылык, менден башка эч бир жандын бардыгы сезилбейт. Ал караңгылык сөз менен айтып, көз менен болжолдор эмес.

Мен 25-майда асманга учтум эле, ошондон бери нече сутка болгондугун да билбейм, себеби мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт. Андыктан жер менен байланыш үчүн, кат жазып таштоого туура келди. Ким билет, бул катым кургак жергеби же сууга түшөбү? Мейли эмне болсо да тобокелге салып, бул катты жазып, атымды коюп, нандын арасына тоголоктоп салып ыргытып олтурамын, менин азыркы кыскача абалым ушул».

Мына, мен шар менен дагы эле көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, учуп бара жаткан сыяктанам. Жерди көздөй ыргыткан катымдан гана үмүт кылгансыйм. Бирок каттын кетишине бир топ убакыт болсо да, мен жакка эч кабары сезилбейт.

Шарды жарып жибергим келет, кайрадан сабыр кылам.

Дабыш. Ангыча калың карангылыктын арасынан кулагыма бир дабыш пайда болду. Бул сапар тарткандан бери дабыш укканым ушул гана. Кулакка чагылган бул дабыш санааны эчен түргө бөлду. Ал дабыш негедир уламдан-улам жакындай бергенсиди. Дабыш катуураак угула баштады. Алыстан угулган дабышты белгилеп, ажырата билүүгө болбоду. Жерге ыргыткан катымдан бир жардам келе жатабы деген ойго да батам. Бирок абанын жогорку катмарына менден башка ким келмек эле деген ойго чөгөмүн. Бир нерсе көзгө көрүнөр бекен деп, үйүмдүн терезесинен баш багып, көзүмдү ачып, айланамды карайм. Үн чыгарайын дейм — корком. Дагы бир кырсыкка учурабагай элем деген ойго кетем.

Ит. Калың карангылыкты жапырткан үн жакындай берди. Бул эмненин үнү экен дегенсип, ага мен да кулагымды тосуп тыншадым. Ал үн кез-кезде арсылдап үргөнсүп кетет. Мен ал үндү экинчи учурган шардагы ит болбосун деп болжодум. Кулагымды салып, дабышты тыншайм. Ал дабыш чыны менен иттики экени жакындаган сайын айкындалды. Бирок ал чыккан иттин үнүнөн канча

алыстыкта келе жаткандыгымды билбейм, карангылыктагы абадан көп эле алыстыктан угулгандыгы белгилүү иш. Менин итим го деген үмүт менен итти атынан чакыра баштадым, ит ого бетер дабышын күчөттү. Мундуу үн менен улуп, тааныгансып, кыңшылай баштагансыды. Иттин атынан барган сайын чакырып, калың карангылыктын тынчын алгандай болом. Итим да мени белгисиз жерден учураткандай болуп кубангансып, улугандан улуду.

Ангыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунган сыяктанды. Итимдин дабышы жогору жактан чыкканы ачык айкындалды. Бир аздан кийин шарым кайрадан жогору көтөрүлгөндөй болуп сезилди. Иттин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы менен көрүнө түшүп, ылдыйлап бара жаткан сыяктанып, шардын газы азайып, куушурулуп бара жатат.

Терезеден колумду чыгарып, ылдыйлап кетип бара жаткан шарды кармап калдым. Кармаган шарымды өйдө тарттым да, андагы итти өз үйүмө чыгарып алып, шарды коё бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим кайдан жолуктун дегендей мага эркелеп кыңшылады, итке тамак бердим. Ит мени сагынгандай, көзүн балбылдатып, мага карап жалпактады. Мен жарайсың деген ой менен башынан сыладым. Менин ички сырымды ал билбей, анын ички сырын мен билбей сүйлөшүп, акылдашкандыгыбызга экөөбүз тең буулугабыз.

Үмүт. Итине кездешкенден кийин менде чоң кубаныч пайда болду, себеби менден бир топ күн мурун кеткен итине кездештим. Эми эли-журтума деле кездешемин деген үмүт мени бар кубанычка салгандай болот. Албетте, мындай чоң кубанычта ойдун, санаанын кайда кеткенин билбей, болуп жаткан окуяны күнүмдүк дептериме унутпас үчүн жазып да барамын.

Салмак. Шар кылкылдап жогорулаганынан токтолгон сыяктуу болуп сезилди. Шардын ылдыйлашы мени да кубандырды. Бирок бул шардын жарылгандыгынан ылдыйлаганыбы, же болбосо ит экөөбүздүн салмагыбыздан болгон ишпи, айтор, белгисиз. Чындыгында салмактын басылышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына

батпай алып учкандай болду. Итти ким билет. Ал айбан го, билеби билбейм, бирок ал да кубанычта экендиги сезилет.

Бир маалда калың караңгылык суюлгансып, ылдыйлаган сайын жарыктын шооласы көзгө элестей баштады.

Күн шардын ылдыйлаганы ылдамдаган сыяктуу, уламдан-улам карангылык азайып, жарык көбөйө берди. Бир маалда күндүн көзүн көрдүк. Биз менен амандашкансып, жарык нурун бизге чачырата тийгендей болду. Бир калың булуттун үстүндө болдук. Андан ылдыйладык, калың булут күндүн көзүн калкалады. Бир маалда жаркылдаган чагылгандуу калың жаанга кездеше түштүк. Жер көрүнбөй калды, күн жаап жатат. Ит да чыдай албай кыншылап, шардын бат түшүшүн күтүп жойполоктойт. Жер, ай... ой-тиричилик, жер деген ичтеги күнгүрөнгөн дабыш менен мен дагы терезеден башымды чыгарып карап турам.

Бир маалда мунарланып тоо чокулары көрүнүп, мурда көрбөгөн чокусун ак кар каптаган бийик тоого кездешүүчүдөй, жакындап кирип келе жатабыз. Бир аздан кийин шар эки жагы жалама кызыл чополуу жардын бооруна жакындай баштады. Шарыбыз көк чөптүү бир тектирчеге барып конуп калды.

Тектир. Алды зоо, үстү аска, жолсуз туюк капчыгайдын арасында бир кичине тектирчеде, корккон коён өндөнүп, итим экөөбүз алдыбызда таштан ташка урунуп, күркүрөп агып жаткан сууну карап коёбуз да отурабыз. Жан сактап жашап турган жар боорундагы тектирчезин чондугу чейрек гектардай гана жер. Биз турган мындай белгисиз жер жана агып жаткан суу карта буюнча кайсы жерде экени да сиздерге белгисиз. Беттешкен маңдай жагыбыз — жалама капчыгай. Туура жагыбыз болсо, бодурлуу аска таштар, үнүрөйгөн үнкүрлөр. Мындан башка көзүбүзгө эч нерсе көрүнбөйт.

Асмандан айдын шооласы асмандап көк тиреген зоодон ашып келип, нурун чачыратат. Күндүз күн да түшкө жакындаганда гана асман тиреген зоонун башынан ашып келип тийип, түш оогон ченде маңдай жагыбыздагы чоң зоого жашынат да кетет. Мындан башка эч нерсе көрүнбөйт. Шар менен кошо түшкөн азык-түлүгүбүз да

түгөнүүгө жакындады. Азык табууга дарман да жок. Өзүбүз жашап турган чейрек гектар түзөң тектирчеде бизге тамак болуу үчүн эч нерсе көрүнбөйт. Жалгыз гана көзгө жагымдуу көк чөп, андан башка эч нерсе жок. Мындай турмуш өтпөс жерден кантип кутуларымды да билбейм. Шар менен учуп, дагы башка жакка кетели деген үмүт бар. Бирок шарыбыз жашап турган жерибизге конордо, жогору жакта бир чоң борчукка урунуп жарылган. Мына азыр биздин дарман ушул гана абалда турат. Эптеп жол таап, түшүп кетемби деген ойго батам да жол карайм.

Итим да кантип кутулабыз дегендей болуп кыншылайт да, ички сырын мага айткансыйт. Бирок ал — айбан, мен — адам, экөөбүздүн ортобузга акыл алмаштырчу тил жок.

Биздин күнүмдүк бактыбызга жаралгансып биз турган тектирченин күн чыгыш тарабындагы зооканын боорунан жылжып агып жаткан кичине булактан суу ичем да, үнөмдүк менен тамак жейм. Кагырап каткан сухарды сууга бир кесимден салып, бир маал наар алам да, итими да бир маал наар алдырып, тамак берем. Шардагы үйүмө түнкүсүн кирип жатсам да, күндүз бул арадан кутулуу аракетинде болом.

Мына ушундай абалда турушубузга он күн болуп калды. Он күндүн ичинде табияттын туткунунан бошонуп чыгуу акылын таба албадым. Эчен капага түшөм.

Акыл. Бир күнү ойлой-ойлой, акыл таптым. Итимди кандай да болсо ушул зоодон чыгаруу максат болду. Турган зоонун боорундагы тектирченин батыш жак жээгинен онтойлуураак, суунун жээгине түшүүчү бир изди итке көргөзүп, эмне болсоң ошол бол деп, итимди кол шилтеп, божомол жандоолор менен жолго түшүрдүм, ит да менин сөзүмдү түшүнгөнсүп, зоонун боорундагы жолчо менен тарбаландап тырышып, бутунун тырмактарын ташка мадагансып¹ жүрүп отуруп, суунун боюна эптеп жетип, мени карап үрүп-үрүп, узак жолго түштүм дегендей жок болду.

¹ Мадагансып — кадагансып.

Мен да бир нерсени унуткансып, итке карап ойлонуп кала бердим. Менин ал оюм болсо, кат жазып туруп, иттин мойнуна байлап, белгисиз жолго салуу эле. Бирок бул оюмду унутканмын.

Аскалуу зоонун боорунда мен гана жалгыз калдым. Итимдин кеткенине бир топ күн болуп калды. Бирок эчен күн өтсө да, иттен кабар жок.

Бир маалда негедир колумду жумшак тили менен жалаган бир нерседен чочулагансып, көзүмдү ачтым.

Мен ал арада калың уйкуга кирип калган экенмин. Карасам мандайымда бетме-бет өзүмдүн итим турат. Таанымал добушу менен үн чыгарып кыншылап, куйругун шыйпандатты да, сагынычтуу үн менен ташка жөлөнүп жаткан мага эркелей кетти. Мен кандайча келгенине аябай таң калдым, көзүмдү чоң ачсам, асмандан тийген айдын нуру мени сүйгөндөй болду.

Бир аздан кийин итимдин үстүндөгү артылуу таңылчакты түшүрүп, аны ачып карай баштадым. Таңылчактын ооз жагына салынган эки барак кагаз колума келип урунду, мен ал кагазды айдын жарыгына салып, андагы болгон сөздү окууга кириштим. Бирок ай жарыгын кат окууга жетишерлик жеткире албадым. Мен ал эки барак кагазга жазылган жазуунун башындагы «Уулум» деген гана сөздү араңдан зорго окудум. «Уулум» деген сөздү окугандан кийин, калган сөздөрү жана каттын кайдан келгендиги белгилүү болду. Катты бүктөп чөнтөгүмө салдым да, таңылчакты кайрадан оодара баштадым. Ал 5 килограмм салмагындагы таңылчакта төмөндөгүдөй буюмдар бар экен: 1 килограммдай таттуу нан, бир килограммдай момпосуй жана калганы ошол сыяктуу тамак болуп чыкты.

Таң атты, мен эки баракка жазылган катты окуй баштадым. Анын кыскача мазмуну мындай экен:

Уулум!

«Сенин шар жасап, асманга көтөрүлгөнүңө бүгүн 92 күн болот. Мына ошол 92 күндөн бери сенин кайда экениңди биле албадык. Сенден мурун көккө учурган итиң бүгүн келди. Биз балам келер

бекен, аман бекен деген ойдо болдук. Бирок итиң жаман карып тартып¹, арыктап калыптыр, ал келер замат кыңшылап жиберди, чыдатпай койду, акырында анча-мынча азык артып, кайда барар экен деп коё бердик.

Билбейбиз, сага барар бекен же башкага барар бекен. Ошентсе да иттин аман келишинен улам балама барар деген үмүттө болобуз. Ким билет, балам, өлүүсүңбү, тирүүсүңбү? Кайда экениң белгилүү болсо, биз жактан жардам болор эле. Бирок айбан кыңшылагандан башка, эч белги бере албады. Ошондой болгондон кийин мына азыр узатып, кат жазып отурабыз», — деп каттын аягына «атаңдан» деп коюптур.

Мына бул катты окуганымдан кийин, иттин үйгө баргандыгы сезилди. Үй менен кабарлашкан итим келгенден кийин, мындан ары жашоо бар экендигин сездим. Бирок иттин менден ажырап, жол тартып кеткенине бүгүн 29 күн болду. Ошол 29 күн ичинде алыс жол басып келгени айкындалды.

Мен итти бир аз күн эс алдырып, аны кайта жиберүүнү ойлодум. Бирок менде кагаз, калем сыяктуудан эч нерсе жок эле. Бир айла таап, көк чөп менен үйдөн келген каттын аркасына жаздым. Ал көк чөп менен жызылган жазуумдун кээ бир жерлери билинбей да калды. Ал катты мындай деп жаздым эле:

Балаңдан кат

«Мен болсом эки жагы аска, алды күрүлдөгөн чоң суулуу зоонун боорунда, бөтөнчө кичине тектирчеде турам. Азырынча күн көрүү бар. Бирок ал кичине тектирчени суу алып кетсе же урап көчкү жүрсө, анда жашоо деген жок болот. Мен шар менен учуп жогоруга чыккандан кийин, ал шар менен ылдыйлап отуруп, азыркы турган жериме туш болдум. Менин бул жерде жашап турушума үч айдан

¹ Карып тартуу — кыйноо тартуу.

ашты. Бул жашаган жердин кайсы экендиги жана мен кайсы жерде экенимди биле албайм. Бирок иттин барып келишине караганда, баарыбыз эле бир материктин үстүндө турат окшойбуз. Себеби башка материк болуп, суу, деңиз, көл аркылуу барса, иттин түшүп өтөр кемеси болбогондон кийин силерге кайдан барып келсин, кыскасы, ит барары менен бир жардамыңарды көрсөткүлө!

Кат жазуучу — балаңар», — дедим.

Катты чүпүрөккө ороп, иттин мойнуна бекем байлап туруп, жолуна түшүрдүм. Итим да мени менен коштошкондой болду. Ит суунун жээгине түшсө замат мени карап, бир-эки үргөн сыяктуу болду да, көздөн кайым болду.

Коркунуч. Бир күнү «Ай, аска-зоо, адыр-тоо, сенден качан кутулуп, кол берип, коштошор экенмин» деген ойго чөмүп эки жагымды карап, алыс жактарды абайлап, эчен укмуштуу зоолордун бооруна көз жиберип отурат элем, бир маалда турган аянтчамдын бир жак жанындагы бир борчуктун төбө жагында мага көз жиберип олтурган көзгө чоочун, түрлөрү башка айбандар олтурушат. Алар мени карагандай болушат. Мен аларга көз жиберип, тигиле карадым. Булардын көз карашы, көзгө чоочундугу мага бир келип беттешүүчүдөй көрүнөт. Үн чыгарып кыйкырайын дейм, андан корком, себеби адам баласынын үнүн укпагандар менин үнүмдү укса, жетип келип бир балаа кылбасын дейм. Алар — көп, мен — жалгыз. Алардын баарынын көзү менден бөлүнбөйт. Мага алардын андай турушу, андай көз жиберип карашы — чоң коркунуч алып келет.

Бир маалда зоонун боору менен тырмышып, ар бир борчук таштарга жармашып, мени көздөй түшө башташты. «Кандай балаасы дагы туш келди экен!» деген ойдо болуп, мени коркунуч басты. Бирок менде жалгыз бычагым жана таштан башка колумда эч бир жабдык жок. Жанагы айбандар мага бет алгандан бет алышып, жакындап келишти.

Алардын саны он бештен кем эмес. Алар жакындаган сайын, мени коркунуч басат. Азыраак убакыт өтпөй эле тектирчеге зоодон секирип түшө башташты. Мен аларга каршы күч камдоочудай, эки

колума эки таш алып, ордумдан турдум. Алар да мага жакындагандан жакындай берди. Ангыча 15тей чоочун адам менен таанышсыз айбандар мени тегеректеди да калды. Кээ бирөөлөрү көздөрү бакырайып, жүнүн үрпөйтүшүп, тишин чыгарып ырылдашат. Кээ бирөөлөрү жарып салам дегендей обдулушат. Кичирээктери чоңдору обдулса — обдулуп, турса — туруп калышат. Кыскасы, булардын көз караштары ар бириники ар башка. Мен алардын ортосунда эки ташты эки колума уучтаган бойдон турдум. Алар мага кантип тийишээр айласын таба алышпай топтолушуп калышат. Мен кантер айламды таба албадым, анткени менде курал жок, көзгө чоочун белгисиз көп жырткычтардын арасында турам.

Кармашуу. Ангыча бирөө ырылдап келип, арка жагыма асыла кетти. Ал асылганын көргөндө, калгандары турчубу, жапырт гана талай баштады. Кээ бирөөлөрүнүн тырмактары кийимден өтүп, этиме жеткендей болот. Кээ бирөөлөрү ырсайган жырткыч тиши менен тыткылап, тиштеп тартып жатат. Мен эми өлдүм деп колума кармаган бычагым менен далайын жараланттым.

Мен аларга алымдын жетерлигин чындап сезгендей болдум, себеби алардын чоңдугу мышыктай эле. Бирок алар өжөр жана жырткыч эмеспи, кийимиме жабышып, тыткылай баштады. Мен алардын мойнун бурап, күркүрөп агып жаткан чоң сууну көздөй ыргыта баштадым, ыргыткандарым ачуулуу заар үнү менен чаңырып, сууга күп эте түшүп, дымсыз агып кетип жатты. Калгандары мага дагы эле тырмышып жатышат.

Мен алардын ичинен үчөөнү уруп жыктым. Бешөөнү сууга ыргыттым. Калган экөө өтүгүмө, дал ортомо жабышып жүрүшөт. Дагы калгандары батына алышпай ырылдап, мени тегеренет да турушат. Мени кыйнагандар — дал ортомо жабышкандар болду. Алардын ачуу тырмагы, ырайымсыз тиши кийимден өтүп, денени майыштыргандай болду. Бирок аларды да акырындык менен жайлап жаттым. Бул жырткыч айбандардын денеге матырган тырмагы жана кирген тиштери бир топ оорчулукту келтирди.

2-коркунуч. Мен бул коркунучтан да кутулдум. Бир аз эс алгандай болдум. Итимдин аман-эсен жетип, бир жардам кылышын ти-

ледим. Ангыча асмандан куушурулуп келе жаткан бир караан бет-ме-бет көзүмө чалына түштү. Бул кандай неме дегендей селт этип, баягы караанга көзүм тигиле түштү. Ангыча ал караан да жакындап кирип келди.

Бул дагы мага кастыгын тиккен канаттуу жырткычтардан болуп чыкты. Мен андан кандайча кутуларымды билбей, бир топко ойлоно түштүм да, жанымдагы таштын түбүнө жата калдым.

Таш түбүнө жата калган мага келип тийбестен, ташты тепти да кайрылып көкөлөп жогоруга чыкты. Ал белгисиз канаттуу жолго түшкөндөй болуп, көзгө илешпей сызган бойдон жок болду. Мындай эбегейсиз чоң канаттууну биринчи көрүшүм. Мен көзгө чоочун эчен айбандарды көргөндөн кийин, мындай жерге жан сактап тургандыгыма таң калгандай болдум. Чынында эле бул жерде жалгыз жан сактап турган мен элем. Асмандан орун алгансып, дүйнө жүзүн бүт көрүп жана эки зоонун ортосунда жашаган мага таң калгансыган, асманда жайнаган миң-миллион жылдыздар турат. Ай да он бешине толгонсуп, капчыгайлуу эки зоонун боорунда кичине тектирчедеги жерде жан сактап турган мага негедир кандай жан элең деген сыяктуу, жарык нурун чачыратып, бийик зоонун башынан чыгып келди. Мен да санаага батып, өзүмө-өзүм таң калгандай болуп, жерден таш алдым да, алды жагымда күркүрөп тынымсыз агып жаткан сууга ыргытып, эрмек кылгандай болом.

Бул ким? Кез-кезде оттук ташты бири-бирине уруштуруп, от чыгарып жаркылдаттым. Албетте, менин бир нече айлар, күндөр бою эрмек кылуучу эч нерсем да болбоду. Ал гана эмес, адам жүзүн жана өз жүзүмдү да көрө албайм. Кезек-кезек гана агып жаткан булактын тунук жерине барып, суудан өз өңүмдү карайм. Бирок ал суу аркылуу көргөн өз өңүм өзүмө чоочун көрүнгөндөй болот. Албетте, менин өңүмдүн өзгөрүшү да эп боло турган иштердин бири эле, себеби менин чачым өскөн, кийимим жыртылган жана башка табияттын шарты, аба ырайы менин өңүмдү өзгөртүп жиберүүгө себепкер болууга тийиш.

Мен ушундай шарттар менен өзгөрсөм, өзгөрүлгөн чыгармын деген сыяктандым. Кыскасы, таңдын атышы, күндүн батышы бир

күнкүсү бир жылдай болуп тура берди. Бат эле ушул күндөн кутулсам экен деген үмүттө болом. Албетте, 30 күн чамасында менин итим аман болсо, бир кабар жеткирери шексиз.

Эгер бир ай чамасында кайрылып келсе, иттин келишине дагы 25 күнчө убакыт керек. «Балким, кырсык болуп менин итим өлүп калса, анда көрөр күнүм, ичер суум эмне болор экен?» деген терең санаага батып, түнөрүп, тоо башын курчап турган кара булутка мунумду айткандай болуп, көзүмдү балбылдатып жата бердим. Бир убакта мээримсиз нөшөрлөгөн кара жаан эч тынымсыз төгө баштады.

Жик. Бир кезде жаткан ташымдын эки саржандай алыстыгынан бир жик ажырап, ураган бойдон сууга күп дей түштү. Таштын айланасындагы эки, үч саржан аянттан башка жер жок. Ошондой коркунучта жатсам да, кандайдыр калын уйкуга кирип кетиптирмин. Кыскасы, уктасам уйкумда тынчым жок, ойгонсом ойгоомдо тынчым жок болуп жаттым. Мен ошондо калын уйку ичинде күндүзгү көргөнүмдү түшүмдө көрүп, коркунуч менен көзүмдү ачамын. Көзүмдү ачып, баш көтөрүп обдулган жүрөк, коркок көзүм менен алдыда агып жаткан чоң сууга мойнумду созуп, эки жагымды каранам. Мээримсиз күркүрөгөн чоң суу мага жардам берчүдөй көрүнбөйт, көпкө узабай эле таң атып, күн ачылып калды.

Козголууга дарман жок, кара таштын үнкүрүнөн мойнумду чыгарып, алды жакка көз жиберип жата бердим.

Бир убакта итимдин дабышы кулагыма угула түштү, башымды көтөрүп, келип кеткен жолун карадым. Чын эле, итим калыбындай зоо боору менен тырмышып келе жатат. Итти көргөндө денем чымырап, эсим ооп, көзүм тунарып, көзүмдөн чыккан жашты жеңим менен аарчыдым.

Итимдин кеткенине бүгүн 20 күн болгон. Ангыча, тектирченин мурунку кулаган чекесине келди да, бери көздөй жүрүүгө жол таба албай, көптөн бери көрбөгөнгө жана мурунку аянттын ураганына, бир кенедей аянтчада жашап тургандыгыма боор ооругансып, кыншылап жиберди. Үстүндө бир танылчак жүгү бар. Ит жолу жаман жерде буттарын зоо бооруна бекем мадап, коркунучта турат.

Жардам. Кандайдыр белгисиз жактан бир дабыш жаңыдан пайда боло баштады. Мен ал дабыштын аягына жете албай, кулагымды тосуп туруп калдым. Итим да башын бир чулгуп алып, чыккан үндү көздөй көз жиберип, үрө баштады. Көз жеткис, эки жагы асказоолуу капчыгай адаттагысындай ал чыккан үндү да бирин-эки кылып, экиленте баштады. Мен ал үндүн кайдан чыккандыгын биле албай тыншаймын, ит ал үндүн кайда экендигин аныктагандай болот. Иттин бет алып үрүшү көз калкып мелмилдеген зоонун чокусун көздөй багытталат. Ангыча таштар урай баштады. Мен ал таштын кулашынан чоку жакта бирөө бардыгын аныктадым.

Ангыча адамдын дабышы кулагыма чалына түштү. Үнкүрдөн башымды чыгарып, карай калдым. Менден 20 метр алыстыкта чынжыр аркылуу ал тоонун баш жагындагылар менен улашкан ящиктин ичинде бир адам мени карай үн салып, сөз айтты.

Ал адамды тааныбайм, белгисиз таштын коңулунан баш чыгарып, мени көздөй жылды да:

— Амансынбы, баатыр! — деди.

Мен да таштын коңулунан башымды чыгарып амандаштым. Ангыча мен жашап турган чоң кара таштын коңулуна жакындап келди да, колун сунуп, мени көтөрүп яцигине салды. Мен да ал адам менен көрүшүп кучакташтым. Акырындап жылып, итимди да ящикке салып алып, бир нече ай бою жатып табият туткунунан бошоткондой болуп жана менин жанымды алып калган кара таш менен коштошуп, үчөөбүз чыга баштадык, зоонун чокусуна жакындап калдык. Ал чокуда менин зоо боорунан чыгышымды күтүп турган үч адам бар экен. Алар да мени менен учурашты. Мен да катамды мойнума алгандай болуп, итине карап, аны эркелеттим. Албетте, мен белгилүү даражага жетерлик шар менен учсам, мындай коркунучту көрбөс элем. Алар да мага таң калышкандай болушат. Итине айрыкча кубанышат, айбан болсо да алкыш айтышат. Анан болгон окуяны менден таңыркап сурай башташты.

Мына менин башымдан өткөн окуянын орчундуу жери.

Суроо.

1. Бала эмнеге кызыккан жана алдына кандай максат койгон?
2. Учурулган үч шардын бири-биринен кандай айырмасы бар?
3. Шардын ылдыйлап тектирчеге конушуна эмне себеп болду?
4. Табияттын туткунунан бала кантип бошоп чыкты?

Тапшырма.

«Адамдын кыялынын ишке ашышы» деген темада аңгеме түз.

Макал.

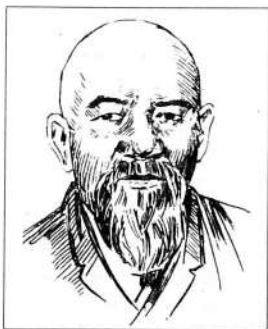
1. Эр жигитке жетимиш өнөр аздык кылат. 2. Жаштык бар жерде жалын бар. 3. Жашыңда берсин мээнетти, карыганда көрсүн дөөлөттү.

ИЛИМИЙ-ФАНТАСТИКАЛЫК ЧЫГАРМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Илимий-фантастиканын тарыхы байыркы замандардан башталат. Бирок анын өзүнчө түр катары калыптанышы Жюль Вердин (1828—1905, француз жазуучусу) ысмына байланыштуу. Ал 65тен ашык илимий-фантастикалык, сатиралык, укмуштуу окуяларга бай роман, повесть, аңгемелерди жазган. Анын «Суу асты менен 2000 км», «Капитан Гранттын балдары», «Он беш жашар капитан», «Сырдуу арал» деген чыгармалары кыргыз тилине которулгандыктан, аларды китепканалардан таап окууга болот. Ал эми кыргыз адабиятында К. Эсенкожоевдин «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» аңгемелери, К. Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» повести илимий-фантастика багытындагы алгачкы туундулардан болуп саналат. Илимий-фантастикалык чыгармалардын милдети — адам баласынын кыялынан жаралып, келечекте иш жүзүнө ашырууга мүмкүн болгон илимий-техникалык маселелерди көркөм образдар аркылуу сүрөттөө.

ЭЛ БАШЫНАН ӨТКӨН КҮНДӨР

Ысак ШАЙБЕКОВ

(1880—1957)

Атактуу акын Ысак Шайбеков азыркы Кемин районундагы Чоң-Кемин айылында туулган. 1916-жылдагы үркүнгө байланыштуу «Кайран эл», «Кайткан эл», «Азган эл» деген чыгармаларын жазган. Акындын ырларынын толук жыйнагы «Кайран эл» деген ат менен 1975-жылы басылып чыккан.

КАЙРАН ЭЛ

(Кыскартылып алынды)

Айгыр менен атан төө,
Арык кылды, кайран эл.
Өлгөн жерде терисин
Чарык кылды, кайран эл.
Кара жанын карч уруп,
Карып калды, кайран эл.

Карангы уйгур тамында,
Корголоду, кайран эл.
Баарын берип жан үчүн
Жорголоду, кайран эл.
Жазгы жамгыр мойнуна
Шорголоду, кайран эл.

Жүктөп алып эшекти,
Жетеледи, кайран эл.
«Арзан шаар кайда?» — деп,
Төтөлөдү, кайран эл.
Карылары баса албай,
Жөтөлөдү, кайран эл.
Жаш балдарын мойнуна
Көтөрөдү, кайран эл.
Эртели-кеч дос, жарын
Көрүшпөдү, кайран эл.
Чогулушуп өлгөнүн
Көмүшпөдү, кайран эл.

Бири-биринен адашып,
Таппай жүрөт, кайран эл.
Олтурууга бир аймак,
Батпай жүрөт, кайран эл.
Бир жерине тынч алып
Жатпай жүрөт, кайран эл.
Таяк алса колуна
Аттай жүрөт, кайран эл.
Почто менен жиберген
Каттай жүрөт, кайран эл.
Жакындарды карабай,
Жаттай жүрөт, кайран эл.
Мурункудай тамагын
Таппай жүрөт, кайран эл.

Казан-аяк, табактар,
Үйүн сатты, кайран эл.
Чычырканак казышып,
Түбүн сатты, кайран эл.
Кымыз, бозо ачиткан
Күбүн сатты, кайран эл.
Тоо-токойдун ичинен
Дүмүр сатты, кайран эл.
Үйгө жыйган төшөнчү,
Жүгүн сатты, кайран эл.
Нечен көчөт термелүү
Түрүн сатты, кайран эл.
Кийимдерин кылалбай
Жүнүн сатты, кайран эл.

Күмүш чапкан куюшкан,
Жүгөн сатты, кайран эл.
Эч нерсени калтырбай,
Түгөл сатты, кайран эл.
Түрдүү-түрдүү көчөттүү
Шырдак сатты, кайран эл.
Мал базарга барышып,
Шыйрак сатты, кайран эл.
Арзан шыйрак мында — деп,
Ырдап сатты, кайран эл.
Актай чийди кызылга
Чырмап сатты, кайран эл.

Көчүп барган жерлерин
Кымбат кылды, кайран эл.
Аксы, Турпан байына
Кызмат кылды, кайран эл.
Ыңырчак менен көтөрмө,
Аркан сатты, кайран эл.

Ачкасына чыдабай
Арзан сатты, кайран эл.
Кийип турган үстүнө
Тонун сатты, кайран эл.
Эч нерсесин калтырбай
Сонун сатты, кайран эл.
Илме менен сайдырган
Сайма сатты, кайран эл.
Мал базарга бышырып,
Жарма сатты, кайран эл.
Баш кошуп чогуу байыр албай,
Сайлап жүрөт, кайран эл.
Азаттыкты эңсешип,
Зарлап жүрөт, кайран эл.

Үркүн. 1916-жыл.

Эсине тут.

1. «1916-жылдагы көтөрүлүш жалпы элдик көтөрүлүш болгон» (Кыргыз ССР тарыхы, 1-том, 592-бет). Бирок көтөрүлүш жеңилип калган. Падыша аскерлеринин кысымына туруштук бере албай Кытайга 30 миң түтүн эл качып барган.

2. «Ысак Шайбеков — 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылынын күбөсү. Көтөрүлүштүн ачуу-таттуусун эл менен бирге татышкан акын. Ал көтөрүлүшчүлөр менен ашуусу бийик белде, кунарсыз кытай жеринде чогуу болгон. Анын «Кайран эл» аттуу поэмасы дал ошол жерде жаралган. Анда жалаң гана акындын мун-кайгысы, ойтилеги айтылбастан, өзүнө окшогон миндеген качкындардын турмушу ырдалган. Ошон үчүн «Кайран эл» жазылган кол жазманы жаттап алышып, ооздон-оозго тийгизбей ырдашкан» («Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки», 1979, 604-бет).

3. «Кыялдын кыйрын таппай адашкансып,
Кылчайып Жунуш эми токтоду тык.
Мунканып ырдап турган кайырчыга:
Ыр менен жүрөгүмө кактыңыз мык.
Сиз кимсиз, ыр кимдики өткүр бычак?
— Мен качкын, ырыскым ыр, жазган Ысак.
Тан атып, эл жатканча күнүм ушул,
Алкымдап ачкачылык турат кычап.
Ушул ыр — жан азыгым, эрмек, тамак,
Ыйлатат, ырдатат да ачат кабак».

(А. Токомбаев. «Тан алдында» романы, 1966,
281—282-беттер.)

Тапшырма.

«Кайран элден» окуп билген калайык-калктын турмушу менен бүгүнкү элдин турмушун салыштыр. Өзүнчө жыйынтык чыгар.

Сагындык ӨМҮРБАЕВ
(1930—1999)

С. Өмүрбаев Кочкор районундагы Ак-Кудук кыштагында туулган. Жазуучу журтчулукка «Алтын жылдыз» повести, «Телегей», «Бороондуу күндөр», «Көк жайык» романдары менен белгилүү.

ТЕЛЕГЕЙ

(Роман)

Жолоочубуз. Жерге чубалган асмандын бир учундай көгүлтүр асфальт жол күнгө чагылышат. Ушундан түз эле асманга чыгып кетчүдөй «Волга» зымырап учуп барат. Бул капчыгайды биз биринчи өрдөп бараткандай, сууга да, тоого да, жыбыт-жылгадагы караган-бутага да кадала карайбыз. «Волга» адырларды тепчип, адырлар жалп-жалп баракталат. Элдин өмүрүнүн түгөнбөс барагы — тоолор. Китепти ичтен окугандай тымтырстыкта бир гана жолоочунун тынчы кетет, уйкусу качкандай чабалактайт. Ал — береги шофёрдун

жанында бараткан улгайган аял. Мунун өңү мага күзгүдөн көрүнгөн тоолор сыяктанды. Тоонун мөңгүлүү чокусу — анын буурул чачы, тоонун жыбыт-жылгасы — анын бырыштуу мандайы. Тоо өз сүрөтүн буга тарткан. А бул өзүнүн бүт өмүр жолун тоого жазган.

Ал тоолордон көзүн алган жок. Тоолордо калган өзүнүн өмүр жолун тоолордон көрүп айтып келатты.

Ой толгоо.

Баса, романдын калган бөлүгүн окуудан мурда бир нерсени тастыктап алалы. Бул «Волгада» келаткан улгайган аял ким? Ал Социалисттик Эмгектин Баатыры, мал чарбасына эмгек синирген устат, Баатыр эне, «Кочкор» асыл-тукум чарбасынын баш чабаны Телегей Сагынбаева. Бир нече жолу республиканын Жогорку Кенешине депутат болуп шайланган ишмер, мээнеткеч, бүт кыргыз эли ысымын билген, сыймыкка айланган данктуу инсан. Бирок бул адам мындай сыйга, кадыр-баркка кантип жетишкен? Башына тагдырдын оор соккулары тийди бекен? Балким, жан кашайткан ал жеткис кыйынчылыктар ага тушукпагандыр. Же жашоого илбирс каптал ак «Волга» менен келгендир. Бак-таалайды кантип жаратты? Кудайдан тиледиби? Же кимдир бирөөлөрдүн жардамы тийдиби? Же баарын чор болгон алаканы менен таптыбы? Женип чыгуунун сыры эмнеде?

Ооба, романды окуп баратып ушул соболдорго да жооп даярда.

Кыямат¹

— Апа, ачка болдум.

— Азыр нан бышат. Ангыча айран куюп иче тур.

Айранга деле анча көөнүм чапкан жок. Ысык нан жегим келип, тиги тулганын бутуна жантайып, коломтодогу чокко төшүн тоскон казандагы нандын бат эле бышышын күтүп, кырыман жаткан калыбымда көзүм илинип кетиптир.

Апамдын ачуу чанырганы мени силкинтип алды. Эмне болуп кеткенин билбейм, көзүмдү ачкыча болбой апам шыйрагыман алып,

¹ Мындай темалар романда жок, алар тиешелүү максатка жараша окуу китебинин авторлору тарабынан киргизилди.

тышка жүткүнгөндө, чокоюм суурулуп колуна кетип, мен ордумда калдым. Ыргып турдум эле, дикилдетип колуман сүйрөп тышка чыкты апам.

Тышта чакчелекей, чуру-чуу, бирин-бирине караган жан жок. Жөө-жалаңдап тоо талаша качып аткан эл, маңдай жактан тарсылдаган мылтык...

Көрсө, үркүн тура... Энтендетип мени колуман жетелеген энем кымкуут элдин арасынан чыркырап, атамы чакырып жатты:

— Телегейдин атасы-ы!.. Оо, Телегейдин атасы-ы!

Атам байкуш да бир убакта чакчелекейдин ичинен бизди таап келди. Менден кичүү эки эркек бир тууганымын бирөөнү алдына, бирөөнү артына көтөрүп алган атам энтиге сүйлөдү.

— Бол... бат!.. Элден бөлүнбөй...

Жанталашып тоого жармашкан жөө-жалаң эл. Ар ким колуна илинген унаага колуна илинген эмерегин арта салып, тээ бийик бетке жармашып, бири-биринен жол талашат. Кийик гана чубап өтчү жалама бетте камалган элди, шыкалган көчтү мылтык үнү кууп жетип жатты. Ок эл камалган асканы жаңыртып, эл чуркурап жанталашып, сүрдүгүп, ураган жардай каз катар бараткан көч урап, бири-бирин тепсеп кыямат. Тоо бетинен тарбаңдап учкан жүктүү төө бакырып, үйүрлүү жылкы чуркурап, тобу менен уй өнгүрөп, кой маарап... Оо, азап! Жүктүү төө тетигинде өзүн жетелеген аялды ала кетти. Бала өнөргөн карагер бээчен аял бир чанырып, өзү жетелеген тиги төөнүн буйласы менен кошо кетти төмөн карай. Ошол аялдын колунан топтой ыргыган ымыркайдын ороосу ташка илинип, өзү ошо шагыл ылдый бир тоголок гана таштай тоголонуп чынырып баратты.

Ошол жүктүү төөнүн артында чукул турган күрөң өгүзчөн, куур тончон чалдын өгүзү кулап кетип, өзүн жалп эттире басып калды.

Оо, тиги кызыл уйчан кемпир... Баарыдан да ошо күнкү сынык мүйүз кызыл уйчан кемпир көзүмөн кетер эмес. Эки баланын бирин өнөрүп, бирин учкаштырып алган кемпир биздин алды жагыбызда бараткан. Баса, ал менин чоң энем эмес беле, Итибай чоң атамдын кемпири болчу. Оозунан келмеси түшпөй Кудайга жалынып, саруулап бараткан кемпирдин көзүндө чолок жаш, өңү купкуу экенин жана

көргөм: «Жараткан өзүн жар болгойсун?! Жараткан өзүн...» — деп бараткан кемпирдин үнү бир оокумда чарр этип, карай салсам, сынык мүйүз кызыл уйдун төрт аягы асманды карап, алиги эки бала камгактай учуп төмөн тоголонуп баратыптыр. Кемпирдин элечеги бута атым жерге чубалып, суюк чачы саксайып, ташка жарылган бети кандан, топурактан көрүнбөй, куду сууга агып бараткандай арык колу гана тырбандап, кармап калар нерсе издеп кулап баратканын көрүп, мен да чанырып ийдим.

Соөгүбүз Турпанда калбаса экен

Беделдин бели... ал менин наристе көзүмдө калган коркунучтуу түшкө окшойт. Окко камалган, туюкка камалган эл менен малдын чуру-чуусу кулагыман кетпей тула боюмду дүркүрөтөт. Анык «Кыяматтын кыл көпүрөсү» — ошол ашуу эле:

Беделди ашпай төө калды,
Бей-бечара жөө калды.
Кыядан ашпай төө калды,
Кыз-келин байкуш жөө калды...

Бедел ашкан азаптуу эл көкүрөгүндөгү арманын ушинтип төгө жүрүштү кийин көпкө. Ээ, ал белде кимдин гана кара чечекейи калбады ошо күндө.

Катаал бел, кыйын кезең биздин элдин көбүн алып, азын өткөрдү Турпан тарапка.

Турпан... Какыраган таштак адырлары арык уйдун кабырга-сындай каржайып, купкуу чабы оорулуу ач карынын эрдиндей кеберсип жаткан ач талаа биздин жанга анча жай эмес, көзгө чоочун да, суук.

Асман кубандап турат. Кубандаган асмандын так өзүнө түстөш тытык купкуу булуту да бороондон куугунтук көрүп, тынымсыз удургуйт. Жер да жыланач. Шамал жер кыртышын тытып, жерден көтөрүлгөн чан да кубарып, асман да кубарып гана турат.

Мына ушул шамал улуп, чаң учкан кубарган талаада эски мүрзөлөрдүн бузулган дубалындай бирин-серин бозоргон тамдар көрүнөт. Береги четки жепирекей боз тамдын жаан жеген дубалы, үстүнө баса жапкан ийри-буйру шилбиси саналат. Шамалга гана шилисин тосуп, кубарган талааны кайтарган бул там тымтырс. Тамдын үстү гана жабык дебесе, качантан бака мандабай калгандай.

Тышынан ушундай көрүнгөн тамдан да түтүн булайт. Мында да тири жандар турат. Ооба, мында — биз турабыз. Мынабу — астына колго алгыс чом жазданып, үстүнө тамтыгы кеткен тонун жамынып жаткан атам. Анын түсүнөн тирүүнүн сүлдөрү учуп кеткен. Сейрек сакалы бириндеп, таноосу кыпчылган, анын көзү ирмелбейт, береги там бурчундагы үлпүлдөгөн отту гана тиктейт. От... топунун түрмөгүндөй гана каланган жылкы тезектин бержагы кароолонуп кулап, аркы бетинен үлдүрөгөн жалын түтүн арасынан араң жылтылдайт. Атамдын өчүп бараткан көзү да ошо үлдүрөк жалынды тиктеп турат. Ал жарылган, кеберсиген эрдин ымдап, ууртун ырсайта тамшанып койду:

— Суу... Суу... — анын угулар-угулмаксан гана алсыз үнү чыкты. Оттун табындагы кара кумгандан чети кетик кара чөйчөккө суу куйган мен анын башын жөлөп, жуткуруп турдум.

Анын катарында жаткан апам байкуштун да сүлдөрү учкан. Чыккый сөөгү чыгып, көзү ары чарасына кирип кеткен. Ал кыңылдап, мунканып, өзүнчө өпкө кагып ыйлап калат. Ал ушул үркүндө өлгөн балдарын жоктойт, ар дайым арылгыс арманын төгөт да турат:

— Оо, чолпондорум! Эки бирдей чолпонум! Адылым кана?! Эдилим кана?! Оо, жараткан! Биз ушу күнгө тушугар таалайсыз белек?! Алар... Менин чолпондорум... ушу... ушу Турпандын какшыган талаасында калмак беле, кокку-й!?

Анан ал алсыз манчаларын зорго көтөрүп, бет алдында сексейип турган менин маңдайыма тийгизди:

— Шордуум ай! Бөлөк эл, бетөн жерде... Биз... көз жумсак... се... сенин күнүң не болор экен?! — Ушинткен анын сунулган колу ошо замат шалак этип, кайра өз бооруна түштү. Анын өнү да ачуу дары ууртап алгандай тырыша калып, эрди гана кемшендеди. Апамдын айтканы жүрөгүмү канатты, боздоп ийдим:

— Апаа!.. Апаке-е! Антпечи! Мен... мен кантем?! Мен корком! — Менин көз жашымды көргөн ал, өзүн чыйралтты, мага жылмайган болду: — Коркпо жыттоочум. Мен тимеле сени... Кантер... экен деп жатса... Сен... жашык болосун бейм?.. Кудай жакшылыгын берип жерге кайтканча... жанымды бек уучтайм... Коркпо.

Ал арык манчалары менен менин көзүмдү сүртүп, менин жашка толгон көзүмдү карап тура берди. Алсыз онтогон атам, баягы эле абалында тиги үлдүрөп өчүп бараткан жалынды тиктеп, так ошо алсыз жалындын үлп учуп кетишинен корккондой көзү кез-кез чон ачыла калат.

Биздин жаман кепеге топ киши кирип келишти. Алардын үстү-башында тамтык жок. Бирок кубарган арык жүздөрүндө кубанычы бар. Босогодон аттаган алар жарыша унчугушту:

— О, кагылайындар, барсынарбы?

— Кудай берип салыптыр, Кудай!

— О, жерге кайтмак болдук, жерге!

— О, сүйүнчү, сүйүнчү!

— Ак падыша тактан кулаптыр!

— Жаны өкмөт болду дейт, айланайын!!!

Биз делдее түштүк. Эне-атам орундарынан обдулушуп, ооздоруна кеп кирбей калды. Алардын үнү оо бир оокумда чыкты:

— Ы!.. Ыя!? Ыраспы?!

— Оозунарга май... айланайындар!

— Оо, Кудай!.. Ырас эле жерге!.. Тууган жерге кетебизби?!.

Көгала сакал арык чал ийри шилби таягын калчылдата шилтеп, тура албай жаткан атамын башына келди:

— Алмамбет!.. Алмамбет, кайраттан, башынды көтөр. Өйдө болуп, белинди курчан. Мына эми өлгөндөн калганыбыз эптеп жыла-лы. Сөөгүбүз ушу Турпандын какшыган чөлүндө калбасын. Эптеп эми берегилерди жерге жеткирип алсак, олжобуз ошо.

...Ушул тоолордун оюнда самсыган эл. Булар жерге кайткан качкындар. Бири-биринен караан үзбөй келаткан алардын оозунда бул:

— Кагылайын тууган жер, кайдасың?!

— Оо, Кудай! Чымындай жанды уучтап, эптеп жетер күн барбы?!

— Киндик кан тамган жердин суусунан татар күн кана!..
Ушул элдин арасында атам, энем үчөөбүз да келатабыз. Баса, биз илкип, элдин эн артындабыз. Таягына сүйөнүп аран гана аяк шилтеген атамы сүйөгөн апам, мен анын аяны менен келебиз.

Белибизди омкоруп алдык

Калчылдап турган атамдын колу таягынан жылбышып, өзү жыгылып баратты. Атамы жөлөп-таяп отургузган Итибай чал менен апам анын мандайына көчүк басышты. Мен тикемен турам. Бетин жаанга тосуп, карышкан оозун ача онтой дем алган атам энтиге сүйлөдү:

— Жаан... жаанбы?.. Аа... бу... биз... биздин... топурак жытт... жыттанбайт... Биздин жердикиндей эмес... Биздин жер... биздин... топурак... биздин... жаан... башка эмеспи...

Атам мындан артык тилге келе алган жок. Тигинтип, жаандан жүзүн бурган бойдон дым чыкпай калган атамды тегеректегендер бир чур этип басылды:

— Оо, эсил кайран, бир боорум!

— Оо, эми кайдан көрөйүн, оо, эсил кайран!..

Жансыз атамы тытмалаган апам экөөбүз гана далайга чейин мынабу кара түндү жара чаңырып жаттык:

— Атаа, ата-кебай!..

— Аа, азап! Азаптуу күн!.. Жараткан бизди кандай күнгө калтырдын. Оо, бизди кай талаага калтырдың, кокуй-уй?!

Өзү илкип, аран-аран бут шилтеп келатканына карабай, атам бизге бир аска бел тура байкасам. Белибизди омкоруп алдык да, ботодой боздоп жолго чыктык. Апам байкуш тээ атам калган жээкти теше карап эчкирет, сыягы өзөгү өрттөнүп баратса керек.

— О, кургур, кайда калдың?! Эми сенден ажыраган биз байкуш... кай талаадан карга-кузгунга жем болобуз?!

Минтип сендиректей түшкөн апамды жанагы Итибай агабыз сүйөп, кайрат айткан болот:

— Койсоңчу, балам, кантесин. Береги, баланын эсин чыгарып.

Э, өлгөндүн артынан кошо өлчүбү, кандай кылабыз. Калкка келгенди көрбөскө чара барбы? Карачы айлананды. Боору бүтүн ким бар, бу күндө? Үмүтсүз шайтан деген. Үмүт кылалы. Сабыр этели...

Итибайдын айтканына чыйралды бейм, апам көпкө үнсүз келатты. Бирок бир оокумда Итибай экөөбүз сүйөй калгыча болбой үстөмөнүнөн кулап, ошо боюнча ордунан тура алган жок, үнү аран кынылдап чыкты:

— Жы... жыт... тоочумм! Ыйлаба... кайраттуу бол...

Апам дагы бирдемелерди айтат беле, анте албай тунарган көзү мени тиктеген бойдон калды. Мен отко салган чучуктай чыркырап, басып жыгылдым.

— Апа-а... Апа! Мейнетинди алайын апа-ке-е! Мен канте-ем? Мени кайда таштадың, апаке-е?!

Минтип канчалык чыркырасам да, апамды тилге келтире албадым. Мени апамдан бөлө албай айласы кеткен Итибай тигиндей чөк түшүп алып, өзү да өксөп турду:

— Оо, жараткан! Бизди кандай каарына алдын? Калдайган бир айыл кишиден коколой башым калабы, оо, жараткан!..

Жоолукка түйүлгөн талкан

Апамдын муздаган көкүрөгүн менин жашым жууп, тырбандаган сол колум да ошо замат оң колтугундагы төрсөйгөн бирдемеге уруна түштү. Ал бая жоолукка түйүлгөн бир чөйчөк талкан эмес беле. Аа байкуш апам, такыр алдан тайып өзөрүп баратканда гана искеп, таңдайына салып койгону болбосо, мындан өзү да жарытылуу татчу эмес. Күндө эки маал мага чангыттап берчү.

— Апа, өзүң ичсең, — дегениме жообу даяр болчу.

— Ичтим айланайын. Мен куруюн, менин кабыргам катып калбадыбы. А көрө ушунун жугу үзүлө электе эл караандап алсак. Сени тууган жерге аман жеткирип алсам, олжом ошо. Менин жүрөгүмө деле анча баса бербейт. Уурта, ууртай кой, жыттоочум! — Мага телмире көпкө тунжурап калчу. Мына, эми ошо өз жанынан кечип, мага деп сактаган бир чөйчөк талканы жашка жуурулуп колтугунда.

Кайсы маал болгонун билбейм. Эсим оогон мен апаман бөлүнбөй көпкө жатсам керек. Көзүмдү ача салсам, башым айланып, жер көчөт. Айланам капкарангы, күн батып кеткен тура. Туура жагыман үшкүрүк чыкты, карай салсам, башын жерге саландатып үнкүйгөн Итибай чалдын карааны. Отурган бойдон жаны чыгып кеткенсип, анда кыймыл да, табыш да жок. Менин айланган башым шылк дей түштү, апамын колтугуна кайра кирип жатып алдым. Кайда бармак элем, бөлүнбөйм апакемен!

Күн эчак батып кетиптир!..

Кутурган иттер

Ангыча биздин жаныбыздан ит ыркырап, Итибай ордуна атып туруп, чанырганын уктум:

— О, ай!..

А мен өлүк болсо да, бар балаадан апамын дени калкалачудай болуп, анын колтугуна башымы катып тырмышча бердим эле, бир кезде Итибайдын колу апамын денесинен мени бөлүп кетти:

— О, куу тумшук! Кутурган итке жем болдук! — Куруган чал мени этегине далдалап, ийри таягын туш-тарапка шилтеп, жан далбаса кылган болот. Иттердин ыркыраганы улам жакындап, жакындамак түгүл, Итибай чалды бурдап кетип жатат. Итибай колундагы жалгыз айбары ийри таягынан да ажырады бейм. Жан курусун, мени да таштап жиберип, эки колун тарбандатып бакырып калды.

Ошо тушта иттин ыркырагынан арытан кишилердин үнү чыгып, иттер бизден кичине обочолоду. Дагы ичер суубуз бар экен, качкындардын тобу бизди иттердин оозунан ажыратты.

Тууган жер

— Ак-Сай... Ак-Сайыбыз! Чын көрдүкпү Кудай!?

— Бо... болду! Болду эми, өлсөк ыраазыбыз!.. — Ушинтип бышактаган кишилердин баарынын көзүндө жаш бар эле. Сүйүнүчтүн жашы менен беттерин жууган кишилер танды тосуп, Ак-Сай

тоолорунун караанын көздөрүндө кармап келе беришти. Булут чөккөн агала тоолордун баштары мунарлайт. Жүрөк элеп-желеп. Апамы көргөнсүйм. Куду апакем алдыман келаткандай өрөпкүй түштүм. Тээ төмөнкү айылдан келаткан апам байкуштун ак жоолугу көрүнчү адегенде алда кайдан. Анан мен, мени ээрчиген эки иним апакеми тосуп жарыша чуркачу эмес белек. Азыр эле учуп жетким бар тиги мунарлаган тоого!

Саамайымда танкы жел ойноп, сүйүнгөн жүрөгүм тикилдеп келем. Бирок ошо замат жүрөгүм туз куйгандай ачышты, эчкирип ийдим.

«Апаке-е!.. Апаке-бай! Атаке-ем!.. Кайда... кайда калдынар силер?! Мына, биз минтип жерге... а силер... Эл жерге, үйлөрүнө барышат. Менчи?! Мен байкуш кайда барчумун?! Үйүбүз кана?! Атам, апам кана?! Бөбөктөрүм кана?!»

Мына ушуларды өзүмө өзүм айтып, шолоктоп бараттым. Жерсуу, ата-энем, түндүгүнөн түтүн булаган боз үйүбүз — баары көз алдымда. Карачы, биздин үйдүн түтүнүнүн жытын! Карачы, апам бышырган нандын жытын!.. Ушул жыт таноому өрдөп, көзүмө жер көрүнбөй башым айланып баратты.

Кагылайын тууган жер!.. Сенин момураган асманың өз эле боз үйүбүздүн чамгарагындай, сенин кырка тизилген агала тоолорун өз керегемиздей, тоо башын түнөк эткен сенин үлбүрөгөн түрмөк булутун куду өз үйүбүздүн түтүнүндөй жаны-денибизге жакын эмес беле. Сенин шамалын, сенин топурагыңдын жытычы... Жазгы көгала майданын, жайкы кара нөшөрүнчү. Ушунун баарына биз кусадарбыз. Ошонун баары бизди күтүп, жол карап турушкандыр?

Мына, Турпандан берки жолду басып, нечен ашуу ашып, тууган жерибизге да жете келдик. Мына, киндик кан тамган жерибиз — кар жатпас кара Кочкорубуз.

...Кочкорго көп аялдай албадык. Эл арасында эптеп мында келгенибиз менен, жансактап кетиш кыйын болчудай. Биз катары келгендин көбү жөө-жалаңдап Чүй багытына ооп жатканын билдик. Каадалуу киши менен кеңешкенсип Итибай чоң атам да мага минтти:

— Мында жан сактоо кыйын го, балам? Эптеп Чүй ашпасак болбойт го? Касиетинден айланайын, Чүй багытына эптеп ооп алсак, жан сактарбыз. Нан жыттуу алтын чара эмеспи, Чүй. Мынабу белди ашсак эле кирип барабыз. — Ушинткен чал мага тээ айры өркөч тоолорду көргөздү.

«Нан жыттуу алтын чара...» Чалдын бул сөзүнөн улам мага ошо тоону энкейсек эле чара-чара нан бышып, үйлөргө толуп тургандай көрүндү. Нан жыттанып кетти.

— Чоң ата, суу ууртайсызбы?

Тоо башына күн кылтыйып, асман чайыттай. Ободо торгой безеп, көк жыбырап, шүүдүрүм жылтылдап жаз баары. Алдыда мелмилдеген кең Чүй талаасы. Чыккан күн менен кошо Боом капчыгайынан суурулган Итибай чоң атам экөөбүз узунду-кыскалы болуп, жүрүп келебиз. Качанкы талаада куураган таштандыны жамынып алгандай самтыраган Итибай чоң атамдын өңү да кийимине түстөшүп кубарган. Көзү онурайып чарасына кирип, жаагы шимиллип, бет сөөгү чыгып, жарылып кеткен эриндери канап турат. Бетинен конкойгон мурду гана көрүнүп, суйдан когала сакалы ээгин карай сербээт. Анткени менен чоң атамдын жүзү чыйрак. Көзү тээ алды жакты тиктеп, дегеле демдүү унчугат:

— Ии, баса жүр. Жүрө гой, айланайын Телегейим! — Чоң атамдын үнү менен артынан жете келген менин да эрдим кеберсип, саамайым сексейип желге учуп, ичке шыйрагым чилминдейт. Үстүмдө апам байкуштун эски мата кемсели, башымда көрпөсү такырайган эски тебетей. Антсе да көңүлүм көтөрүңкү, жүзүм чыйрак.

Көз араң жетер алыста чанкайган каракөк асман көмкөрүлүп, мелмилдеген талаа жатат. Алды жагымды элен карап, чоң атама текилдеп жете келип, ашыга сурап жиберем:

— Чоң ата!

— Ыя?

— Чүй деген ушул, ээ?

— Ушу балам. Сары өзөн Чүйүң ушу-у!.. Бу биз баратканды Желаргы дейт. Тээ алды жактагы калың бакты көрдүңбү?

— Ии, көрдүм.

— Ошону Ак-Бекет дейт. Бүгүн ошого жете конобуз го.

Сары өзөндү сонуркай карап барам. Бак-шак жамынган алдыдагы кыштак көзүмө бир укмуш көрүндү. Жазгы Чүй... Жашыл жибек жамынган жазгы Чүй эртен мененки күн нуруна кулпунуп турат. Ушу тапта ач-жыланачыбызга кайылбыз, чоң атам экөөбүздүн тен көңүлүбүз көтөрүнкү, мына ушу ажайып Чүй жөнүнөн сүйлөгүбүз эле келет:

— Чоң ата! — дедим энтиге. — А биз эми ошо тиги Ак-Бекетке эле туруп калабызбы же андан ары барабызбы?

— Ии, балам... биз эми... Кудай аман койсо, жүрүп отуруп тээ Бишкек деген жерге барабыз.

— Бишкек? А Бишкек алыспы? Ага канча күндө жетебиз?

— Бишкекеби? — деди чоң атам, бир аз ойлоно калып, анан жер болжолун өлчөдү. — Бишкекке эми, Кудай кааласа, жер кырсыгынан сактаса, үч ара конуп жетип калабыз.

— Бишкекке кимкине барабыз? Тууганыбыз барбы?

— Тууганыбыз дейсинби? Жоо, Бишкек деген чоң калаа. Анда калк көп. Анда чоң улук бар. Бо калктын айтымында, өлгөндөн калган биздей кембагалга таң атып, анан ошо Бишкек жактан ырайым сээп жаткан имиш. Ээ, эсенчилик болсо сен экөөбүз да жетелешип алып, ошо Бишкектеги улуктарга чейин барабыз.

Сөз арасында тынып, демигип, жөткүрүп аран сүйлөгөн Итибай азыр да ыкшып жөтөлүп, таягына сүйөнүп титиреп турду. Далысы түпкүч болуп ийиле, өлүп-тирилип жөткүрүп турган Итибайдын алды-артына чарк айланган мен өнү бузулуп бараткан чалдын жүзүнө ачына карап, бирде анын эски малакайын ондоп, бирде тер аккан тырыштуу чекесине колумду басып, чың-чың эттим:

— Чоң ата!.. Чоң ата, суу... ууртайсызбы?

Чал башын ийкеди. Баш ийкеди да, дал ошо жөтөлгөн калыбында жерге жантая калды. Колундагы баштыгынан алган кетик кара чөйчөккө суу кармаган мен чалдын маңдайында отурам. Анын үзүл-кесил демиккени угулат:

— Ата-а... бу... бүгүн... эрте илгерилесек... тиги Ак-Бекетке жете конбойт белек... Ошо Ак-Бекет ченде... сенин таежен боло

турган эле... Кап... эң болбогондо ошо таежеңе жетсек... Бо... өпкө кургуру... менин үстүмөн баскан таш... болду го...

Күн чак түш. Чоң атам экөөбүз илкип жолдобуз. Чалда эртен мененки көрүнүштүн бири жок. Өнү чөптөй. Демигип, энтигип, таягына сүйөнүп араң гана аяк шилтеп келет. Чилминдеген мен анын колтугунан сүйөп, шаштым кетет:

— Чоң ата! Тээ алдыда бак... Чоң ата, ошо бакка жетип тын-сак?.. Азыр безгек болуп бараткандай титиреген чал ошо алды жактагы бакка жүзүн бурду эле, бирок анын тунарған көзү эч нерсе көрө албагандай. Демиккен, калтыраган анын кырылдаган үнү угулду:

— Ба... балам... де...мим... кыс... кысылып баратат. А... Телегейим... демим кысылып... сыягы... мен ил... илгерилей ала албайм го. Дар... дарман жок...а көрө өз... өзүн...

Жол четине чыгып, таягына салмагын салып көчүк басып, анан чыканактай кеткен Итибай жанагыдан жаман ыкшып жөткүрүп, өпкө кагып солкулдап жатты.

Анама окшош болду бекен?

Кашка жолдун бою. Жол таманында серейип жалгыз турам. Ийри-буйру чубап таштаган боз аркандай тээ батышты карай созулуп жаткан жолдон көзүмү албай дел болуп турам.

Мына, карагандан-карманган Итибай чоң атаман да айрылдым. Эми кандай кылчумун?.. Кайда гана баш калкалачумун?! Жок дегенде чоң атам айткан Бишкекке жетип же тиги Ак-Бекеттеги таежеми таап алсам эмне. Эми ушу жол менен жүрүп отурсам...

Бйламсырап, жалгызсырап, айланага чочуркай карадым. Учу көрүнбөс жол жатат. Жол кулач уруп баратып, тээ мунарыктаган талаага сиңип жоголо түшөт. Кеңгиреп нес болуп турган калыбым-да арт жагымды кылчак карадым. Тетигинде бир атчан келатат. Жалгызсырап турган жаным киши караанын көргөнгө жандана түштүм да, серейген саамайымы бир сылап алып, мына ошол атчандан көз айрыган жокмун.

Атчан бута атым келип калды, аял экен. Чон курсак тору бээ минип, куржун салынган, кара баркут тыштаган кара көрпө ичик кийип, кызыл шалы жоолукту баса салынып алыптыр.

Азыр эле бир самоор чайды жеке ичип аттангансып, тердеп турат. Селейип жолдо жалгыз турган менден ал да көзүн албай карап келет. Качан гана жанымга келгенде тизгин тартып минтип сурады:

— Ии, кайда баратасың, кызым? — Атчан аялды бир карап, анан өз колумун салаасын укалап тура бердим. Эмне дээримди биле албадым. Мандайымда турган атчан аял мени бир чети таңыркай карап, бир чети чочулады көрүнөт. Айдай талаада ат үркүтчүдөй жалгыз турсам, бу соо эмес деди го, атын камчыланып өтө бермек болду. Мен ошондо гана тилге кирип, тигинден шаша сурап жибердим:

— Апа, бу... ушу тегеректе айыл барбы? — Аял менин өнүмө кайра да кадала караган соң, кайра өзүмөн сурады:

— Ии, бар... кайсы айылга барат элен? Деги өзүң кайдан келатасың? — Мен бу суроого токтогон жокмун:

— Тиги, Турпандан келатам, апа. — Бул аял жанагыдан бетер таңыркап, атүгүл саал чочулап унчукту:

— Турпандан?.. Ой... ошо Турпандан жалгыз келатасыңбы? Ата-энең кайда деги?

— Ата-энем өлүп калды. Жетиммин...

— Жетиммин? Деги өзүң кайсы айылдан, кимдин кызысың?

— Айылыбыз тиги... Кочкордо болчу. Өзүм Алмамбет дегендин кызы болом. Анан ушу Чүйдө Ак-Бекет деген жерде таежем бар экен.

— Ыя-аа?! Ой сен, ошо Кочкордогу азык Алмамбеттин кызы болсон, анда бул эле биздин Сууранын... Ооба, ооба. Анда эле сенин таяжең ошо биздин Ак-Бекеттеги Каптагайдын катыны Суура тура. Аа, шордуу жетим!.. Кел учкаш, сени ошо таежене табыштайын.

Атчан аялдын колун алып, чап учкаша калган мен өлгөнүм тирилгендей күдүңдөп бараттым: «Көрөр күнүм бар экен, ээ Кудай! Талаада калганда, минтип таежеме жолукмак болдум ээ? Деги ал таежем апама окшош болду бекен ыя? Апама окшош боорукердир?»

Албарсты

Эн талаадан бөлүнгөн биз бат эле кыштак араладык. Мени учкаштырган бээчен аял бир дүпүйгөн бактын түбүндөгү үйдүн алдына келип токтой калды да, үй жакка үн салды:

— Э, Суура! Ууй, Суура... Ботом барсынбы? — Үндү улап чыга калган күпчөктөй кара аялды көрдүм. Мен издеп келаткан таежем ушу го деп болжолдодум. Бирок менин апама же өңү-түсү, же тулкубою окшобойт. Түйүлгөн кабагын жазбай кишини көзүнүн төбөсү менен караган, эрди түйрүк, ыткыйган семиз кара аял экен. Апам байкуш болсо кыржыйган арык, керсары, кабагы жарык аял эмес беле.

Учурашуудан мурда тигил аялды суракка алды:

— Ботом, сен кайдан келатасың? Артындагы албарстыны кайдан таап алгансың? — Муну укканда, чуркап баратып таманыма тикенек киргендей болду, эрдими кесе тиштеп, жикирее түштүм.

— Алкынбай коё турчу ботом! — деди мени учкаштырган аял. — Анан ала качман бар. Албарсты эмес эле, бул өзүндүн эжеңдин кызы экен ботом. Мен тиги Боролдойдогу төркүндөрүмө барып келатсам... — деп келаткан сөзүн дагы жулуп алды оозунан:

— Коё турчу ой, Боролдоюнду... А кайсы эжемди айтасың? — Шыйрагымды куржундун астына каткан бойдон, өзүмү учкаштырган аялдын аркасына далдаланып мен турам, учкашкан калыбымда. Бизди түшкүлө деп, кыргызча жайга келүүнү унуткансыган тиги таеже мени чочуркай карап, берки аялдын сөзүн тыншоодо:

— «Кайсы эжем?» дейсиң, сен тиги кочкорлук азыктын кызысынбы?! — деди берки аял да бир аз чыйрыга.

— Ооба, азык болгондо эле, анын баары мага төркүн болобу?!

— Капырай, сөзгө бир конок берсең боло? Ой, ошо тиги Кочкордун Ак-Жарында азык Алмамбет деген жездем бар деп өзүн эле айтчу эмес белең? Ошо айтканың менин кулагымда калыптыр. Мынабу кыз ошо сенин Алмамбет жездендин кызы экен ботом. Ушу Ак-Бекетте бир таежем бар эле деп жолдо туруптур бечара. Анан соопчулук эмеспи, сенин дайыныны билип туруп, талаага таштап кел-

сем деги кишиликке жатабы. Сага жеткирейин деп учкаштыра кел-
бедимби.

Ушу тапта мени бүшүркөй карап турган аял оо бир оокумда барып
шыпшынып, кейип-кепчий кетти:

— Аа шордуу! Бу баягы менин шордуу эжемин кызы тура. Ой
сен... — деп эми мага чындап бурулду таежем. — Сен Калбүнүн
кызысынбы?

Мен ашыга башымы ийкедим. Кантсе да энемин атын атаган
бул таежеме саал ичим жылый түштү. Ошо түшө элегимде мени
кантип бу Чүйгө келип калганымды, эне-атам кайда калганын терип
сурап жиберди. Мен баарын төкпөй сайрап турдум бая учкашкан
калыбымда. Мени алып келген аял арачы болду ушул азыр да:

— Ботом, деги түшүрүп туруп, анан суракка алсаң боло бай-
кушту.

— Түш, шордуу! — деди ошондо гана эстеген таежем. — Мунун
энесин көрбөгөнүм да көп болгон. А кургур да калың алааматка
кеткен тура. Өлгөндөн калган шордуум!.. — деген ал улутунуп
алды.

— Эми сени кимге кор кылайын. Өз колумда бол. Эптеп колумда
турсан анан...

Таеже

Бактын түбүндө боз үй. Боз үйдөн обочо эки тестиер бала чикит
чаап ойноп жатышат. Боз үйдүн эшик алдында сексейген мен кир
жууп отурам. Үстү-башым салбырап, өнүм керсары. Кирпигим бат-
ташып, уйкудан калган көзүм ачышып, башым кенгирейт. Сөөгүм
сайгылашып ооруп турат. Тумоолосом керек, чыйрыгып жаным
жер тартат. Кир жуушка тээ түн ортосунан туруп кам көргөм: ти-
гинден аркы сайдан канча чака суу ташып, аны чоң казандарга
жылытып, отунду болсо кечээ кечке термелеп жүрүп, үйүп алган-
мын.

Чоң тепшиге чыланган кирди жанымдын бардыгынча мыжы-
гып, жан алакетке түшүп сыгып, колумдагы чөйчөктөй кара са-

мындан тегиз сүйкөп алып буркулдаган көбүккө көмүлүп отурам. Колдорумдун кесигине кара самын тийип, көзүмдөн ачуу жаш агат. Катуу мыжыккан кирим менен кошо тепшиге башым кире түшүп эпендейм.

Ушу тапта үйдөн толгон кир кучактап таежем чыкты да, аны мени карай лап эттире таштады эле, кирдин бир чети мени басып калды. Адатынча заарын бетине алган таяжем мага акырандай кетти:

— Курулай шапшый бербей... катуу сыгып, таза жуу! Бол, батыраак жууп жай да, отунга бар! Кечээ кечке алган отунун мына, бүтө жаздап калыптыр. Э, өзүн да бир бүрүшкөн жарыбагырсын!..

Менде үн-сөз жок. Таежемин үнү чыкканда, ал жыга чапчудай жалтанып кетчү болдум. Кээде жөндөн-жөн эле колум менен башымы калкалай коём да, бүрүшө калам. Азыр да ошенте калдым көрүнөт, таежем баягыдан бетер зиркилдеп коё берди:

— Ий, ыраны суук өлүгүндү көрөйүн итирейген! Бу эмне итиреңдейт? Үй-жайымдын кутун учурган өлүк гана тиригинди көрөйүндү жана Кулдубайдын дөөпөрөсү таап келе салбадыбы жолдон! Ушу келгени үйүмдүн куту учту! Айдап ийейин дейм, дагы элден...

Мени карай мына ушинтип бууракандап алган таежем үйүнө кирип кетти да, оо бир оокумдан кийин бойго жеткен кызын ээрчитип, тегеле айттачудай жасанып алып үйдөн чыгышты да, кайра бир сыйра кекетип-мокотуп алган соң, жүрүп кетишти:

— Ай, сексейген эме! Биз айылга кеттик. Көрүп турасынбы? Үйгө, балдарга көз бол. Сууну ташып, отундан үйүп кой, уктунбу?! Анан дагы телмирип отуруп алчу элен, жер карама өлүгүндү!..

Эки жубарымбек

Жан алакетке түшүп кир жууп, жууган киримди шаша сыгып, жайып жатам. Улам жууган, улам жайган киримди улам топуракка оонатып, аны коргойм деп чайылдаган менен өзүмдү кошо топуракка оонатып чачымдан толгоп, жыга тартып, жыттанач балтырга, такымга чыбык менен чапкылай качкан эки жубарымбек. Жедеп жаным ачыды. Дегеле ушулардан келгенди көрөйүн деп, чачымды

саксайткан бойдон ордумдан атып тура калып, артыма бурула бергенимде бирдемеге чалынып чалкаман кетип, тиги экөө мени карап каткырып турушту. Билегимен кан жая берди. Артыма тулга коюп коюшкан экен. Билегими тулганын буту жарып кетиптир. Билегим го билек, ичими жарып кетсе не болмок. Көз ирмемге ушул оюма келип, жараатымын женил болгонуна канимет кылып, ал эми эртеден бери жууп алган кирым бүт бойдон гана топуракка оонап калганын көрүп ызаланам. Ызаланганда кыларым эмне?.. Мунун баарын кылган эки бала үйдү айлана чуркап каткырып, мени эликтеп жүрүшөт. «Алы жетпеген акыретчил» дегендей, мен да ыйлактап тигилерге сөөмөй кеседим:

— А... ар-рам гана чечектер! Силерди карап тургула! Таежем... таежем айылдан келгенде... силерди кар-рап тур!..

Балдар менин тилимди туурап, ансайын эликтешти:

— Айта бер! Айта бер! Ал сенин таежең эмес. Биздин апабыз. А сенчи ээ? Сен... сен биздин малайыбызсын! Малай кызысын.

Күн батып, күүгүм кирди. Кызы менен айылга кеткен таежем келди. Боз үйдө от балбылдап, казандан буу чыгат. От калап, казан кармаган мен күйпөктөп, коломто жанында жүрөм. Жана мага кордук көргөзгөн эки бала төрдө чүкө өкчөп отурушат. Ошо балдарды бир карап алдым да, мен таежеме мына бүгүнкү көргөн ызамды айтып отурдум:

— Таеже... тиги силер жокто балдар кир жуудурбай, чачымы жулуп, анан...

Не кылса таежем мага болушат го деген үмүттө элем. Андай болгон жок, ал мени бир акшыя карап алды да, кайра өзүмдү жекирди:

— Ие! Эркек бала деген ошо. «Эркек баланы туурап кыз колуна сиет» болбой жөн жүрбөйсүңбү. Кыз башың менен тен ата болгон жүрөсүңбү аларга?!

Мына ушуну уккан тигил экөөнүн кыбасы канды белем. Мени баягыдан бетер эликтеп, бети-башын кыйшандатып, тилин бултан-датып, колдору менен уят нерсени туурап жиберешти. Ал экөө түгүл, мына таежем менен айылдан келген анын бойго жеткен кызы да мага асылып жатып калбасы:

— Ушу тамак ичип атканда жүрөгүм айланат тимеле! Оозуна толтуруп алып чалпылдатып чайнайт экен, ары карап ичсинчи, мындан кийин кишинин кускусун келтирбей.

Муну угуп турган таежем мени жанагыдан бетер жекире карап, кызын коштоп салды:

— Бу бетпак, ата-энесин ошондоюнан жуткан да. Бирөө колу-нан суура каччудай аякты бекем басып алат тура. Өлчөсү өзүнө!

Таежемден муну уккан анын балдары өзүм эмес, колу-бутуман өйдө жерип, оозуна келгенди айтып кордой беришчү болду:

— Согончогун, согончогун карасаң чыгып турат! — Минткен алар жаман чокоюман чыгып турган согончогумду да жайына койбой сабоо, таяк менен сайгылашат. Ошо калыбымда отун-сууга кетем. Сайдын чычырканагын аралап отун алганда, кордукту мына ошондо көрөм. Таежемдин тилинен артык уугам, жырттык чокойдон кирген чычырканагын тикенине. Таманымды тепчиген теменей тикен көзүмдөн кан аралаш жаш алат. Эрдимди кесе тиштеп, калтырап отура калам. Ой, таманымга ширеген тикен ай! Көзүмдөн кан агып, араң гана бүжүндөп жортом. Таежемдин заар үнү: «Отунга бар!» дегенде, «тикенге бар» — дегендей угулчу болду. Түн баласында уйкуга көз ирмей албайм. Тикен ширеген таманым лукулдатып, сөөгүм сайгылашып, ичим кабышып ачка. Ошол абалымда далайга солуктап ыйлап жатам да, бир оокумда көзүм илинет. Жаны гана көзүм илингенде, таежемдин заар үнү ордуман силкип тургузат:

— Ой, көзүң аккыр! Тур, суу алып кел, отунга жөнө. — Отун-сууга барганда, ири алды менен чын сырдашым өзүмүн көз жашым. Бар күчүмү көз жашыман чыгарып, бар сырымы көз жашыма айтам.

Киши көрбөс бадалдын түбүнө отуруп, же кабакка кирип алып чарчаганча ыйлайм. Ээн жерде ичимен бугум чыкканча бакырам:

— Кудай-ай! Оо, Кудай-ай! Мынча эмне кор кылдың мени? Апа-а, апакебай!.. мени... ушу мени эмне ала жатпадың экен?!

Ушинтип бакырганда ичимди жарып кеткени турган муң бир аз бөксөрүп, кара буум чыгат, бир аз жеңилдене түшөм.

Жеңилденгени курусун, үйгө башбаксам кайра баягы. Булар баскан-турганыман кыйкым таап, мени аңдып гана турушат:

— Карасаң, апа, Телегей дагы ыйлап алыптыр, карасаң.

Таежем аямак түгүл баягыдан бетер алкына кетет:

— Ыйласа көзүнө ак түшсүн. Саксайган каракчы. Ушундайынан ата-энесин катар жуткан да. Курган ата-энем мени менен кошо тил угуп, таяк жеп, экөө тең таежемдин оозунда. Куду мен бир желмогудугумдан ал экөөнү тең катар жеп алгандай менден бөлөк бу жер үстүндө жетим жоктой, ызгаардын баары мага келип урунат. Кээде өзүмөн-өзүм да чочулайм, мүчөм адамдан башка бир жаланкычтай го деп тулку-боюмду карап чыгам да, таң калам. Жок, анча деле адам коркчудай эмесмин. Анан эмне мынча жек көрүнөм ыя, буларга? Арман ай, жек көрүнүп жүрүп өтөмбү?

Сенин шыйрагыңды жагамбы?

Жаз келатат. Кен Чүйдүн керилген талаасы жаз мээрине мемиреп жатат. Алыстан бүлкүлдөп закым жүрүп, тээ узун тилке бойлогон сокочулар жүрөт. Безеген торгой асман мелжиген бийиктен топчудай көрүнүп, канаты лепилдейт.

Ушул талаада жалгыз келатам. Өткөн жазда келгем мында, мына эми да жаз. Таежемкинде бир жыл болупмун. Бюм саал чонойгону болбосо, үстү-башымда эч өзгөрүү жок. Колтугумда боз көтөрмө, колумда чот, үстүмдө тамтыгы кеткен чолок боз таар кемсел. Бул да таежемин кичи эркек баласынын эскиси. Бутумдагы чолчойгон чокйдун жыртык согончогуна баскан сайын чаң буркулдайт. Асмандан ачык тийген күнгө, талаага суктана карадым, арыз-мунуму асманга, күнгө, талаага дагы бир айткым келди:

— Мына таежемкине келгеним жыл маалы болуптур. Он алтымда келгем, быйыл туура он жетидемин. Ооба, он жети... Он жетиге мен азап менен алпурушуп, күйүткө, ызага уугуп чыктым го. Он жети деген ушу беле?! Он жетидеги айылдын кыздары куду береги адырдын кызгалдагындай адамдын көз жоосун алып турушат. Бир үйдүн эркеси, ата-эненин ардагы, көзгө басар кызыл-тазылды кийген мына ошо он жети жаштагы кыздар — менин курбуларым. Менинчи? Менин он жетиге чыгып тапканым: уу тил, жонума тиер таяк... Бой тарткан кыз болуп, кишинин көз жоосун алмак түгүл киши көзүнө көрүнүүдөн корунам, тоногон тайлактай боюмду

жашырам элден. Кара туурдук бутумду жаман чокойдон чыгарбай, чор басып кесилген колдорумду чолок жеңиме каткан болом. Же аларды жашыраар жеңим болсочу. Манчамы жашырсам, тикенекке тытылып канаган, топуракка кесилип туурулган билегим чыгып турат. Жеңим жыртык да, чолок да эмеспи. Бу таар кемселди (жана да айткам) таежем былтыр келгенде кийгизген, өз кичи эркегинин эскиси экен.

Мына мен айдай талаада жүрсөм да, алкынган таежемдин ачуу үнү кулагымда, көзүнүн чаары чыгып маңдайымда турганы-турган:

— «Уу... Саксайган шүмшүк!» Арам, мунун бутунда көзү бар көрүнөт. Карасаң кечээ кийген чокоюң! (Былтыркыны кечээ дейт.) Ботом, чыканагында тиши барбы? Баланын жапжаңы кемселин... Тур ой, жөнө отунга. Кечинде сенин шыйрагыңды жагамбы?!»

Башымды жууп ала койсомбу деп, шаша суу жылытып жаткам. Мына жаны гана тамызган от өчтү да, таежемдин буйругун алып, ызгаарын жонума көтөрүп, талаага отунга келатпаймынбы. Мейли, кайра ошо ачуу тилден бир аз жаным тынып, эс алайын. А көрө зарымды ээн талаага айтып, бугумду бир чыгарып алайын. Менин бугумду угар да, уга жүргөн да ошо ээн талаа эмеспи.

Күндөн көзүмдү жүлжүйтүп, асманды тиктедим. Көз мелжиген бийикте безеген торгой бар. Ал тээ алда кайдан топчудай гана көрүнүп, кымындай канаты лепилдейт.

Торгой... Торгойдун үнү ай! Бая үркүндөн мурун биз тиги Кочкордо экенде да мына так ушинтип сайрачу...

Торгойдун жумурткасы

Ушул азыр алыста калган Кочкор, эне-атам, былдыр тили бар бөбөктөрүм көз алдыма келе калып, кирпигимен ачуу жаш ирмелди.

...Эки бөбөгүм бир күнү ойноп жүрүшүп, талаадан торгойдун төрт жумурткасын таап келишиптир. Чак түш болчу ушундай. Эки бала тең тыштан кыйкыра, сүйүнчүлөй киришти:

— Апаке-е! Апа-а, мына-а!

Бирдемеге алаксып отурган апам кылчайгыча болушкан жок, экөө тең алаканынан экиден төрт жумуртка көргөзүштү:

— Апа-а, карачы, жумуртка таап алдык!

— Ооба, сен тапкан жоксун, мен таптым!

Тигил экөөнүн алаканындагы окшош чаар жумуртканы көргөн апам секирип кетти:

— Иий, арамдар! Кайдан алдынар аны?! Торгойдуку тура. Кокуй, салгыла ордуна апарып. Ал — ыйык. Каргап салат катыгүн!

Муну уккан балдар элендей түштү да, кайра сурашты апаман:

— А ыйык деген эмне?

— Апа дейм, ал эмне деп каргайт?

Апам байкуш бала кагып көргөн эмес, алардын ою менен болчу. Торгойдун ыйык экенин жай баян этип, анан кантип каргарын айтып берди.

— Эне-атаңарды жутуп, жетим калгыла деп каргайт. Анан бу жумуртканы сындырган бала жетим калат. Силердей балапандар чыгат бу жумурткалардан. Апарып сала койгула ордуна. Уясы кайда экенин билесинерби?

— «Билебиз! Билебиз!» — деп жарыша айткан экөө кайра жөнөштү. Бирок... ашыгып бараткан эмелер жолдо мүдүрүлүп, жарып алышыптыр. Алакаңдарын ачтырып көргөн апам билип койду сындырганын. Кымындай алакаңдарында жумуртканын сарысы катып калыптыр. Ошого апам байкуш катуу кейиди:

— Ата-а, бекер убалына калдынар ээ! Кур уясын баскан торгойго кыйын болду го, кап!.. Үчөөнөр түгүл чегиле элек кезде силердин бирөөнөрдөн ажырасам менин күнүм не болмок?.. — деп өзүнчө кабаарыган апам айтарын айтып алып, кайра өзү чочуп кетти:

— Койчу-у, айланайын. Анын жүзүн ары кылсын...

Апамдын айтканын угуп турган балдар бирин-бири карап, кулуп унчугушпайт. Ушундан кийин менин оюмдан баягы төрт жумуртка кетпей койду. Апам же атам кичине эле башым ай дей калса, коркуп кетчүмүн:

«Жарыбагырлар, торгойдун жумурткасын жарып... Эми жетим калбагай элек?..»

Азыр дагы тиги ободогу торгойдон улам ошо жумурткалар көз алдыма келе түшүп, эне-атаман эрте айрылганымы ошо жумурткалардан көрөм.

(Телегей өзү теңдүү Дүйшөнаалы менен баш кошуп, таежесиникинен качып кетет. Кайнененин каардуу мамилесин башынан кечирет. Күйөөсү менен шаа мүйүз өгүздөрдү сокого чегип, жер айдашат. Көгала муруту калкайган Алексей деген орус адамы менен ынак мамиледе болушат. Балалуу болуп, бешик той өткөрүшөт. Ага «Кайран эл» деген ырдын автору Ысак Шайбеков катышат. Денеси олбурлуу, көзү бадырайган кең таноо киши экен дейт.

Ал төгүп ырдап, эл башынан өткөргөн оор мүшкүлдөрдү айта келет да, баары өтүп эми эл бактысын таап отурганын сайрайт. Анан ырын: «Бактылуу күндө туулган,

Баланын аты болсун Бактыгул» —

деп аяктайт. Отургандар дуулдап сүрөп кетет. Ошентип, Телегей менен Дүйшөнаалынын тун уулунун аты Бактыгул коюлат. Кийин Кочкорго көчүп келишет. Алексейдин жардамы менен жаны уюшулган чарбанын коюн Телегей өткөрүп алат. Дүйшөнаалы трактордун окуусун бүтүп келип, жер айдайт. Арадан дагы үч-төрт жыл өтөт. Телегейге кыргыз жерине жаныдан алынып келинген жибек жүндүү «алтын сөйкө» — 600 баш меринос койлорду өткөрүп беришет. Түшүнбөгөндөр: «Башы гана койго окшош келип, калган тулкусу куду чочконун өзү дейт», — деп дүңкүлдөшөт. Качан көргөндөн кийин гана жүндөн көзү көрүнбөй күржүйгөн мериносторго ыраазы болуп, курман болгон Алексейдин баласы Васьканы багып алып, чоң адамгерчилик кылат. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда да, Телегей чуурган кызыл чиедей балдары менен кой артында болот.)

Ак бото

Боз ингеним комдолуу. Жаныбарым ары картаң, ары бооз болсо да, ошо күч берди быйыл. Тоонун башынан отун-суу тарткан, көчсөм жүк арткан арабам да ошол, минип алсам арыбас атым да ошол. Андан башка өйдө тартар унаам барбы?

Күндүз боз ингенимди минип, кой артынан кеткенде, эмчектеги баланы кошо ала жүрчү болдум. А түгүл жаш туучу койлорду да жайытка ала кетем. Короого калтырууга көңүлүм тынбайт. Жаш козулардын жылуу бешиги даяр жанымда. Каптын кулагынан жумшак кыкты дайым теңдене жүрөм, антпесе болобу, жазгы суук боруна өткөн козу оң табабы?..

Ошентип, бешикке бөлөнгөн баламы бир жагыма, каптагы жумшак кыкка бөлөнгөн козуларымы бир жагыма теңденип алсам, боз ингеним калкамандап дегеле кой, көңүлүм шагдан.

Түндө боз ингеним ботолоду. Ал энесиндей эмес, жүнү чүштөдөй сүт бото экен. Тайрайган жаныбарым, не бутун жыя албай, не өйдө тура албай чөйчөктөй капкара көзүн жайнатып ордунда. Өйдө турганды коюп, абалы чөгө албайт тура. Бала да! Бу да жарыкчылыкка жаңы келген бала!

Аман көз жарып алганына курсант болгондой энеси жаныбар да узун мойнун имерип улам жыттап... Өзү мынча ачкан ороодой бөксөрө түшкөнүнө да, алда канча алдан тая түшкөнүнө да кайыл болгон боз инген менден бетер бала жытына мас белем, мулук кулагын түрүп, айланасын карайт да, мойнун артылта келип, ак ботосун улам жыттайт. Анын боюн балкытып, аны магдыраткан ошо тиги ак ботосунун жыты...

Бу күнү менин балдарым да үйрү тобу менен жаныман чыккысы жок.

- Эй, көзүн карасаң, көзүн!
- Өркөчүн карасаң!
- Көзүн, көзүн. Мени карап турат!
- Ооба сага, мени карап турат!
- Ак бото меники, ээ, апа?
- Ооба, меники!

Мен да бу тапта ак ботону оозантканы жүрүп, балдарымын талашын ачам:

— Бото баарыңардыкы, балапандарым, ии, баарыңардыкы.
Көчөргө арабабыз, минерге атыбыз Боз инген экенин билесиңер. Ал үйдүн жанында жатканда, камсызбыз. Жайкысын күнүгө көчсөк да, зааркануу жок. Чөккөн төөгө эмне, жүк оор болсо да балдарым менен тырмаңдап көтөрүп коюуга жарайм. Кыскасы, киши көзүнө карабай артып алам. Кайсы оор жүк болсун, томогодой отор үй, бир-бир салым төшөнчү, өзүбүздөн ашпаган казан-аяктан бөлөк эмне.

Демейде Боз ингенге жүгүбүздү арткан соң, өзүн гана коё берсек, тилмер эмедей кой алдына түшүп, көч баштап кете берчү. Бирок

өгүнү бирөө көзгө чаап жиберген экен, оң көзү кашайып калды. Ошондон кийин жаныбарым жетекте. Баягыдай көч алдына бош коё бербей, өзү да жол тандап темтендеп, кээде жаза басат. Майып төөгө кабыргам кайышып, өзүм бир мүчөмөн ажырап кор болуп тургандай жаным кашаят.

Мына бүгүн да жайлоого көчүп баратабыз. Сокур төөгө үй-тиричиликти жүктөп туруп, жүк үстүндөгү чамгарактын арасына жөжүрөгөн үч чүрпөмдү отургузуп, таңып койгом. Уядан оозун ачкан сарбашыл балапандарга окшогон аларым, чамгарак конулунда беттери албырып тердеп да, күнгө талыкшып уктап да барат. Бешиктегимди бери көлөкө жагына арткам. Таң күнү төөгө артылып жүргөн аным, жедеп төөнүн басыгына көнгөн белем, курсагы ток болсо, кечке бир чың этпейт. Деле менин балдарым баш-күнүнөн ошо, айыл-апа да тамшанып:

— Капырай, Телегей, деле сенин балдарынын чың эткен үнүн укпайбыз. Анык жалгыз бойдун балдары.

— Көп бала баштуу болот тура.

— Ал бекер кеп, — деп тигинин кебин жактырбагандар да чыкчу.

— Андай баштуу көп баланы көргүн келсе, тиги Борукчунукуна кирип көрчү, балдары сени тытып жесин! Баланын көп-азында эмес, тарбиясында го. Айыл-апанын бул айтканын укканда, өзүм да балдарыма ыраазы болом. Жүктүү төөнү улуу кызыма жетелетип, ада тынча алдыга салгам да, өзүм артта, берки тестиерлерим менен кой айдап келем. Короолуу кой короосу менен төөнү кара тутарын билем. Күнү жайытта, түнү короодо, көчкөндө алдыда жүрүп, жедеп ага жытыгып алган тура калың кой.

Коюм чуркурап артта. Ажарым жетелеп бараткан төө кээде калпыс басып, сүрдүгүп барып онолот. Өзү көмөлөнүп кетерине карабай, ошондо да арттагы Ак ботосуна кылчая буркурап жиберет. Оу, бала ой! Ак бото биртике кийиндей калса, баспай тартгынып.

Өз энеси Боз инген түгүл Ак ботого балдарымын ынагын айта көрбө. Алы келсе аны жер бастырбай көтөрүп алгылары бар. Күнчүлүк жерге өздөрү жөө баратканы менен жумуш жок:

— Апа, Ак бото чарчады го?

- Буту ооругандыр?
— Ооба, тердеди ээ, апа?

Чүрпөлөрүмдүн чулдуруна бир эсе күлкүм келсе, бир эсе канырыгым түтөйт. Атан көрү десенчи. Бейкут күндөр болсо, биз минтип жөө жүрөт белек? Кур дегенде чүрпөлөрүмө мингич берет эле го. Кенедей эмелер соруруп кетер бекен?

Ошентип, борбую ката элек балдарымы аяйм да, төөнүн аяны менен жай жүрөм. Кеч кирерин күтпөй, малга жайлуу жерге коно берем. Ошентип, өзгө малчылар жете кончу жерге мен үч конуп жетем.

Бул жолу да ошенттик. Жолго үч конуп, төртүнчү күнү чак түштө жылдагы жайлообузга келдик. Качантан бери көздөн учкан өз үйү, өлөн төшөгүнө жеткендей, балдарым туланга эт-бетинен кулап, оюкырынан ала салууда. Кара көк тартып, сапырылган туландын салкыны ай, жыты ай! Балдар түгүл, балдардын энеси мен да оюкырыман оонай берсем сонунум таркар эмес. Жайлоо туланын, жайлоо жытын биз түгүл мал да сагынып калган белем? Койдун чурулдагы терebelди терметип, жабыша калып оттоп, кой түгүл төө да жүгү менен чарчаганын унутуп, жерден башын албай, калын көбүргөндү бартылдатыш...

Бир гана Ак бото бу конушка, терebelге чочуркай карап, чөйчөктөй мөлтүр кара көзүн жайната энесин шынарлап, оттогусу да, жаткысы да жок. Бир билгени энесинин эмчеги. Оттоп турган энесинин желинин жыттап, аймалап кирди. Мен да үй тигүүгө анча ашыккан жокмун. Күн чайыттай, чак түш. Чүрпөлөрүм ойносун, эс алсын.

Белден туланга көлбөгөн балдарым дагы эле дыр коюп, Ак ботонун маңдайына барып кужулдаша кетет:

- Апзэй, Ак бото чарчабайбы, ыя?
— Бизче онабайбы көккө?

Аныгын айтсам, Ак ботого балдар түгүл өзүмүн да көз кумарым канар эмес. Эки өркөчү типтик, жүнү чүштөдөй сүт бото, жылдызын жайнаткан эмчектеги балтыр бешиктен айырмасы не?!.

Ак ботонун торолуп, төө болор чагын көз алдыма келтирип күдүндөйм. Күндөр бат өтөт, бат эле убайга жеткирет бул. Эки өркөчү

баладай, чуудасы сенселе маң-маң басып, көч алдында баратса... Бүгүнкүчылап балдарым да жөө баспай, бир топ жүгүм женилет.

Ботонун чуудасына чымын кондурбай торолттук эле, бирок татуу кыялыбыз текке кетип, анын үзүрүн көрө албай калдык...

(Көрсө, бул бото чарбанын деректири Дабан Далбаевичке керек экен. Ал куданын алдына бармак. Журт алдында бир өзгөчө санат кылмакчы болот. Төө баштаган бир тогуз алпарып, баарынын оозун ачырмак. Ошентип, Ак бото Телегейдин балдарына буйрубай калды. Ордуна берем деген бир кулундуу бээ да колго тийген жок. Боз инген ботосу кеткен тараптан көзүн албай боздоп жүрдү да, эки-үч күн ылаң чалгандай бүк түшүп жатып калды. Анан эле жок. Издеп барышса, жарыктык, ботосун алып кеткен тарапка темтендеп баратып, бийик беттен учуп кетип өлүптүр. Андан көп өтпөй Дүйшөнаалы да майданга кетти. Бала-бакыра менен кой багуунун жүгү Телегейдин мойнунда болот.)

Күйүткө мен угайын

— Өөгхх!.. Кайда гана барып жай табам?! Мындагы катын-баланын күткөнү кат... мен минтип... карабайсыңбы эми! Бүгүн да эки кара кагаз! Болгондо экөө тең Телегейге!.. Атандын кана көрү ай! Э, тозоктуу дүйнө ай! Эп, бир тозокко калган экенмин го!..

Үйдүн жанына токтогон жеримде катып калдым. Өсүбектин үнүнөн башка үн чыккан жок. «Эки кара кагаз тең Телегейге!..» — тула-боюм дүр дей түшкөнүн бир билем, анан...

Көз алдыма адеп Дүйшөнаалым келди: «Ыя! Ажырадымбы?!» Үйгө кирип барганымды бир билем. Жалгыз Өсүбек олтурат. Буту жок, жамбашы мулуяп, ошо мулугуй жамбаштын түбүндө кат салган капчыгы жатат ачылган бойдон. Шарт кирип барган мени бир карап, селт эткен Өсүбектин көзү чакчайып кетти. Өңү кубара түштү. Кеберсиген эрди титирей калганын көрдүм. Кармап турган кагаздары колунан түшүп, ошо бош колу да калтырайт. Ууртун жаап турчу кара муруту салбырап, оозу ачылып, тилден калып турду. Экөөбүз тиктешкен бойдон тилсиз. Үнүм чыкпай муунуп калгам. Оо, бир оокумда тиги Өсүбекти беттеп демиге калтырадым: «Өс... Өсү... бек! Айт! Айт дейм, бат! Ким! Ким?! Ким ал?! Мен... мен

кимден... ыя?! Мен... мен кимден айрылдым?! Ыя! Айт! Айт дейм бат!?» — ушинттим, ушинттим да, аны ошо турган ордунда муунтуп салчудай калчылдап турганымы бир билем. Андан ары кулагыма эмне угулуп, көзүмө эмне көрүндү, бирин айырсам, бирин айра албай... Өсүбектин жашыган, каргылданган үнү: «Телегей... Кудай... Кудайдын буйругу!.. Бактыгулун... Васян... окко учуптур!» — Анан мына ушу сөзүнө аралаш чап билектен алганым эсимде. Экөөнү катар окко учурган так ушул Өсүбектен бетер, аны чап билектен алып демиттим: «Кана!.. Кана!.. Тап?! Кана, бер!» Оо, байкуш Өсүбектин ошондогу өнү ай!.. Куду бир зөөкүрдөн таяк жеген жетим баладай ыйламсырап, көзүн кыбындатып, менден коркуп турган эле. Менден башын ала качып...

Ал менин сөзүмө кыйлада барып туюнду бейм, жанагы калтыраган колунан түшүп кеткен кош кагазды сунду. Кагаз! Анын колундагы кагаз, кагаз башы менен дирилдеп турду, куду биздей болуп... Кош кара кагазды кошу менен анын колунан жулуп алып, мыжыга кеттим:

— Ушшубу?! Ушшу жалаңкычпы?! Менин... балдарымын жанын алган ушу жалаңкычпы?! Өсүбек!.. Өсүбек!..

Өсүбекте үн-сөз жок эле. Оо, курган Өсүбек! Баягыдан бетер өң-алеттен калып, эрди-башы титиреп отурат. Арбайган чорлуу манчасы кошо калтырап, буту жок мулуйган жамбашын аткып турат. Жамаачылуу кабыма шымдын бутсуз бош багалегин белине курчанып коёт эмеспи, ошо мулуйган жамбаштын алдында кайыш менен танылган балдак жатат.

— Өсүбек! — дедим кайра да, тигинде үн жок. — Өсүбек! Мынабу, — дедим колумда мыжыгып турган кара кагазды анын өзүнө көргөзүп. — Мынабу жалаңкычты... бу... ушу биздин сапкос уктубу?! Айтчы, элдин баары уктубу, айтчы?! — Ал башын чайкап, таңдайын шык эттирди. Мен ансайын демитип, такып сурадым:

— Чын айт! Айт чынынды, Өсүбек!

— Жо... жок, Телегей. Менден башка эч ким азыр уга элек. Калп айткыдай мен... Калп айтсам, жакшылык көрбөйүн! Ынан? — деп ийди менин эмнеге минтип такып атканыма анын баамы жеткиче болгон жок.

— Анда... анда сен, — дедим, үнүмдүн калтырагын ага бүрктүм. — Анда сен бу шумдукту эч кимге айтпа! Эч кимге!.. Бу шумдукту мен гана билейин. Бул жаланкычты!.. — Мына ушинтип кара кагаздарды мыжыга бердим. Балдарым билбесин! Балдарым укпасын Өсүбек!? Бул азапты мен тартайын! Бул күйүткө мен уугайын! Асты балдарым укпасын, айланайын Өсүбек! Уктунбу сен?! — Мына ушинттим да, тышка атып чыктым. Бет алды жүрүп бараттым. Кайда баратканымды, кантип баратканымды өзүм да билген жокмун. Ыза менен күйүттү кабаттай тиштеп алгандай жаагым карышып, башыма мына ушу ыза-күйүттү салган немени жетип алкымдан алчудай бет алды жулуна басып... Ошо бет алдыман эмне көрүнгөнүн элестей албайм. Талаада баратамбы? Же тоо-ташка чыгып баратамбы, аны айра албайм, айтор... Жинди немедей урунуп-беринип, эстен танган бойдон канча убакыт жүрдүм ошо күнү? Кечкеби? Түнгө чейинби?

Жаактан аккан кара тер

Быйылкы жай каткалаң болду. Уясынан чыккандан чаңкая тийген күн жер бетин кечке кактап, көктө түйдөктөй булут көрүнбөйт. Тоо-талаага тунарган боз түшүп, мал-жанды да, жер-сууну да думуктуруп турат. Жылда көз ачырбай төгүп турчу кара нөшөрдү сагынган жайлоо быйыл кеберсип, адырлардын чөбү эрте учуп саргайып калды. Жайыттын оту учуп, аптап болгон жайлоого мал да токтой албай, төмөн карай эрте сүрүлүп, күзгү журттарды сагааламак болдук.

Бу маалда алысындап жатчу тээ ойдогу суу жээктери, же сугаттан үзүлбөгөн чабындылар болбосо, жалпы жайыттын чамасы чак. Чөп үркүп эркек чыгып, арасында майдасы жок шоошак. Жайыранынан жакшы оттой албаган койду эми ушу күздө эттентип албаса, кыштан чыгышы кыйын болот. Кандай кылсак?

Күн алыс журт которуп, жайыттын отун кууп көчүп жүрмөйүн болбой калды. Антүүгө же менде унаа болсочу? Унаа тураны түгөткөн сон, жайытты бат которо албай, койду гана алыс жайыттарга алып кетчү болдум.

Жайыт чалуудан чарчабайм. Жазгы көктү куугансып, коюм алдыда шуулдап, өзүм айгыр мингенсип, артта лакылдап кете берем. Качан гана кой ийриле калганда токтобосом, бу тоону бүт кыдырсам да, чым этер эмесмин.

Канча жер басканымы билбейм. Адырдан-адырды ашып отуруп, бир төрдүн башына келгенде, түш ооп кетиптир. Бул төргө быйыл малдын тиши тие элек белем? Көлөкөлүү тескей келип, карын кеч кагып, чөбү учпай күчүндө экен.

Кой жыбырай түштү. Айдасам жылгыдай эмес. Жайы-күзү менен оттуу жайыт көзүнөн учкан жаныбар кой ширелүү туланга көлбөп.

Мал түгүл эртеден чарчаганымы, кардым ачканын унутуп, өзүм да көлбөп, өзүм да магдырай түштүм. Магдырабаганда анан, мал жай алса менин жайланганым, мал тойсо менин тойгонум. Кенедийимден ушул мал менен киндиктеш өсүп, боор эт менен тең го мал.

Айлана басып чаркын байкасам, бу төрдүн оту менин оторума кышы менен кебелгидей эмес. Мал бу төрдү тебелеп оттоп, бу кыштан жонун ачпай чыгып кетчүдөй.

А төмөнкү кыштоому кантем? Анда жердин оту жайсыз болгону менен отун, суудан камсыз элек го. Үйүлгөн көңүм, үй түбүндө кудугум... Мында келгенде кышкы отун, суунун корун тартарым ачык.

Башым маң болуп турду. Мал жайытына карасам, бул төрдөн кетким жок.

Ары ойлоп, бери ойлоп туруп, акыры мал жайытына оодум. «Эң айлам кетсе, балдарымы күн ара көрүп келип бой турсам да, бу төрдү откорбосом, малдын убалына калармын!»

Бул оюма бекигенде да, бир иш туюкка каптады. «Жайыт го жайыт. А короону кантем?.. Кышкы борошодо короосуз апай бетке мал токтойбу?» Ары кеттим, бери кеттим, дале күнү бою конуш чалдым. Конуш чалганда короону бирөө салып коюппу бу төрдүн башына? Бирок «издеген табат» деген ырас белем. Акыры тээ зоонун түбүнөн ыктоо жер таптым. Үстү жапкак аска, асты жел тийбес ыктоо. Бир куркулдайдын уясындай жер. Төтө короого ылайыгын айт!

Кой эмесе, белен экен деп койду айдап келип имере салганда болбос. Үстү жагы ыктоо болгону менен туш тарабы ачык. Мында

айланта кадимки таш короо кармалбаса, каардуу бороон айдаган кыштын түнүндө ит-куштан үрккөн кой дыр берип, кете берсе бүттү да! Кой чыга качпагыдай бийик таш короо кармаш үчүн толгон таш керек. Муну ойлоп, кайра да жарга камалдым. Ошондо да ордумда жылбай тура бергеним жок, чарк айланып басып жүрдүм.

Мына зооканын шилисине чыкканда, көзүм жайнай түшпөспү! Жер титирөөдөнбү ким билсин, бир заманда жогортон көчкөн корум зооканын шилисин тирей келип токтоптур. Даяр, жылуу короого коюму киргизе койгондой кубанып кеттим. Үстүмдөгү жаман чапанымы чечип ыргытып, зооканын башынан ойду карай таш кулатууга кирдим. Ири таштар дүпүлдөп ойго түшүп, зооканы жаңыртып жатты. Кара терге түшкөнүм менен, чарчоодон кабарым жок. Жаагыман аккан тер ууртума, чекемен аккан тер карегиме киргенде, женим менен онду-солду шыпырып алганым болбосо, биртике тыным алууга да оюм жок.

Түн кириптир... Айлана көрүнбөй, тоо-таш аркайып, туш-тарабым саландап ого бетер сүрдүү. Атан көрү, менин багыма бу кезде ай отуруп калганын кара! Кур дегенде ай жарык болсо эмне? Андай болгондо айдын жарыгына салып, короо кармай бербейт белем. Чарчабас элем мындайда, сокур түн саат кылды!

Короо кармашты эртенкиге калтырдым да, чаначымы колтуктап, аркы кериде жаткан коюму карай жөнөдүм. Кой эчак тоюп жуушаган. Жуушаган койдун баш жагында отуруп биртике эс алганда, терим кургап, чыйрыга баштадым. Тоодо суук зыркаар болуп турган экен. Чыйрыгып отура бергенде болор эмес. Ошолордон колтук-колтук куурай алып, кучак шилби чаап келдим да, оттон улуу жактым.

Жанатан кургабай агып жаткан колумдун «терин» эми гана көрдүм. Манчаларымдан тамтык калтырбай, миздүү таштар шалап кеткен тура. Аны кызуу менен кайдан туйдум. Жууюн десем, бул арада суу жок. Чөптүн кыроосу менен аябай жыштым да, таш тилген алакандарымын балык эттерине кебез күйгүзүп бастым. Кан токтоп калды. Чыйрыкканымы да, таш тилген алакандарымын ачышканын да эми чындап биле баштадым.

Атан көрү! Жумуштун кызуусун, жумуштун жыргалын айтпачы! Тиричиликтин жыргалы жумуш менен го чиркин! Өзүм түгүл үйдөгү кызыл чиедей балдарымы эми жаны эстеп. Төтөн эмчектегим не болду экен?! Же жамаатташ айыл жок. Бир ишенгеним улуу кызым. Ал мен жокто балдарга эне. Уктаса ойготуп, ыйласа соороткон ошол кагылайыным. Ал болбосо ушунча мал менен карыш баса алар эмесмин, мен эки жакка чыга калганда, бөбөктөрүн белине танып, ошол көздөйт малды. «Эгиз улакка — айры шыбак» деген ошол. Балдарым өздөрүнө өзү тогонок болуп, бирин бири багып.

Бар тобокел! Балдар бир-эки күнгө чыдар, мынча баштаган ишти таштабай, аягына чыкпай көксөм суубас.

Эртеси таң кылайганда баягы зооканын ыктоосуна таш короо кармап кирдим. Кечээ кызуу менен чамдаган экемин. Кулаткан ташым бир эмес, эки таш короого жетерлик. Коюм болсо кечээги төрдө ынкып, айдаса жылар эмес.

Канча тынбай кыймылдасам да, жалгыздык кылдымбы, көз байланганча таш короонун бир канатын араң кармап бүттүм. Жети жүз кой батарлык таш короонун дубалы онойбу. Анын үстүнө кечээги таш тилген манчаларыман абагер чегип, кесикке таш тийсе көзүмөн от чагылат. Ага карабай, өжөрлүккө салдым.

Качан жер-суу таанылбай калганда, ишти токтоттум да, шилбиден чон жагып, кечээги ордумдамын. Мурда күнү үйдөн ала чыккан нандан бир аз бар. Колума алсам, муз болуптур. Бул тапта тоого түшкөн сууктун илебин ушундан билдим го.

Түндүн бир оокуму... Бир үзүм тонгон нанды жалынга кактап өзөк жалгаган болдум да, оттун жээгине кыйшайдым. Түнкү тоо үстүртөн саландап, кеч күздүн түнү менин үстүмдө үнүрөйт. Карарып аркайган тоолордон не бир шоокум келет, гүүлдөгөнсүйт. Кой күндөгүсүнчө чачырап жуушабай, ортого чогулуп бышкырынат да, айланага кулак түрөт.

Карышкыр жана көмөлөтө коюп ышкырган борошо

Ыйлаган балдарымын, ыйлактаган кызымын үнү кулагыман кетпей турганда, төмөнтөн коюм дыр берди. Мен кыйкырып да, чуркап да барам. Карышкырдын улуганы жакындан угулду. Айтпадымбы.

Мени кара басканда, кечээ мылтыкты бир койчу сураганынан кармата салып, өзүм союл менен чыкпадым беле жайытка, кечинде алып келип бере коём дегенинен. Ишенген жарагым — чокмор баш шилби союлум.

Карышкырдын жытын алган кой эмненин токтогону, аягынан имерсен тыягынан дыр берип, мен чырылдап кыйкырып да жүрөм, койду тосуп да жүрөм. Карышкыр кыйкырганымы тоготпой калды бейм. Улуганы улам жакындап келет. Үй ордундай жерге чогулуп камалышып турган кой дүр этип жарыла берип, өзүмдү жыга коюп!.. Бир оокумда койдун астынан тура калып жогору чуркадым. Койдон дарек жок! Тоо-таш да көрүнбөй асман, жердин арасында ак бороон болуп туруптур. Койдон ажыраганымы билдим. Ачуу менен ыза кекиртектеп алып муунуп баратам!.. «Оо, Кудай-ай! Кара көзүмдү кашайттынбы?!»

Бир чанырып алдым да, бет алды темтендеп барам. Асман, жерди чалмакей кылган ак бороондон кой түгүл өзүмдү тапкыдай эмесмин. Ангыча бута атым жерден... кой... жо, кой эмес, будалактап жаткан бозоргон караан көрүндү. Кар ширеген кирпичимди укалап алдым да, жазбай тааныдым. Эгиздин энеси чоң ак кой! Аны карышкыр толорсуктап алыптыр. Жедеп денем өлүп калганбы, жанымды чымынча көрбөй аны карай атырылдым:

— Жуткуч өлүгүндү!.. Же койго кошуп сен мени жут, же... — Ушуну айтып, үнүм туттукту. Кандай жеткенимди билбейм. Койду таштар түрү жок өлөрмандын. Толорсуктан аткыган экен, ары-бери булкуп жүрөт. Жанталашкан кой маарап, илгери жүткүнүп. Койдун толорсугуна аттиштей жармашкан капкара тумшукту, каракушту далдап туруп, шилби чочмор менен тартып-тартып жибердим. Тыраак дей түшкөн карышкырдын оозунан кан атты. Эми билдим, ач

карышкыр жанатан карышып калган тура. Болбосо жалгыз койго жармашып турабы. Кой түгүл мени да жара тартып таштамак.

Эми араң эсими жыйдым. Бороон жанагыдан басаңча тартканы менен күн бүркөк. Бул арада үчөөбүз гана — толорсугун чайнаткан кой, сулаган карышкыр, анан өзүм. Бөлөк как эткен карга жок. Ушу азыр менин коркконум да, кубанганым да белгисиз. Коркоюн десем — береги мени коркуткан карышкыр алдымда сулап... Кубанайын десем — минтип короосу менен коюман ажырап отурам!

Ак бороон жүргөн тоонун ой-кыры көрүнбөй, атайын мага өчөшүп, менин көзүмү байлап жаткандай алды-артым борошо. Ооба, бүгүнкү борошо аныктап эле менин алдымы тороп, мени ыза кылып, көз жазгырып короолуу коюмду уурдаганы аз келгенсип, өзүмдү кошо упат кылып, үй бетин, балдарымды кайра көргөзбөчүдөй улуит да, улам көмөлөтө коёт. Кээде ташка мүдүрүлүп, кээде жерди жаза басып алам да, эт-бетимен кетип, анан төрт аяктап тура калам. Тура калып кайра жолумду улайм. Баамдасам капталда баратам. Кээде бутум токтобой калат да, бурганак менен төмөн учуп отуруп, тээ бир коонун күрткүсүнө тыгып салчудай болот. Тайгаланып онкомон кеттим да, бет алдыман барып бирдемеге күп этип, өпкө-боорум куушурула түштү. Эмне болгонун билбейм, көз алдым түн болуп карарып, көңүлүм карангылап кетти. Көзүмдү ачсам, оозу-мурдум кан! Жүрөгүм үзүлүп кетпегенин карасан! Казандай арсак ташты кучактай жыгылыпмын. Жанталашып, турууга ашыктым. Бурганак так ушул жактан ордуман тургузбачудай кар-борошо менен көмө коюп ышкырып турат. Ичим ысып-күйүп, тандайым так катат да, мына кызык, суук бу болсо?! Оозу-мурдумдун канын кар менен жуудум да, кардан эки-үч жолу аткып сугунуп алдым. Бар күчүмдү жыйнап өйдө болдум да, бурганакты жиреп, кетип бараттым.

Бүркөк асман ого бетер түнөрүп, түн кирип бараткандай. Мен ансайын ашыгып, койдун дареги чыкмайын бир аз буйдалгым жок. Колу-бутум тоңуп, тоголонуп калсам да, боорум менен жылармын, акыры бул бурганактын астында кыймылсыз калбасмын, жаным чыгып кетмейин.

Канча кыр ашып, канча жер басканым белгисиз. Бир оокумда бурганактаган ак бороон басылып, айлана сүттөй чанкая түштү. Ой-

тоо, а түгүл асман да жалан гана кардан бүткөндөй аппак. Жети түндө баратсаң да, кар үстүнө түшкөн койдун кумалагы көрүнчүдөй.

Ангыча тээ коктуда кар жамынып бапыйган калын алтыгананы көзүм чалды. Бир азга көз токтотуп, карап турдум. Жок... алтыгана дейин десем... Кече карыккан көзүмдү бардап-бардап алып, эништеп жетип барсам коюм! Короолу коюм короосу менен чогуу буюгуп келип ушул жерге ыгып калган тура.

Сүйүнүчүмөн өзүмү да унутуп койсом керек. Оозум ачылып, коюмун тегерегинде айланкөчөк болуп!.. Койду бат эле өңүнөн чыгардым. Бирөө жок, бирөө гана. Болгондо да баягы... Ии, карбаластап жүрүп акылыман шашканымы эми анык билдим белем. Жанагы ач карышкыр кармаган чоң ак кой. Ал тигинден ары... Жоо, тигинден ары эмес. Аныктап баамдасам, мен ошол арада айланып жүргөн түрүм бар.

Алыс эмес экемин. Ангыча жалгыз койдун маараганы жанымдагыдай угулду. Бир кыр ашып, аксак койдун койго коштум да, өлгөн карышкырды сүйрөп алып үйдү карай бет алдым.

Күн көзү жок. Кай маал экенин болжоп болбойт. Койду айдап, карышкырды сүйрөп, тына-тына карангы киргенде үйгө келдим. Жайыттан кайткан койдун чуусуна аралашкан балдарымын чурулдагы мени короонун жанынан тосту.

— Апам келатат!

— Апа-а!

— Апа-ке-е!

— Ээй... Апам ит сүйрөп келатат.

Үн алыша алдыман тоскон балдарым мен сүйрөп алган карышкырды көрүп, селее түшүштү. Өзүмү тегеректеп алып кужураган алар айтарга кеп таппай чечекейи чеч. Кантишет. Кечке коломто тегеректеп көздөрүнөн кара учкан эмелер энесин көргөндө эреркейт тура. Менин келишим менен үй толгондой, менин келишим менен баары болгондой жарпы жазылып, кагылайындарым. ✓

Өз алдыңча аныкта.

1. Боз инген жана анын тагдыры жөнүндөгү окуя романдын кайсы жеринде сүрөттөлгөн? Оку жана толуктап сүйлөп бер. Анын ичинен кайсылары сага жагат? Табият берген кооздукту кандай күч талкалады? Ошого ичин ачышабы? Жинин келеби?

2. Телегейдин эки бөбөгү талаадан торгойдун төрт жумурткасын таап алат. Анан каргап салышынан корккон балдар, жумуртканы кайра уясына алып жөнөйт. Жолдон мүдүрүлүп, жарып алышат. Торгойдун каргышы боюнча эми жетим калбагай элек деп коркот Телегей. Коркконундай эле болду, Телегей ата-энеден эрте айрылды. Бул окуя сүрөттөлгөн жерди таап оку да, анан ой жүгүрт. Жумуртканы эле эмес, таранчыны, баканы, жыланды кабагым-кашым дебей эле өлтүрүп коюшун мүмкүн, же катарындагы башка бирөө ошентет. «Карагул ботомдо» Тумаш мерген он миң кийик атат. Эмне, мыкаачылыктын өзүндө ыракат алуу барбы? Жаратылышка кол салгандарды жабырлангандар: «Эне-атанды жутуп, жетим калгыла деп каргайт», — дейт Телегейдин апасы. Анда мындай каргышка калуунун зарылдыгы барбы? Чымчык менен бака сыяктуулар эмне үчүн бейбаш баланын колунан өлүүгө тийиш? Жашоого акысы жокпу?

3. Согушта Телегейдин эки баласы — Бактыгул менен Вася курман болушат. Экөөнүн кара кагазы бир күндө келет. Ошол окуяны таап, көз жүгүртсөн, Телегей почточу Өсүбектин колунан кара кагаздарды жулуп алат да: «Анда сен бул шумдукту эч кимге айтпа! Бул шумдукту мен гана билейин. Балдарым билбесин! Бул күйүткө мен гана уугайын!» — дейт. Телегей неге миңтет?

4. Телегейдин жайыттын отун кууп көчкөн, зооканын башынан таш кулатып короо жасаган жерин тап. Бул эмне деген өжөр, көк, намысчыл, максатынан артка кайтпаган адам? Эки таш короолук таш кулатыптыр. Анан да жалгыз өзү жети жүз койлук короонун таш дубалын тургузуп жиберет. «Көз коркок, кол баатыр» деген макалдын чындыгын моюнга алуу керек. Сенин колунан да мындай иштер келет. Эгер намысын, өжөрдүгүн, көктүгүн жетишсе... Андай күч ар биринде бар. Же кандай?

5. Оттуу конушту го тапты, таш короо да жасап алды. Бирок суу жок. Кыш, жер тон. Эмне кылуу керек? Макул, кудук казды. Суу жок! Оюн ордунан чыкпай калды — женилгениң да. Азап-тозокту, кыйынчылыкты кантип көтөрө билүү керек? Телегей силердин апанардан айырмаланбаган чакан эле аял. Алп да эмес. Бирок адегенде өзү жалгыз төрт күн кудук казды. Суу чыкпады. Үмүт өчүп, Телегей шартка багынышы керек эле. Жок! Ал Алымман экөөлөп Борукчу көрсөткөн чий арасынан эки күн кудук казышты. Бойдон кара тер кеткен. Бирок өчөшүп, ызаланып, жаны кашайып казууда. Акыры суунун көзү көрүндү. Эмне, ушундай аракеттерди эрдик, баатырдык десе болобу?

6. Эми сууктун айласын эмне кылат. Баары ордунда. Бирок балдарын суукка тондуруп алабы? «Кайратсыз киши кишиби?» деген апасынын сөзү аны чыйралтты. Телегей аска-зоонун, ак кар, көк

муздун арасына дубалып таштан көтөрүп, там куруп салды. Адам өзүн багуу, кастарлоо, кароо керек да. А Телегейде жан барбы? Балким, бак-таалай, дөөлөт, кут дегендин өзү чечкиндүүлүктө жана кайышпаган, жоктон барды пайда кылган кызыл мээнетте болбосун. Эгер Телегейдикиндей адамдык сапаттарга ээ болсон, ар бирин баатыр боло аласын. Ушуга ишенесинби?

7. Жан этинди жедирген бороон-чапкындын азабы ай. Ага карышкыр кошул-ташыл болду. Кой короосу менен жок. Тоо-таш да, асман да ак бороон. Ачуу менен ыза Телегейди кекиртектеп, муунуп баратат. Анан... (калганын тап да оку, окуясын сүйлөп бер).

8. «Кийик гана чубап өтчү жалама бетте камалган элди, шыкалган көчтү мылтык үнү кууп жетип жатты» — бул сүйлөм кайсы темада кездешет? Ошол темада кайсы окуя жөнүндө кеп болот?

9. «Атамдын өчүп бараткан көзү да ошол үлдүрөк жалынды тиктеп турат» — ушул сүйлөм кездешкен теманын окуясын сүйлөп бер.

10. «Белибизди омкоруп алдык да, ботодой боздоп жолго чыктык» — мында кайсы окуя сүрөттөлгөн?

11. «Отурган бойдон жаны чыгып кеткенсип, анда кыймыл да, табыш да жок» — бул кайсы окуяда?

12. — «О, куу тумшук! Кутурган иттерге жем болдук!» — деп Итибай ийри таягын туш-тарапка шилтеп, жан далбас кылууда. Оба, качкындардын тобу Телегей менен анын чоң атасын иттерден ажыратып калды. Койнунда кызына деп жоолукка түйгөн талканы бар, небак дени муздап, тиги дүйнөгө кеткен эне эмне болду? Элестетсен? Эмне, кутурган иттер аяп койдубу?

13. «Сүйүнүчтүн жашы менен беттерин жууган кишилер танды тосуп, Ак-Сай тоолорунун караанын көздөрүндө кармап келе беришти. Булут чөккөн көгала тоолордун башы мунарлайт» — бул сүйлөмдөр кайсы темада учурайт? Чүйдү эмнеликтен нан жыттуу алтын чара дешет?

14. Итибай карыянын сөөгү Турпанда да калган жок. Телегейди жанына эш тутуп, жанын туулган жерге чейин сүйрөп келди. Мына далысы түпкүч болуп ийилип, өлүп-тирилип жетелүүдө. Үнүн кырлдак басууда. Ак-Бекеттеги Телегейдин таежесине жетсек деген тилеги бар эле. Жетпей калды... Мына — Телегей жалгыз. Эми ошол таежесинин жакшылыгын Телегей көрсө экен. Кыздын багына жолоочу аял туш болду, ал түкшүмөлдөп отуруп билип берди, Телегейдин таежеси Суура экен. Кызды учкаштырып барып, Суураныкына таштап кетти. «Апама окшош боорукердир» — деп ойлоп барган Телегей. Окшобойт. Кишини көзүнүн төбөсү менен караган, эрди түйрүк ыткыйган кара аял. «Артындагы албарстыны кайдан таап алгансың?» — бул таежесинин биринчи сөзү. Ойлоп көрчү, Те-

легей чын эле албарстыбы? Же Сууранын өзү албарсты болуп жүрбөсүн. Анда «Таете», «Эки жубарымбек», «Сенин шыйрагыңды жагамбы?» деген темалар боюнча Сууранын, анын эки баласынын жана бойго жеткен кызынын адамгерчилик сапатын аныкта. Балким, ошолордун сапаты сенде, же айлана-чөйрөңдө бардыр? Эстеп көр. Тагдырдын башка салган запкысын көтөргөн Телегейди Суура таптаза басынтып, жок кыла алдыбы?

Сөздүк.

Коломто — боз үйдөгү от жагыла турган жердин орду; *манча* — манжа; *коколой баш* — жалгыз баш; *зыркаар* — ызгаар, катуу суук; *дөөпөрөс* — анкоо чалыш киши, дөдөй; *шагдан* — куунак; *тура* — туяктын ичиндеги кемирчек сыяктуу жумшак жери; *турасы түгөнүү* — айласы кетүү; *шоошак* — сазда өсүүчү катуу чөптүн бир түрү; *көлбөл* — улам бир жагына оодарылып, кошшолуу; *көжөлдү* — көшөрдү; *буямасы келбей* — онтою, мүмкүнчүлүгү келбей; *тунжуроо* — көшүлүү, магдырагандай тынч абалда болуу, мемирөө; *кесеп* — алдым-жуттум, ууру, каракчы; *чечекейи чеч* — кубанычтуу, жарпы жазылган, жайдары; *толорсук* — сан эт менен шыйрактын булчун этин бириктирип турган тарамыштар; *бурганак* — кар аралаш боорон; *буюгуу* — адашуу, бет алды жакка кете берүү.

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Өз учурунда орус элинин улуу жазуучусу А. М. Горький адабияттын биринчи элементи, анын негизги куралы тил болуп эсептелээрин айрыкча баса белгилеп көрсөткөн. «Сөз, — деп жазган М. Горький, — бардык фактылардын, бардык ойлордун кие турган кийими». Кыскасы, турмуш чындыгын көркөм элестетүү маселесинде тил чеберчилиги негизги ролду ойнойт. Сөз менен сүрөт тарта билүү, көркөм сөз каражаттары гана көркөм чыгармачылыкты адабияттардын башка түрлөрүнөн (тарыхтан, философиядан, педагогикадан, скульптура, живописстен, музыкадан ж. б.) айырмалап турат.

Жалпы жонунан тил адабий тил жана элдик тил болуп бөлүнөт. Адабий тилде сөздөр сөз чеберлери тарабынан бийик, көркөм деңгээлде иштелип чыгат, ал эми элдик тилде болсо сөздөр бир калыпка салынбай эркин колдонула берет. Мындан жазуучулар өздөрүнүн

чыгармаларын жазганда жалаң эле адабий тилдин талаптарын аткаруу менен чектелет экен деген тыянак чыкпаш керек, жазуучулар адабий тилдин бүт байлыгын колдонуудан тышкары, элдик тилдин да бардык мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланат. Өзгөчө бул жагдай чыгармалардагы каармандардын жекече сөз сүйлөө өзгөчөлүктөрүн ачып, көркөм образдын индивидуалдуулугун түзүүдө өтө керек болот. Кээде көркөм чыгармадагы каармандардын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу эле алардын кандай адам экендигин так баамдоо мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Жазуучунун тил байлыгын анын чыгармасында колдонгон сөздөрүнөн улам ачык байкай алабыз. Бирок ар бир чыгармадагы бардык сөздөрдү, сүйлөмдөрдү бирден талдап көрсөтүү мүмкүн болбогондуктан, көркөм чыгармага көбүрөөк мүнөздүү болгон көркөм элестетүүлөрдү берген маанилерине, аткарган кызматтарына карата айрым бир бөлүкчөлөргө бөлүп карап, белгилүү бир жыйынтыктарга келсе болот. Ошондуктан сөздөрдүн, сөз курулмаларынын, сүйлөмдөрдүн өтмө маанилеринин ар түрдүү боло тургандыгын ар дайым эсте тутууга жана ошол сөз маанилеринин көркөм чыгармада аткара турган кызматтарына айрыкча көңүл бурууга тийишпиз?

Турмуштук көрүнүштү аныкташ, элестетиш үчүн сөздүн экинчи бир маанилерин, белгилерин пайдаланып, аны башка бир турмуштук көрүнүшкө өткөрүп, өтмө маанисинде элестетүү мүмкүнчүлүктөрү адабиятта грек элинин «троп» деген сөзү аркылуу белгиленип келатат. Ал эми троптун түрлөрү көп. Мисалы, салыштыруу, эпитет, метафора, метонимия, гипербола, литота жана башкалар.

Айтмакчы, салыштыруу деп эмнени айтабыз, анын түшүнүгү кандай деген ой-пикирлер бу китептин баш жагындагы «Манастын бала чагы» жана ага удаа берилген «Салыштыруу жөнүндө түшүнүк» деген темаларды өткөндө кеңири баяндалган. Андыктан аны кайра бир кайталап окуп, эске тутуп коюу парз. Ал эми троптун башка түрлөрү жөнүндө өз кезеги келгенде чечмелеп түшүндүрүү ылайыктуу болмок.

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ТЕМАСЫНАН

Алыкул ОСМОНОВ
(1915—1950)

Кыргыз поэзиясынын өкүлдөрүнүн бири, таланттуу акын А. Осмонов Калинин районундагы Каптал-Арык айылында туулган. Анын калемине «Жеңишбек», «Толубай сынчы», «Өлүп тирилгендер», «Ким болду экен?», «Менин энем» деген сыяктуу поэмалар, драмалык чыгармалар, ойго терең, көркөмдүгү бай эң эле көп мыкты ырлар таандык.

НЕГЕ КЕЧИГЕТ

(1942-жылдын жазына)

Эсимде... Бир жолу эмес, нечен ирет
Бул айда тоо боорунан гүл терчү элек.
А быйыл... күн жылыбайт, жер тегиз кар,
Шумдук ай, неге мынча жаз кечигет?

Алда эмне? Алмаштырып сан кылымды,
Өзгөрбөй келе берип ар бир жылы.
Же биздин каршы келип бактыбызга,
Алсырап, жол жүрө албай чарчадыбы?

Анда эмне?.. Жашообуздун негизгиси,
Келатып бир кырсыкка кезиктиби?
Болбосо, үй алдында гүлдөрү аз деп,
Же бизге таарынуунун белгисиби?

Эл жүдөп, жан-жаныбар арыктады,
Сулуу жаз бул кандайча сагынтыканы?
Болбосо, ак ирени сары болуп,
Байкоосуз катуу ооруга чалдыкканбы?

Жок, жаным, чарчабаган, таарынбаган...
Жогорку үч себеп тең бирдей жалган.
Эмесе, кечигүүнүн чын себеби
Немецтин уулуу огуна жараланган.

Күн нурлуу, кайгы билбейт, күлүп чыгат,
Бир күндө биздин колдон жаз айыгат.
Андан соң жарасы үчүн кек алмай бар,
Күнөөкөр анда кандай айла табат.

Бул эмнени?

Жаз — бул төрт мезгилдин бири. Ал адам же жан-жаныбар эмес. Ошого карабастан акын жазды алсырап чарчадыбы, гүлдөрү аз деп таарындыбы, же байкоосуз катуу ооруга чалдыктыбы деп ой толгойт. Көрсө, кечигүүнүн себеби бар экен — жаз фашисттердин огуна жараланып калыптыр. Эми биздин колдон айыгат экен. Кызык, жараланып кайра айыккыдай жаздын жаны барбы, ал кадыресе себеби, туябы? Муну менен акын эмнени айтмакчы болгон?

БҮКӨН

Бүкөнтай — бучук мурун, үч жашар кыз,
Бир күндө жүз жыгылып, жүз басар кыз.
Аз ыйлайт, борс-борс күлөт, көп да күлбөйт,
Кемпирден токсондогу таза сүйлөйт.

Кыргыз да... ачырканбай кымыз ичет,
Кучактап уктап калат бир жилик эт.

Ар убак абалары «Ырдап кой» дейт,
Бүкөнтай көздү жуумп, ырдап кирет.

«Сагындым, атакем ай, келсе экен», — дейт,
«Ал женип, тилегимди берсе экен», — дейт.

Карылар муну укканда жым болушат,
Көзүнөн жаш чууртуп бурчак-бурчак.

Анткени үч жыл болду кабар келген,
«Палан күн... палан жерде өлдү» — деген.

Эл үчүн каза таап жоо огунап,
Бүкөндүн атакеси кайтпай калган.

Бирок да бардык айыл жакшы көрөт,
Бүкөндүн эркелетчү атасы көп.

Ойлон.

Бүкөн үчүн атакеси тирүү, ал элге жениш менен келет. Ал эми чон кишилер үчүн Бүкөндүн атакеси жоо огунап каза тапкан. Бирок Бүкөн чоноёт, атасынын согушта курман болгонун акыры угат, ошондо ал кандай абалга туш болор экен? Элестетип, айтып көрсөң?

Тапшырма.

Кийинки сабакта «Атадан калган туяк» аңгемесинен Авалбек менен таанышасың. Ошондо Бүкөндү эсине ал. Анан атасыз өскөн балдар жөнүндө ой жүгүрт.

Сооронбай ЖУСУЕВ

Көрүнүктүү кыргыз эл акыны С. Жусуев 1925-жылы Ош областынын мурунку Совет районуна (азыркы Кара-Кулжа району) караштуу Кызыл-Жар кыштагында туулган. Анын «Үмүт», «Түрмөк булуттар», «Алтын чынар», «Дабан», «Тандалмалар» сыяктуу ыр китептери, «Курманжан датка» романы калайык-калкка белгилүү.

АЛАКАН

Балам мына төшөгүнөн турду бат,
Моюнумдан кучактады булдурап.
Алаканын өптүм дагы баламдын,
Тээ согушту ойлоп турдум тунжурап.

... Самак эле менин досум сырдашкан,
Укмуш болчу күлкү менен ыр жактан.
Ызылдаган октор тына калганда,
Бир, күлкүгө бизди бөлөп жыргаткан.

Самак айтты: — Кайда жүрдүн жанатан?
Мына балам! Сен баламды карасан...
Ал бала эмес. Турду кагаз үстүндө,
Беш манжалуу кичинекей алакан.

Самак аны өөп, өөп аптыга,
Улутунду: — Бала кандай жакшына!
Ошол түнү алакандуу кагазды
Коюп жатты жаагынын астына.

Далай өөп Самак ошол сүрөттү,
Далай жолу алмаштырдык түнөктү.
Бир кыштакка кирип бардык жоо сүрүп,
Дүкүлдөтүп үмүтү зор жүрөктү.

Бир короодо бала турат байлануу,
Бул не шумдук таппай калдык айланы.
Жардам сурап бала колу эрбендеп,
Бала көзү бизден өтүп жайнады.

Ал баланы биз таң калып карасак,
Баарыбыздан Самак тура баласаак.
Наристени бошотууга байлоодон
Аттап-буттап чуркап кетип баратат.

Ыйлап турган ал балага таңылып,
Жеткен кезде атасындай сагынып.
Кара түтүн, боз топурак бурк этти
Коюп койгон жоо миңасы жарылып.

Андан ары мен айталбай баратам,
Айткан сайын жүрөгүмдү канатам.
Экөө тең жок. Жерде жатты бир гана
Купкуу болгон кичинекей алакан...

Кээде түшүп мен торуна санаанын,
 Көргөнүмдүн көбүн эске саламың.
 Согуш десе көз алдыма көрүнөт.
 Ошондогу алаканы баланын...

Сууроо.

1. Согушту тунжурап ойлоого эмне себеп болду? Кагаз бетиндеги бытыйган алакан менен короодо байланып турган бала Самакка кандайча таасир этти? 3. Душмандын жүзү каралыгы менен таш боордугун кайсы ыр саптары туйгузуп турат. 4. Сенде жек көрүү сезими пайда болдубу?

Ойлон.

Бул ырдын максаты эмне? Акын кандайча ой айтмакчы болгон?

ЫРГАК ЖАНА УЙКАШТЫК ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Атактуу «Манас» эпосунун (анын ичиндеги Манастын балалык чагына тиешелүү окуянын), А. С. Пушкиндин «Балык жана балыкчы тууралуу жомогунун», акындар Т. Үмөталиевдин «Күч бирдикте», Ы. Шайбековдун «Кайран эл» чыгармаларынын кара сөз түрүндөгү жомоктордон айырмаланып ыр түрүндө айтылганын жана жазылганын көрдүк. Буларда сөз тизмектеринин бири-бирине окшобогон эки башка түрдө уюшулгандыгын ачык эле байкадык.

Сөздөрдүн өзүнчө бир ирети, катары менен жайгаштырылып, кандайдыр бир ыргакка баш ийип, үн кубултуп окууга ылайыкташып түзүлгөнү менен ыр түрүндөгү сөз тизмектери кара сөздөн айырмаланып турат. Ыргак кандайдыр бир окшош кыймыл-аракеттин, кубулуштун бир калыпта, бирдей чен-өлчөмдө кайталанып турушунан түзүлөт. Ырдагы ыргакты баамдаш үчүн «Кайран эл» ырынан мына бул мисалды келтирип көрөлү:

Караңгы уйгур тамына
 Корголоду, кайран эл.
 Баарын берип жан үчүн
 Жорголоду, кайран эл.

Биринчиден, бул ырда сөздөрү ойду туюндуруучу ирети менен жайгаштырылып, төрт сапты түзүп турат. Кара сөздө сүйлөм мындай катарга жайгаштырылбай, бири-бирине улай жазылат. Экинчиден, ошол жогорку төрт саптын биринчи, экинчи сабы жети-сегиз муундан башталды эле, калган эки сабы да жети-сегиз муундан түзүлдү. Тагыраак айтканда, бирдей муундуу сандагы, окшош ыргактагы саптар эки ирет кайталанып, сөздөрдүн өзүнчө бир үн кубултуп окууга ылайыкталган тартибине баш ийдирилди. Кара сөздө сөздөрдүн мындай тартиби кездешпейт. Үчүнчүдөн, ыр саптарындагы «корголоду кайран эл», «жорголоду, кайран эл» деген сөздөр өз ара үндөшүп, уйкашып, ыр саптарынын музыкалуу, уккулуктуу болуп окулушун талап кылып жатат. Ошентип, ырды кара сөздөн айырмалап турган дагы «уйкаш» деген өзгөчөлүктүн бар экендигин көрүп отурабыз. Ал айрым дабыштардын бирдей кайталанышынан, же эки, же андан көп ыр саптарынын аягындагы (кээде башындагы) сөздөрдүн бирдей дабышта, үндөштүктө кайталанып турушунан түзүлөт.

Бир эч убакта жалгыз саптан түзүлбөйт, ыр болуш үчүн эки же андан көп сап өз ара ыргак жана уйкаштык жагынан уюшулуп турушу зарыл.

Таншырма.

Ырдын ыргагын жана уйкаштыгын аныкта.

Угушту бир туугандар ата сөзүн,
Жанжалды таштап баары ачты көзүн.
Ойлошту: жаткан тура күч бирдикте,
Бир басып кыдырышты жердин жүзүн.

(«Күч бирдикте»)

Касымалы ЖАНТӨШЕВ

(1904—1968)

Кыргыздын залкар жазуучусу, белгилүү прозаик, драматург К. Жантөшев Ысык-Көлдөгү Тепке айылында туулган. Ал «Адыл мерген», «Мендирман», «Өнөрлүү балдар», «Тилек», «Ашуу ашкан суу» сыяктуу балдар үчүн жазылган чыгармалардын жана окурмандарга кеңири таанымал «Каныбек» романы менен «Курманбек» драмасынын автору.

ЧОЛПОНБАЙ

1942-жылдын кыш айлары кыйгап, жаз айлары жандай салып, жай айлары аяктап калган. Чолпонбай жүргөн биздин бөлүк Дон өзөнүнүн чыгыш тарабына орношкон. Душмандын күчү Дондун батыш тарабында.

Эмне үчүндүр бүгүнкү күн күндөгүдөй эмес. Утуру-тетири жел жүрүп, сумсайган сур булуттар каршы-терши көчөт. Каркылдаган карга, шакылдаган сагызган, чырылдаган чымчык жок. Тек Дон өзөнүнүн жака-белине эч кандай жандар жаралбаган сыяктуу... зам-

биректер күрсүлдөп, миномёттор ызылдайт. Пулемёт, автоматтар тытырап, мылтыктар тарсылдайт. Ажалдын кабарын айткансып, асманда октор зырылдайт. Белгисиз токой, чөп-чар арасынан, арык-чөнөк, окоп жана дзот ичине ок чачылат, асмандан каршы-терши учкан октор бирине бири кагылат. Тек алда кандай шумдуктуу куралдар каарданып, от менен октун кыяматын жүргүзүп жатат.

Дондун чыгыш тарабындагы жээгине караганда батыш тарабындагы жээги бийик, 100—120 метр чамаларындагы боз ала чаптуу жер. Ошол кашатка чыгып, Дондун чыгыш өйүзүн караганда, он километрлеген ачык мейкиндиктер көрүнүп турат. Аркы гана өйүз эмес, ошол кашаттын алдындагы боз ала чаптуу боорлор жана жарлардын бардыгы даана көрүнүп турат. Дал ошол кашаттын башына орношкон душмандын дзоту бар. Ал дзот абдан көрүнбөй тургандай бекемделип жашырылган. Дзоттун кенедей тешигинен тиги биздин бөлүктөргө карап, ажалдын оту күйүп, огу атылат. Ийинден шыкаалаган сокур чычкан сыяктуу, ооздорун тешиктен чыгарып, душмандын пулемёту жана автоматтары тытырайт.

Дон суусун кечип өтүп С. селосунун алдындагы бийиктикти ээлеп, анан С. селосун алуу үчүн биздин бөлүккө приказ берилди. Албетте, приказ — приказ!..

Бул приказ — Ата Мекендин приказы... Бул приказды командирлер жана боецтер сыймыктанып аткарышат.

— Өлүм үчүн же гүлдөй турган өмүр үчүн ким барат? — деген үн угулганда:

— Мен, жолдош лейтенант! — деди Чолпонбай.

«Мен» деген сөздү айтууга баары камынса да, Чолпонбай бардыгынан мурда айтты.

Бул баатыр үнгө тандангандай командирлер жана боецтер жалт карай салды.

«Баатырдын көркү — мандайда, чечендин көркү — тандайда» деген макал эстерине кылт этти.

Чолпонбайдын камырабай күлүмсүрөп турушу, жазы мандайынын жаркырашы, коюу кара кашынын алдындагы терең кабагы, оттуу кара көзү, барбайыңкы тарткан мурду, калбайыңкы келген

эрди карап тургандардын эт жүрөктөрүн элжиретти. Командир Чолпонбайды кучактап, маңдайынан өптү да:

— Баргын, Тянь-Шандын барчыны! — деди.

Чолпонбайга карап тургандардын баары суктанышты.

Арадан бир мүнөт да өткөн жок. Чолпонбай өзү сыяктуу азаматтар менен бирге жөнөп кетти, бирок көрүнүп жөнөбөстөн, жашынып басып кетишпестен, боорлору менен жылып кетишти, тек анда-санда чөптүн башы былк эткен болот. Бир нече секунддан кийин Чолпонбайлардын дабышы да угулбай калды.

Элин, жерин сүйгөн Чолпонбай бир жерге келип токтой калды, себеби алдынан кеңдиги жыйырма метрдей чөпсүз такыр жер жолукту.

— Бул такырдан жылып да, чуркап да өтүүгө болбойт. Душман көрүп калат. Демек, алангазарлык кылып, душманга көрүнүп калсак, анда биз Ата Мекендин алдында командованиенин ыйык милдетин аткармаган болуп табылабыз. Ошондуктан бул такырды айлаңдап өтүш керек, — деди Чолпонбай.

Бир аз убакыт өткөндөн кийин, Чолпонбайлар Дон өзөнүнүн чыгыш жээгиндеги камышка келип токтошту.

— Жолдоштор! Сүзүп өтүп, наркы чапка жармашуудан башка эч чара жок. Жүргүлө — деп, командир сууга карай жылды.

Ажалдан коркпогон баатырларга айланадагы бардык нерсе таңданып карагансыйт. Жүрүп отурган жел тынды. Дон өзөнү акканын токтотконсуп мелмилдейт. Кандайдыр шумдук күткөнсүп, гүлдөр башын ийип, чөптөр солк этпей, камыштар катып калган сыяктуу.

Чолпонбайлар жабылып сууга киргенде, каардуу душмандар көрүп калып, автомат жана пулемёттон ок жаадырды. Мемиреген суунун үстүнө жааган мөңдүр кандай болсо, Чолпонбайларга каршы атылган октун келип сууга түшүп жатышы дал ошондой эле...

О, чиркин... баатырлардын жүрөгү кандай! Эч нерседен жалтанбаган маңдайы кандай?..

Ысык-Көлдүн балыгындай сүзүп, Чолпонбай бат эле суунун наркы ойүзүнө чыкты. Анын артынан жолдоштору да чыкты. Дон өзөнүнүн бөгөп аккан тереңдиги, душмандын каарданып аткан

калың октору Чолпонбайларды чочута албады. Бардыгы жабыла чуркап, бийик чапка жармашышты. Бирок ок чыркырап келип, Чолпонбайдын оң жакасын жырып өттү, экинчи ок сол кулагынын үстүнөн өттү, бирок ал октор Чолпонбайды жалтандыра албады. Душмандар эмдигиче бирөөнү ыргыта ата албагандыгына ызаланышты. Каарданып, бардык күчтөрү менен автомат жана пулемёттордон ок жаадырып, чаптын боорун чандатып, тыта башташты. Душман айласы кеткенде Чолпонбайдын жолуна ок жаадырып туруп алды. Көз ачып-жумганча эмне кылуу керек деген ой Чолпонбайдын башына келе калды. Ангыча болбой, Чолпонбай оң тарабындагы кемер жараканы көздөй томолонуп кирди. Ар жагында келе жаткан жолдоштору чочуп кетишти. «Чолпонбай өлдү» деген ойду да ойлошту, бирок Чолпонбай эчтеме болгон эмес. Душманды алдап, ошол кемер жаракага жетүү үчүн кылган амалы эле.

Талас жана Карабууранын суусуна чабак уруп, Таластын аскарларына ат ойнотуп көнгөн Чолпонбай үчүн мына бул Дондун суусу, мына бул бийик чабы кеп эмес болчу.

Чолпонбай кемер жарака менен тике өйдө чуркап жөнөдү. Берки жолдоштору душманды алагды кылып, ок атып турушту. Чолпонбай чуркап бара жатып көз ирмегенче токтой калып, атып жибергенде, Чолпонбайды жок кылууга келе жаткан Гитлердин ити кулап кетти. Гитлерчилер Чолпонбайдын жакындап келип калганын көрүшкөндө, жүрөктөрү ооздоруна тыгылды, кутурган иттей жинденип, окту жамгырдай жаадырышты, бирок Чолпонбай гитлерчилердин көзүн дагы жазгырды. Бул учурда жолдоштору дагы артынан жакындап келип калган эле.

— Курбулар! Бул жардын кемерлери бизге жардам бербейт. Кандай гана болсо да, дзотту талкалаш керек! — деп, Чолпонбай дзоттун тиги тарабынан чыгууга жылып жөнөдү.

Чолпонбайдын артындагы жолдоштору, алар эмес аркы өйүздөгү командирлери, кала берсе жана гана коштошкон тилектеш бир боорлору анын ар бир басып өткөн татаал жолдорун, ар бир кыймылын ката кетирбей жана көздөрүн ирмебей карап турушат. Чолпонбай дзотко улам жакындап, жети баштуу желмогуздар менен арба-

шат. Адам эмес, тарсылдаган үндөн коркуп коргологон канаттуулар, Дондун ак балыктары баштарын көтөрүп Чолпонбайга карагансыйт. Жандуулар эмес, жансыз табияттын өсүмдүктөрү да Чолпонбайга багынгансып, баштарын төмөн ийгенсыйт. Ажал менен таалайдын сааты кармашып жатты.

Чолпонбай болжогон жерине жетип, дзотко карата биринин артынан бирин зыркыратып, гранаталарды ыргытты. Гранаталар ажалдын оту менен огун бүркүп, күркүрөгөн каардуу үнүн удаа-удаа чыгарып, кара түтүндү буркурагып, топуракты асманга карай септи. Бирок ийинде жаткан жети баштуу желмогуздар аракетин токтотпой, ажалдын огун себе беришти. Мына бул жерде жаткан жолдошторунун кыймылдоого эч мүмкүнчүлүгү жок. Өйүздөгү батальон чабуул коюп келип, жардам берүүгө да эч кандай ылаажысыз. Кана кантип жардам бериш керек эле? Жабыла ат коюп, паанасыз ачык талаага чыгып, чыркыраган окторго төштөрүн тосуп, бөөдө өлүм болуу керекпи?

— Жок... жок... Дал ушул шартта бөөдө өлүм болуу — барып турган макоолук... — деп, Чолпонбай өзүнө өзү күбүрөдү да, ажалдын ачкычы, таалайдын кулпусу ушул мүнөттө менин колумда. Ооба, бир боорлорумдун таалайы, жети баштуу желмогуздардын ажалы менде деп, көзүнүн отун жайнатып, жыландардын уюгу болгон дзотко карады да, ооба... боорлорума карата атылып жаткан октордун бирин дагы кетирбей тосуп турсам, батальондун бактысына жол ачылып, жети баштуу желмогуздарга көрдүн эшиги көрүнөт, — деди.

Дал ошол секундда Чолпонбай чыгыш тарапты бир карады. Алда кайдан аркайып Ала-Тоо карап тургансыйт, калдайган кыргыз эли талкала жоону дегендей, кол булгалагансыйт. Ак асаба¹ кызыл туусун кармап, айкайлаган ызы-чуусун салып, Аккуласын алкынтып, кырк чоросун² жулкунтуп, баатыр Манас келе жаткансыйт. Анын оң тарабында казактардын хан Көкчө, сол жагында Төштүк, өзбек

¹ Ак асаба — жоого алып жүрүүчү желек.

² Чоро — жигит.

ханы Сынжыбек, түркмөн ханы Музбурчактар түркүм түмөн кол¹ менен жер дүңгүрөтүп келе жатат. Жалт бурулуп Москва тарапты караганда Минин, Пожарский, Александр Невский, Суворов, Кутузов, Чапаев баатырлар жер дүңгүрөткөн чуу менен келе жатат. Чолпонбай көзүнөн жалынын чыгарып, тишин кычырата чайнап алды да:

— Мына, менин ата-бабаларым ким экенин бүт дүйнө билсин... Бүткүл дүйнөдөгү адам баласы өз көзү менен көрсүн. Айтканынан кайтпаган, ажалдан башын тартпаган, өлүмдү билбеген, душманга башын ийбеген баатырлардын тукуму — мен... Менин бабаларым өз доорунун баатырлары болуп, ошол өз доорунда Ата Мекендин ыйык милдеттерин аткарган. Мына мен дагы элим үчүн, жерим үчүн Ата Мекендик ыйык милдетимди аткарам! Мына бул дзоттогу жыландарды өрттөбөй, бул бийиктикти биздин батальон ээлебей, мына бул С. селосун албай, биздин жеңиштин ачкычы колго тийбейт... Кош, тууган эне, тууган эл, тууган жер!.. — деп, бир-эки секундча ойлоно калды да, ыргып тура, көз ачып-жумганча дзотко жетип, ажалдын оту чачылып, октору атылып жаткан дзоттун тешигин басып, пулемёттун оозуна жүрөгүн тосо берди...

Бул укмушка карап турган жолдоштору эмес, кара жер да солк эткенсиди. Көрүп тургандар көздөрүнө ишенбеди. Бирок чындык ишендирди. Бул чындыкты адам эмес, желге башын ыргаган өсүмдүктөр да макулдады. Жети баштуу желмогуздардын огунун бирин да Чолпонбайдын жүрөгү сыртка жиберген жок.

Көз ачып-жумганча Чолпонбайдын артындагы жолдоштору жана командирлери — Горохов, Германдалар жетип келишти. Аркы өйүздөгү батальонго жол ачылды...

Арадан бир мүнөт өтпөй, жети баштуу желмогуздар өздөрүнүн казган кара көрүндө жан беришти. Биздин бөлүк ушул бийикти ээлеп, анан С. селосун алышты. Фашисттик жыландар селодон чыкпай, күм-жам болушту.

¹ Түмөн кол — сан жеткис аскер, жоокер.

Чолпонбайды жолдоштору көтөрүп барып, көк чөптүн үстүнө чалкасынан жаткырышты. Анын көзү жумулган... Кара тору буудай өнү саал кубарайын деген. Бирок мандайы калыбындай кашкайып, чексиз эрдигин далилдеп турду.

Жолдоштору тегеректеп, ыйык милдетти аткаргандыгына алкыш айтышып, акырын эңкейип бетинен өбүшөт...

— Жолдоштор! Түлөбердиев Чолпонбай биздин арабыздан убактысыз кайтты. Бирок Чолпонбай кыргыз эли гана эмес, бүтүндөй элдин ишеничин актап, ыйык милдетин баатырлык менен адам танкаларлык аткарды. Душмандын бир огун кетирбей тоскон Чолпонбайдын жүрөгүн карагылачы! Бул кимдин уулу?.. Мунун жүрөгү эмне деген жүрөк? — деп, командир боецтерди айландыра бир карап алды да — бул элдин чыныгы уулу... Элдин ар бир уулу Чолпонбайдай болсун деп ай ааламга жар чакырабыз. Чолпонбайдын өлгөндүгү үчүн кайгырасак да, анын эрдиги үчүн кубанабыз. Чынында Чолпонбай өлгөн жок. Ал ар бир адамдын жүрөгүндө жашайт жана көз алдында түбөлүккө сакталат. Кыргыз эли Чолпонбайдай уулу менен сыймыктанып мактанат... А биз болсок, эң акыркы... эң акыркы фашисттин башын жоймоюнча, Чолпонбайдын жана Чолпонбай сыяктуу бир боорлорубуздун кунун кууйбуз! — деди командир.

Көп убакыт өтпөй Чолпонбайга Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилүү жөнүндө командованиенин суроосу өкмөтүбүзгө кетти.

Кечкурун кашат жардын үстүндөгү дөбөдө ардактуу кыргыз уулу Чолпонбайдын мүрзөсү пайда болду. Мүрзөнүн үстүнө жыгач сайылып, ал жыгачтын учуна беш бурчтуу жылдыз кадалып, ага:

«Сага түбөлүк данк, кыргыз элинин баатыры! Кыргыз элинин чыныгы уулу Чолпонбай Түлөбердиев, өзүндүн Ата Мекениңдин данкы үчүн, элин үчүн баатырдык көрсөтүп, сен өзүңдү түбөлүк өчпөс кылдың! Сенин эстелигиң түбөлүккө жашайт!» — деген жазуулар сыя карандаш менен бадырайта жазылды.

Кызыл аскер Чолпонбай Түлөбердиев дивизиядагы бардык роталарда, батальондордо, полктордо ардактуу кызыл аскер болуп эсептелди. Чолпонбайды дайыма эртели-кеч жоктоп турушат.

Баатыр уулунун кабарын кыргыз эли билди. Чыныгы уулуна эл ыраазы болду. Чолпонбайдын элеси ар биринин жүрөгүнүн толтосунан орун алды...

«Чолпонбайыма ыраазымын... Бооруна Чолпонбай сыяктуу уулунду өстүр... Чолпонбай сыяктуу уулунан каштай тунук булагындын суусун, түркүм гүлүндүн атыр жытын аяба. Аскана чыгарып алдейлеп, чабытынан түлкү, кадуундан карышкыр аттырып үйрөт!» — деп Чыгыштагы Кан-Теңирге, Батыштагы Эльбруска мактангансып, көптү көргөн, сыры терең Ала-Тоо башын асманга карай созду.

Таншырма.

Дзотту талкалоого биринчилерден болуп барууну каалагандыгы Чолпонбайдагы кандай сапат? Баа бер.

Суроо.

1. Жол тороп ок төгүп туруп алганда, Чолпонбайдын көз ачып-жумганча жаракага кирип кетиши кийинки окуялар үчүн кандай шарт түзүп берди? 2. Чолпонбай боорлорум деп кимдерди айтат? Ата-бабаларым деген кимдер?

Ойлон.

Чолпонбайдын «боорлорума карата атылып жаткан октордун бирин кетирбей тосуп турсам, батальондун бактысына жол ачылып, жети баштуу желмогуздарга көрдүн эшиги көрүнөт» дегенинен эмнени түшүндүр? Ал кандай чечимге келди? Эгер сенин башына ушундай кырдаал туш келип калса, эмне кылар элен?

Эсине тут.

Кыргыз ССР тарыхынан «1942-жылы 6-августта он бир баатыр, орус Захарин, кыргыз Түлөбердиев, украин Черновол, грузин Бенишвили, татар Гилязетдинов жана башкалар взводдун командири лейтенант Германдын башчылыгы алдында суудан сүзүп өтүштү. Андан аркы жолду Меловая тоосундагы душмандын дзоту тосуп турган. Бардыгынын алдында боортоктоп бара жаткан Чолпонбай дзотту көздөй гранаталарды ыргытты, пулемёттун жаагы басылды... Биздин Мекендин чыныгы уулу Чолпонбай Түлөбердиевге Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди» (II том, 510-бет).

Макал.

1. Эр жигит эл үчүн туулат, эл үчүн өлөт. 2. Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи. 3. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде.

Санжыргалуу сөз бермети.

Душмандын бир огун кетирбей тоскон Чолпонбайдын жүрөгүн карагылачы! Бул кимдин уулу... Бул — элдин чыныгы уулу...

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ

АТАДАН КАЛГАН ТУЯК

(Аңгемеден кыскартылып алынды)

Өз атасын ал биринчи жолу кинодон көрдү. Анда беш алты жашар эселек чагы.

Бул окуя тээ кыштактын сыртында агарып турган чоң кашарда жүн кыркуудагы болгон иш. Совхоздун¹ жүн кыркымы жылыга ушул жерде өткөрүлүүчү. Камыш менен жабылган төбөсү кийин шиферге алмаштырылганы болбосо, чоң кашар азыр да ордунда, адырдан түшө берген этекте, жол боюнда турат.

Мында ал энесин ээрчип ойноп келер эле. Энеси Жээнгүл, совхоздогу почта бөлүмүнүн телефонисткасы, ар жылы жай башталары менен кыркынчы болуп иштей турган. Аны үчүн Жээнгүл келип отпускасын алып, ага кошумча кош айдоо, туут маалында эртеден кечке: «Алло! Алло!» — деп, алоолоп туш-туштан жабалактаган шашылыш кабарларды, буйруктарды, кала берсе сен, мен дешкен

¹ Совхоз — орус тилинен алынган. Ал «советтик чарба» («советское хозяйство») деген түшүнүктү билдирет.

айтышууларды бирине-бирин токтотпой тезинен байланыштырып, дем алышсыз иштеген күндөрү, түндөрү үчүн убактысын эселеп, кыркын башталары менен аягына чейин күнүн коё бербей келип иштеп жүрчү... Оной бекен жан бакмак дегендей, жалгыз бой жесир аял ушуну менен эптеп түзүгүрөөк оокат кылуунун далалатында. Жүн кыркуунун акысы — иштеген эмгегине жараша эмеспи. Көп иштесең — көп, аз иштесең — аз аласың. Кышкы камын Жээнгүл чынында ушул жерден таба турган. Бир үйдө эки жан болсо да, отун-суу, кийим-кечек сыяктуу үй тиричилигинин эсеби бүтөбү... Баласын таштар кишиси болбогон сон, Жээнгүл аны кыркынга алып барар эле.

Ал эми Авалбек үчүн бул мезгил чексиз эркиндиктин доору. Мындай жыргалды ким көрсүн! «Кой-ай» деген киши жок, күн жылуу, адырдан короо-короо кой биринин артынан бири айдалып: «Ай, бала! Кайры, тос!» — дешсе, шилтеген жакка тызылдата жүгүрүп, араба, машина деген бири келип, бири кетип, ыгы келгенде араба артына жармаша да калып, айтор, бака-шака дүйнөнүн кызыгына батып, керели-кечке өзүнө окшоп ээрчий келген балдар менен карала-торала болуп ойногону ойногон.

Мына ушундай күндөрдүн биринде чон кашарга көчмө кинонун машинасы келип калса болобу. Аны элден мурун эле Авалбек көрүп, өпкөсү жарылып кете жаздап:

— Кино келди! Тигинекей кино келди! — деп, балдардан мурда озунуп, кыркынчыларга кабар салды.

Кино жумуштан кийин башталды. Ошого чейин эч бир чыдамы жетпей, күн кеч кирбей качан эми деп зарыкты, думукту. Качан болот деп кынкылдап, энесин да тажатып бүтүрдү. Ушунусуна жараша кино анын тилегин ойдогудай орундатты.

Кино согуш жөнүндө экен.

Кашардын дубалына илинген аппак кездеменин үстүндө кымкуут салгылашуу жайнап жатып калды. Замбирек снаряддары жер челип, кулак тундура жарылып, удаа-удаа асманга ышкырына сызылган ракеталар түн караңгысын бир оокумга ийне көрүнчүдөй жапжарык тутандыра, боортоктоп жылган чалгынчылар жаткан

жерин кучактай селейип, кара түн, кара жер, кара асман астын-үстүн чатышып, сапырылып жатты. Ал эми пулемёттер жаакташа тытырап, ок жаадыруучу болсо баланын жүрөгү алып учуп, аптыккан деми колкосуна тыгылат. Мына согуш деп ушуну айт! Мына согуш десең!

Энеси экөө жүн салынган кендир каптын үстүнө өйдөрөөк чыгып отурушкан эле. Элдин артында болсо да бул тараптан экран жакшы көрүнгөн. Авалбектин өз оюна койгондо, ал сөзсүз так экрандын түбүнө, совхоздон жетип келген өзү курдуу балдарга аралашып отурмак. Ошол алдынкы катарга кетүүгө аракеттенип да көрдү, бирок Жээнгүл анысына көнбөдү:

— Жетет, безерман, керели-кечке дикилдейсиң, отур жаным, — деп алдына алып, кучактап отурду.

Киноаппарат лентаны бир калыбында имерип, согуш өз алдынча күчөй берди. Отурган эл көзүн албай дымууда. Так кулак түптө эненин тымызын үшкүрүк тарып, түтөгөнүн бала сезип жатты. Кээде Жээнгүл селт этип чочуп, алда кайдан чыга келген танканын ок атар оозу адырды көздөй мээлеп бурулганда, уулун бооруна бекемирээк кысып, ок тийип кетчүдөй жалтанып, жымырылып кетет. Жанаша отурган бир аял көргөнүнө ишене бербей шыпшынып:

— Кудай сакта, э, кудурет, бул эмнеси, Кудай сактайгөр! — деп күбүрөнүп, тообасын оозунан түшүрбөдү.

Авалбек деген тигилердей жүрөксүз беле. Түк бир коркуп да койгон жок. Ал түгүл ичтен шаттанып да жатты, фашисттер жалп-жалп этип тоголонгондо. Ал эми биздикилер куласа, алар бир аздан кийин туруп кетчүдөй ишенимде болду.

Жо деги согушта жүргөн кишилердин окко учканы өзүнчө бир тамаша. Куду согуш ойногон балдардын жыгылганындай кулашат. Андай кулаганды ал өзү деле эч кимден кем келтирбейт. Чуркап бара жатып, бутка бирөө тепкендей, оңко-чунка атып сулап калат. Ырас, жер катуу эле болот, тийген жериң аябай эле ачышат. Анткени менен кайра тура калып, кайра чабуулга кирсең, ооруган жеринди унутуп каласың. Айырмасы — тигилер дароо тура калбай, бүк түшүп жата берет экен.

Авалбек окко учуунун башка да түрүн биле турган. Мисалы, айталы ичке ок тийди. Мындай учурда алигидей тапатандан кулап кетиш жарабайт. Адегенде ичти мыкчый кармап, анан бети-башынды тырыштырып, тишинди кычыратып, кускун келгендей улам энкейип, улам теңселе берип, анан шалк этип колдон куралды түшүрүп, ошондон кийин жыгылыш керек. Мындайда өзү бир аз жата түшүп, жо-о мен өлгөн жокмун деп тура жүгүрүп согушка кирер эле. Тигилер болсо турбай жата берет экен. Айырмасы ошол.

Экрандагы салгылашуу улана берди. Бул сапар көз алдыга танкаларга ок атар замбирекчилер чыкты. Сягы, алар бир кармашуудан экинчи кармашууга жер ооштуруп жүргөн болуу керек. Замбиректин оозунан түтүнү кете элек, өздөрүн көрсөң, сүрүнөн айбыгасың. Туш-туш тарабында жарылып жаткан снаряддарды аралап, от кечип, солдаттар замбиректи бетме-бет тургузуп танкаларды тике атыш үчүн сүйрөп бара жатышты. Азырынча болжолдуу ордуна жетише элек. Ансайын жан сабалашып, алдыда кездешкен белчеден келген сууга түз эле өтүкчөн, кийимчен жапырт киришип (мен үшүнтсөм апам мени тилдейт эле го деп Авалбектин оюна кетип жатты), замбиректин тыгылганына карабай аны бардык күчүн салышып: «Давай! Давай! Вперед!» — деп, күрөө тамырлары шишигенче бакырып жатып, акыры сүйрөп чыгарышты.

Замбирекчилер жети-сегиз адам экен. Арасында кебете-ирени кыргызга окшогон бирөө (а билким, ал тек гана кандаш элдерден чыгар), экранда улам көрсөтүлүп көзгө жылуу учурай берди. Атам экен деп бала аны эч убакта ойлобос беле, мындай ишти өзү капарына да албас беле... кандай десе болот... Энеси. Баарын энеси кылды.

— Тигиногу сенин атан, — деп койду ал бир убакта, баланын кулагына шыбырап.

Ушундан баштап, жанагы замбирекчи Авалбектин атасы болду. Ушундан баштап, кино анын атасы жөнүндөгү киного айланды. Совхоздо эле жүргөн жигиттер курдуу атасы жапжаш неме экен. Тыгырчыгынан келген, тоголок жүздүү, курч тиктеген көздөрү көө, кир болгон бетинде жалт-жулт этип чагылат. Бала анын ачуулуу кабак-кашын, кашкайган тиштерин, башындагы темир каскасын,

ыйыгындагы погондорун — баарын тең байкап отурду. Атасы мышыктай чапчаң экенине да баа берди. Мына азыр эле замбиректин дөнгөлөгүн карысына сала тирей берип, өзү артына чап кайрылып, алда кимге катуу кыйкырды: «Снаряддарды токтотпогула! Тез! Тез!»

— Апа, менин атам ушубу? — деди бала. Жээнгүл түшүнө бербей:

— Тынч отур. Алаксытпа! — деп койду.

— Менин атам дебединби өзүн.

— Ийи ошол. Жөн отурчу деги, кишилер урушат. Аттин десе, эмне үчүн ушинтип айтты болду экен? Көңүлү миң белүнүп, согушта мерт болгон теңин эстеп, ошого кайра күйүп, кайра санааркап, оозунан кокус чыгып кетти бекен? Же анчейин кайдыгер сүйлөп койду бекен? Же алда кандай кылт эткен оюна алданып: «Тигиногу сенин атаң» дегени, атасы аскерге кеткенде боюнда калып, дүйнөгө көз жарганы, ата дегенди билбеген, укпаган чунак бала кинодон көрүп болсо да элестетип жүрсүн дегениби?

А тиги эси жок энесинин айтканына ошол замат ишенди. Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген мээрими делебесин козгоду. Жоокер атасы менен кайсы уул мактанбасын. «Мына, менин атам!» — деп көңүлүндө мактана кетти. Мына, ата деген ушул! Атасы жок жалгыз деп кордогон балдар эми көрүп алсын! Эми алар тийип гана көрсүн!

Мына эми ал да аталуу болуп чыкты. Энеси: «Тигиногу сенин атаң», — дегенден бери, экрандагы солдат ага ата болду. Ушуга эч шек койбой ишенип, бала атасына чын дили менен жан тартып эррекеп отурду. Мурда билип көрбөгөн аталуу балалыктын даамын ал эми оозанды. Атасынын бардык жүргөн-турганын жактырып, ичи элжиреп, аны үйдөгү айнектин астында илинип турган өз атасынын сүрөтүнө айнытпай окшоштуруп жатты. Мурду, кашы, көзү — бүт эле өзү.

Жан ынтаасы менен тигиле, баланын азыр карап отурганын билгендей, анын атасы да кинодогу учкундай кыска өмүрүндө, өзүн эч убакта эстен кеткестей, кийин баласы сыймыктана тургандай жоокер кайратын кан майданда, эл алдында көрсөттү. Авалбек со-

гуштун оюнчук эмес экенин эми сезди, окко учкан адамдын кулаганы тамаша эмес экенине да көзү жетти. Жоонун түрү каардуу болуп бара жатты. Азыр эле тапкан атасы кантер экен деп, мына ошондо жакын кишиси үчүн мурда баштан өтпөгөн коркунуч тууп, ал коркунуч баланын жүрөгүн камады.

Киноаппарат чыртылдап, согуш жүрө берди. Нары жакта каптап келе жаткан кырка танкалар көрүндү. Шаркылдаган чоюн каз тамандары удургута топурак шилеп, ок атар тумшуктары алдыга сунулуп, өңгүл-дөңгүл анызда өйдө-төмөн килендеп, болот кийген кара күчтүн күркүрөп келе жатканы сүрдүү да, шандуу да. Танкалар көтөргөн чаң алардын артынан ээрчип, кайнап келе жатты. А биздин үркөрдөй болгон топ аскер жалгыз замбирегин сүйрөшүп, ал кезде сай кырына чыгууга жакын калышкан. Аз эле жер калган экен. Аны көрүп Авалбектин дити качып: «Ата, бол эртерээк! Бол. Биртике эле калды. Карачы танкалар келе жатат. Танкалар!» — деп атасын шаштырып, сүрөп жатты.

Мына замбирек да кырга чыкты. Замбирекчилер аны майда бадалдын четине бура тартышып, танкалардын жолун тороп, ок ата башташты. Бир аздан соң танкалар да ок кайтарышты. Алар көп экен. Танкалардын суук түрүнөн үрөй учат...

Атышуу кызыды. Өз кыялында Авалбек атасы менен кошо өрт жалынды аралап, салгылашууда жүргөнсүп жатты. Немецтин танкалары кара түтүнгө чулганып каз тамандары быркырап, эки көзү оюлган дөөдөй албууттанып, ордуна жылбай калганда, энесинин алдында отурган бала кубанганынан тыбырчылап, туйлап жатты.

Ал эми биздин замбирекчилер жарылган снаряддардын сыныгы тийип жыгылганда, бала боюн жыйрып, томсоруп калып отурду. Замбирекчилер четинен кулап, азая берди. Эненин бети ысык жашка нымданып, күйүп чыкты.

Киноаппарат бир үндө чыртылдап, согуш жүрүп жатты. Кармашуу күчөгөндөн күчөдү. Танкалар улам жакындап сүрүп келе берди. Замбиректин калканына далдаланып Авалбектин атасы телефондун трубкасын кош колдоп, алда эмнелерди заардуу кыйкырып, бакырып жатты. Бирок анын эмне деп жатканы бул алааматта кулакка

илешпейт. Балким, ал жардам сурап жаткандыр, балким, жардамга келчү замбиректер мына-мына жетип да келишер, согушта кандай деп болот... Ангыча дагы бир солдат замбирек четинде жалп этти. Мүдүрүлүп кайра турууга умтулуп, жүзтөмөнүнөн жерге жыгылды.

Замбиректин жанында эки эле киши калды, Авалбектин атасы менен дагы бир солдат. Алар замбиректи токтолбой октоп, бир жолу, анан эки кайтара атууга үлгүрдү. Танкалар аларды кысмакка алды. Замбиректин тушуна жана бир снаряд келип жарылды эле, топурак, таш-кесектерди абага омкоро бүркүп, заң этти. Жерден эми бир гана замбирекчи өйдө турду. Ал Авалбектин атасы: замбирекке жулуна жетип, өзү дүрмөттөп, өзү мээлеп, өзү атты. Бул анын акыркы атышы болду. Жана да келип тийген снаряд замбиректи талкалап жайлады.

Кан жайылган бир жак ныптасын кармана, Авалбектин атасы тенселип жерден зорго турду. Үстүндөгү кийими түлөп, заарканган түрү бир шумдук. Жакындап келе жаткан танканы көздөй гранатаны колго алып, ал тайманбай бет алды. Алдан тайып, кансырап, жыгылып кете жаздап, Авалбектин атасы гранатаны шилтөөгө камданып, бир оокумга кулачын кере туруп калды. Экран анын бул көрүнүшүн көз алдыга жүгүртүп алып келип такады. Өлүмгө баш койгон жоокердин айбат чачкан ажарынан, жалтанбас кудуретинен: «Токто, фашист!» — деген таш жарган бакырыгынан кино көрүп отургандар дүр дей түштү. Жээнгүл баланын колун бекем кармап жиберди. Бала атасына жетүүгө умтулуп, атасын көздөй жулунду. Дал ошол учурда танканын пулемёт атар оозунан ок төгүлүп, Авалбектин атасы кыйган теректей сулады. Ал эки-үч аласала оодарылып, турууга жүткүнүп, анан чалкадан түшүп, эки колун эки жагына таштап жатып калды...

Киноаппарат токтоду, согуш да үзүлдү. Бул бир бөлүктүн аягы эле.

Жаны лентаны аппаратка коюш үчүн киномеханик электрди күйгүзө салды. Кашардын ичи жапжарык боло түшүп, отургандар көздөрүн жумуп алакан менен басып, кинонун дүйнөсүнөн, согуш-

тун майданынан өз дүйнөсүнө, азыркы өз абалына кайтышты. Ушинтип эл эсин жыя электе кимдир бирөөнүн сүйүнүчтүү кыйкырыгы тынчтыкты жарды:

— Балдар, менин атамдын өлгөнүн көрдүнөрбү? Ал менин атам болчу! Көрдүнөрбү, менин атам...

Кишилер жапырт кайрылып, эмне болуп кеткенин андабай айран-таң болушту. Отурган каптын үстүнөн толгоно жүгүргөн Авалбек, экрандын жанында, алдыңкы катарда жайланган орток балдарына шаттанып чуркап бара жатты. Алардын пикири ал үчүн баарынан да кымбат болчу. Бир топко чейин кашардагы көпчүлүктүн арасын онтойсуз жымжырттык басты. Отургандар да эле эмне болуп кеткенин туя бербей, бул эси жок баланын эмнеге мынча сүйүнгөнү кишилерге жетпей жатты. Өмүрү атасын көрбөгөн балага бул учурда атасынын өлүмү да (мейли кинодо, мейли кандай жагдайда болсо да) анын атасы бардыгын далилдеген майрам эле. Муну эч ким түшүнбөй, баары тең ийинин кагышып, кыжаалат. Киномеханиктин колунан лентанын тунуке кутусу жерге түшүп кетип, кангыр этип экиге бөлүнүп тоголонду. Эч ким ага көңүл бурган жок, киномеханиктин өзү да тунукелерди ала койбоду. Алардын көзүн кадаганы — Авалбек. Авалбек деген майданда окко учкан баатырдын баласы, анын эрдигин, таламын мактап:

— Силер көргөн жоксунарбы, ошол менин атам болчу! Аны пулемёт менен атпадыбы, ал өлбөдүбү! — деп, кишилер унчукпаган сайын күчөп, алардын үн какпаганына ызаланып, булар эмне үчүн менин атамды жактырышпайт, эмне үчүн аны макташпайт деген ой менен кайта-кайта: «Ал өлбөдүбү! Ал өлбөдүбү!» — деп жатты.

Кимдир бирөө жактырбагандай чырт этти:

— Тек, антип айтпа, оозуна таш!

— Ал эмнеси экен! — деди анда ары жактан мойнун созгон чал. — Эмнеси бар экен. Атасы согушта ноопат болгону жалган беле? — Анан унчукпай калып, ылдый карап кобурады: — Атасы эмей, атасы да...

Ошондо мектепте окуп калган балдардын бири чындыкты бетке айтты:

— Ал сенин атаң эмес. Эмне кыйкырасың? Түк да сенин атаң эмес, ал артист. Ишенбесен, тигиногу киночунун өзүнөн сура.

Иштин жайын сезе калган эстүү-баштуулар атасыз баланын жасап алган таттуу да, ачуу да алданмасын бүлдүргүсү келбей, жок, ал сенин атаң эмес, башка дегенге ооздору барбай, балдардын талашына аралашпады. Кантсе да чындыкты кино алып келген чоочун жигит өзү айтсын дегенчелик кылып, баары тең механикти бет алып, күтүп калышты. Тигил да кийлигишпеди. Өздөрү билсин дегенсип, аппаратын ондомуш болуп жатты.

— Жок, ал менин атам болчу, менин атам! — дей берди ызага туталанган Авалбек.

— Кайсынысы эле сенин атаң? Айтчы, кайсынысы эле? — деп алиги окуучу бала да тилин тартпады.

— Сен көргөн жоксунбу? Менин атам гранатаны алып танкага минтип. Анан минтип жыгылбадыбы? — Авалбек боюн жерге таштап, атасынын кандайча окко учканын көрсөттү. Дал өзүндөй келтирип, эки-үч аласала оодарылып, анан чалкадан түшүп экрандын алдында эки колун эки жакка таштап, өлгөн жоокердей жатып калды.

Отургандар айласыздан дуу жарылып күлүп жиберешти:

— Ой, бул артист турбайбы?

— Ой, жоругун түшкүр!..

Бирок Авалбек күлгөн жок. Былк этпей баатыр атасынын кейпин кийгендей, ошол калыбында экрандын бери четинде сулап жатты.

Күлкү тыйыла калып, кашардын ичин дагы да жүрөк өйүткөн дым басты.

— Э, Жээнгүл, — деди баягы «тообалап» кино көргөн аял. Анын үнү каргылданып, титиреди. — Эмне шал болуп отурасың? Карабай-сынбы тетиги баланы!

Эми элдин баары Жээнгүл жакка бурулду. Анын көзүнө жаш алып, унчукпай эрдин бек кымтып, түз басканын узата карашты. Жээнгүл баланын жанына келди да, аны өйдө тургузуп:

— Жүр, балам, жүрөгөй. Ошол сенин атан, — деп акырын айтып, аны колуна жетелеп тышка чыгып кетти.

Ушинтип алар кинону да аягына чейин көрүшкөн жок.

Ай өйдөлөп калган экен. Төбөдө, капталда да бейкут жылдыздар бейкут бет багып, бүт дүйнөдөн эч бир кабары жоктой — алыста. Бозомук түндүн аралыгында тээ бийикте тунарыңкы агарган зор тоолор да суз. Бери четте совхоздун оттору үлпүлдөп, андан ары өлчөөсүз чоң талаа тунгуюктанып, караңгы көл сыяктуу көшүлүп жатыптыр.

Алар үйлөрүнө бара жатышты. Энеси унчуккан жок, ал да унчукпады. Бу саатта энеси эмне ойлоп бара жатканын бала билбеди. Тек гана жана көргөн атасын эсинен чыгаралбай, кичинекей муштумдарын кекене түйүп, жанында бара жатты. Бүгүнтөн баштап, ал ата жолуна түшкөнүн билелек эле, атадан калган жалгыз туяк экенин билелек эле...

Суроо.

1. Кино эмне себептен Авалбектин атасы жөнүндөгү киного айланып кетти? 2. Авалбектин атасы теңдешсиз кармашта кантип курман болду? Сүрөттөп айтып бер. 3. Түшүп кеткен кутуну ала койбой киномеханик эмне себептен дал болот?

Далилде.

Эмнеликтен бирге окуган бала Авалбек менен айтыша кетти? Аныкы туурабы?

Ойлон.

Акырында Жээнгүл: «Жүр, балам, жүрөгөй. Ошол сенин атан», — деп Авалбекти жетелеп кетет. Бул эмнеси? Же жоокер чын эле Авалбектин атасыбы? Сен кандай жыйынтык чыгарар элеч?

Эсине тут.

1. Кыргыз ССР тарыхынан: «Социализмдин фашизмге каршы кан төгүлгөн салгылашуусу төрт жарым жылга созулду. Империалисттик державалар баштаган экинчи дүйнөлүк согушка дүйнөнүн 61 мамлекети — адам баласынын төрттөн үч бөлүгү катышты. 50 миллион киши курман болду... Советтер Союзу баарынан чоң жого-

тууга учурады — 20 миллион адамынан айрылды. «Согуштун совет элинин жана анын куралдуу күчтөрүнүн бүткүл дүйнөлүк-тарыхый жеңиши менен аяктагандыгы өткөн согуштун башкы, көрүнүктүү жыйынтыгы болуп саналат» (II том, 1973, 566-бет). 2. Кыргыз совет энциклопедиясынан: «Кыргызстандан майданга 300 миңден ашуун адам жөнөтүлүп, 71 жоокер Советтер Союзунун Баатыры болгон», (6-том, 165-бет).

Макал.

1. Бала жакшысы — атанын данкы, кыз жакшысы — эненин данкы.
2. Атан өлсө, тайлак бар,
Кому жерде калган жок.
3. Дайранын көркү кемеде,
Баланын көркү энеде.

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Немецтин танкалары кара түтүнгө чулганып, каз тамандары быркырап, эки көзү оюлган дөөдөй албууттанып ордунан жылбай калганда, энесинин алдында отурган бала кубанганынан тыбырчылап, туйлап жатты. 2. Бери четте совхоздун оттору үлпүлдөп, андан ары өлчөмсүз чоң талаа тунгуюктанып, карангы көл сыяктуу көшүлүп жатыптыр.

АНГЕМЕ ЖӨНҮНДӨ АЛГАЧКЫ ТҮШҮНҮК

Мына силер Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» деген аңгемесин окудунар. Бул чыгармада бир кичинекей гана окуя сүрөттөлдү, атап айтканда, кино көрүп жатканда 5—6 жаштагы Авалбектин ата жөнүндөгү аң-сезиминин жаңыланышы, ага карата энеси Жээн-гүлдүн жасаган мамилеси. Кыскасы, бир көз ирмемдеги чакан окуяда Авалбектин ой-дүйнөсүндөгү уйгу-туйгулар көркөм элестетилди, анын көркөм образы түзүлдү. Автор ушул кичинекей баланын аз убактагы ич күйгүлтүктөрү аркылуу Улуу Ата Мекендик согуштун каардуу мезгилин жана андан кийинки кайгылуу учурларды чебер реалист жазуучу катары көркөм элестете алды. Аңгеме көлөмү жа-

гынан чакан экендигине карабастан, чоң турмуштук чындыкты, чоң мазмунду камтый алган.

Ч. Айтматовдун ушул аңгемесинин негизинде эле аңгеме деген түшүнүккө аныктама бере кетүүгө болот. Аңгеме дегенибиз каармандын бир-эки учурдагы окуясын сүрөттөө менен турмуш чындыгын көркөм образ аркылуу элестете ала турган адабий жанр. Анда чыны менен эле повесттегидей окуялардын көптөгөн тизмеги сүрөттөлбөйт, бир канча каармандардын катышуусу да шарт эмес. Кээде чыгарманын көлөмүнүн кичине экендигине карап, аны аңгеме деп атаган учурлар да кездешет. Мисалы, жазуучу К. Баялиновдун «Ажар» чыгармасын аңгеме катары караган адабий изилдөөлөрдүн болгондугу белгилүү. Чындыгында «Ажар» көлөмүнүн кичинелигине карабастан аңгемеге эмес, повестке көбүрөөк жакын чыгарма. Анткени анда жалаң эле Ажардын эмес, дагы бир катар каармандардын образдары түзүлгөн, каармандын бир эле учурдагы окуяга эмес, окуялардын тизмегине катышуусу сүрөттөлөт. Ошондуктан көлөм аңгеме жанрынын өзгөчөлүгүн аныктоочу негизги чен эмес.

ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНА АДАМ

КАРАГУЛ БОТОМ

Бир чалдын беш уулу болот. Экөө айтышып, доодо өлөт. Экөө атышып, жоодо өлөт. Жалгыз Карагул калат.

Бир чети балдарынын кайгысынан, бир чети көнүп калган кесибин таштай албай, чыдап үйдө тура албай, чал мылтыгын көтөрүп тоого чыгып кетет.

Атама барамын деп Карагул ыйласа, апасы бир аз какус-кукус кылып коёт. Бала энесине таарынып, атасын издеп чыгат. Чарчап, талыкшып арчанын түбүнө уктап калган Карагулду жолу болбой келе жаткан мергенчи эликтин баласы деп атып алат. Ошондо чал:

— Ушул беле көрөрүм, ботом,
Кыска беле өмүрүн, ботом.
Эрмегим сенден айрылып,
Эмне болот көрөрүм, ботом.
Эркелик менен эригип, ботом,
Кой десе болбой жөнөдүң, ботом.
Адырда аркар жатканда, ботом,
Андып барып атканда, ботом,
Алыска кетчү куу мылтык, ботом.
Менин ардагыма түз тийип, ботом,
Айылымды таппай курудум, ботом.

Менин жетимиме түз тийип, ботом,
Жетимиш жаштан ашканда, ботом,
Менин желегиме түз тийдин, ботом,
Желегим өлүп ич күйдүм, ботом.
Балдыркандын бар ойлоп,
Бала деп билбей чала ойлоп,
Балалуу элик деп ойлоп,
Барандай сага ок койдум, ботом.
Мергендигим карачы,
Атып салдым баламды ай, ботом.
Апаң менен эжене,
Аркама салып барамбы, ботом.
Жалгызым сенден айрылып,
Жарык күн болду карангы ай, ботом.
Бөшөөнөн бирдей ажырап,
Как баш чал болуп каламбы ай, ботом.
Экөө айтышып жүрүп доодо өлдү, ботом,
Экөө атышып жүрүп жоодо өлдү, ботом.
Как баштын колу түзүнөн,
Карагул байкуш тоодо өлдү, ботом.
Ак бараң мылтык эгемби, ботом,
Атканда көрдүм сени да, ботом.
Аңтара элик терисин, ботом,
Апаң кийгизиптир тонунду, ботом.
Качып келип сен жатып, ботом,
Катырдың менин шорумду, ботом.
Турчу элен чуркап жолумду тосуп,
Келчү элен бер деп колунду созуп.
Айтпай келип артымдан
Атаңды койдун боздотуп, ботом.
Торпунун жолун торполоп, ботом,
Атамды тосом дединби, ботом.
Алдымдан ойноп эркелеп,

Бышырган бөйрөк, жүрөгүн
Берет деп жолго токтойсун.
Мен кара жолтой как башты
Келет деп күткөн окшойсун.
Эртеден бери кыдырып,
Эчтеме таппай кайрылдым, ботом.
Элик деп атсам бала экен,
Эрмегим, сенден айрылдым, ботом.
Өзүмдүн кылган ишими
Өксөдүм, өзүм кайгырдым, ботом.
Чыйырчык боздон кийипсиң, ботом,
Чырпыктын башын ийипсиң, ботом.
Чын келер атам жолу деп,
Чың кайгы башка үйүпсүн, ботом.
Чырпыгым сенден ажырап,
Чыркырап ыйлап күйүктүм, ботом.
Бешөөнөн калган бир жалгыз,
Чынары элен бийиктин.
Каргышына калгамбы,
Кайберен, теке, кийиктин, ботом.
Күтсөм бир атам келер деп,
Көлөкөлөп жатыпсың, ботом.
Жалбырак үзүп, таш жыйнап,
Көп кызыкка батыпсың, ботом.
Атамдын жолун тосом деп,
Апаңа болбой качыпсың.
Айыл кайда, мен кайда
Аябай узак басыпсың.
Өлүмгө жетпей өксөгүн
Өлгөнүнчө шашыпсың, ботом.
Эчкисин аттым эгизден,
Серкесин аттым семизден.
Ажалың менден экен да,

Айланайын периштем.
Короодон аттым кулжасын,
Кубалай келип артымдан
Куураган как баш дедирдин.
Арык деп эч ким атпаган
Бастырып ийдим маралын.
Байкабай элик экен деп,
Башын жедим баламдын, ботом.
Кара канын чууртуп
Кантип үйгө барамын, ботом.
Атаны арман күн болду,
Карып калган атакен
Кара жер менен тең болду.
Букасын башын бургузбай,
Жуушаган жерден тургузбай,
Бугусун койбой көп аттым,
Булчун эттен моюндан
Бузуп тийсин деп аттым.
Кайберенге каршыгып,
Кастарым тигип неге аттым.
Каргышы ката болбостон,
Каралдым жалгыз сени аттым.
Кайберен этин туураттын,
Карыганда атанды
Көк жыгачтай куураттын.
Оо, Карагул жалгызым, ботом,
Жашыңда кеттиң байкушум, ботом.
Бурчтан түтүн булаттым, ботом,
Бугунун этин туураттын, ботом,
Мусапыр кылып куураттын, ботом.
Капталдан улап карасам,
Кара улак дедим кара сан.

Эликче бугуп жатыпсын,
Эңкейип, өнүп карасам.
Кара канын чууртуп,
Карууга салып баратам.
Эликтин этин жедирдин, ботом,
Элиме как баш дедирдин, ботом,
Өлсөм турпак¹ саларым, ботом,
Өксүсөм колдон аларым, ботом.
Атып алдым сени деп,
Апаңа кантип барамын, ботом.
Кара бет эжең чыркырап,
Канакей десе бөбөгүм,
Кандайча жооп табамын.
Ой, Карагул чырагым,
Ойронум чыккан убагым.
Ордунду сыйпап турамын, ботом.
Улгайып калган кезимде,
Ушкүрүк тартып куурадым.
Түбүнөн сынды чырпыгым, ботом,
Түтүндө калды мылтыгым, ботом,
Уча элек темир канаттуу
Өзөндөн учтуң чымчыгым, ботом.

Эжеси Карагулга арнап, жаргактан шым тигип, жол карап эшикке чыкса, коктудан кайгылуу үн чыгат. Кыздын жүрөгү опколжуп, апасына кайрылып айтып турган жери:

— Ой, апа, кайрылыштан чуу чыгат,
Кандайча шумдук болду экен,
— Каралдым, Карагул! — деген үн чыгат.
Ой, апа, көгөрүм көлдөн буу чыгат,
Көк кайың кессең суу чыгат.

¹Турпак — топурак деген мааниде.

Көрүнбөй «Карагул» деген чуу чыгат,
Тентегим тектирге чыга жаткан бейм,
Теке деп как баш аткан бейм.
Тенирден келип шум ажал
Тентегим өлүп жаткан бейм.
Кубанарым, жалгызым,
Курбуга чыга жаткан бейм.
Кубанарым, күйөрүм,
Күйгөн канга баткан бейм.

Ошол учурда чал баланы көтөрүп келип, жерге сулк
таштап жиберет. Эжеси чыркырап ыйлап, жанын кый-
нап айтып жаткан жери:

— Кагылайын бир боорум,
Менин каруумдан сынды оң колум.
Каруумдан колум сындырган
Кайгылуу как баш оңбосун!
Кайберен деп карышып,
Карагулду сомдодун.
Менин толгонорум, бир боорум,
Томуктан сынды оң колум.
Тозоку как баш оңбосун!
Топ кийикке асылып,
Тогонорум сомдодун.
Келери менен кийсин деп,
Сары жаргактан шым сайдым.
Садаган кетсем болбойбу,
Санаанды тартып сумсайдым.
Мен шордуу түр жибектен түр сайдым,
Бүтүмүн көрдүм Кудайдын.
Жалгызым сенден айрылып,
Күйүтүң тартып сумсайдым.
Кайрылышта олтурсам,
Кара атың минип барарым.

Каралдым келе жатыр деп,
Каткырып тосуп аларым.
Агалуу кыздар көп болор,
Менин асти чыкпас кабарым.
Толгонушта отурсам,
Тору атың минип барарым.
Толукшуп жаркып кубанып,
Жолдон тосуп аларым.
Төрөлгөндөн калбады,
Менин түбүнө чыкпас кабарым.
Атаны, как баш, онбогун,
Түк да канат койбодун.
Түгөтсөм деп ойлодун,
Адырды, адырдай басып бугу аттын.
Адырдан аткан бугунду
Ак тескей ылдый кулаттын.
Ак кайыпка асылып,
Ардагым атып сулаттын.
Эчкисин аттың бооз деп,
Улагын аттың кооз деп,
Кысырын аттың семиз деп,
Экөөнү аттың эгиз деп.
Кайрыларым Карагул,
Кайрылып таппай мени издеп,
Уругу бирге чолпонум
Учуп бердин эңиштеп.

Куш тили маалымат.

«Карагул ботом» поэмасы — элдик чыгарма. Ал Тумаш мерген жөнүндө айтылат. Бул мерген өмүрүндө эчки-текеден он оңко тургузган экен. Муну мындайча түшүнсө болот. Мергенчи миң кийик

атса, мининчиси онко турат. Демек, он мин кийик аткан киши он онко тургузду делип эсептелет. Тумаш ошончо кийик аткан. Бирок ал кайберендин берген белги, эскертүүлөрүнө мөжүн сунбайт. Ошол себептен өз баласын атып алат да, күйүткө батат.

Салыштыр.

1. «Кожожаш» дастанында Кожожаш Сур эчкинин жалбарган суранычына карабай, Алабаш текесин баш кылып, бүт эчки-улагын кырат. Ошол себептен Кожожаш кайберендин каргышына калат да, аскада камалып өлөт. Анын Тумаштын тагдырынан айырмасы кайсы? 2. Илгери дагы бир мергенчи балалуу эликти атып, жарадар кылат. Огу түгөнгөндүктөн, артынан кууп отуруп, ал кирген үнкүргө кирип барат. «Алда баланды аткыр ай» — деген мунканган үн угулат. Караса, бет алдында беш бүктөлгөн кары кемпир турат, ал туюкка айран куюп берип: «Балам, мындан ары балалуу эликти атпай жүр» — дейт. Мергенчи макул болот. Бирок туюктагы айранды канчалык ичсе да, түгөнбөйт. Кыязы, ал айран эмес эле, ырыскы окшойт. Ошондон соң, балалуу кийикти атпаган мергенчи тез байып, жакшы жашоого туш болгон экен. Ал эми беш бүктөлгөн кемпирдин кейпинде кубулуп көрүнгөн жан кайберендин өзү экен дейт. Бул мергенчи Тумаштын эмнеси менен айырмаланат?

Тапшырма.

1. Мергенчилик бул кумар, талант да. Экинчиден, оокат-аш табууга тике кириптер кылган кесип эмеспи. Ошондой болгондон кийин Тумашты айыптоо керекпи? Балким, аны аёо керектир. 2. «Жалгызым сенден айрылып, Жарык күн болду карангы ай, ботом» — дейт Тумаш. Ушул саптардын негизинде мергендин ал-абалын сүрөттөп көрсөң, неге жарык күн карангы болот?

Талаш-тартыш.

1. Мында, Тумаш баласын атып алды. Күнөөнү кимге коюу керек. Тумаштын түз аткан мергенчилигиненби? Же эликтин терисинен тон тигип берген апасы күнөөлүү болуп жүрбөсүн? Же күнөө Карагулдун өзүндө да. Эмнеге апасынын тилин албай, үйдөн качып чыгат? Же күнөө кайберендин каргышындабы? Кимде? Ойлон, тап, далилде. 2. Тумаш жанылды. Ал кийиктен жолу болбой келаткан. Арчанын түбүндө бир балалуу элик жатат. Жок, кара сан улагы ок-

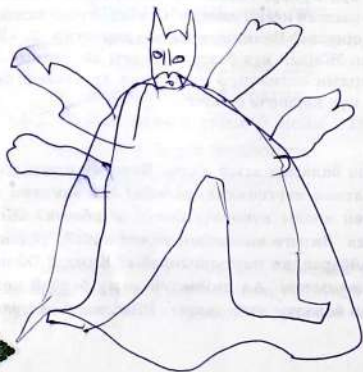
шойт. Эмнеси болсо да, бере көр. Атты! Элик эмес, өзүнүн кара чечекей уулун! Мерген боздоп ыйлап жиберди. Кара канын чууртуп, эми үйгө көтөрүп баруу керек. Жанылбаган ким бар? Бардыгы жанылат. Анда Тумаштын жанылганын кемчилик деп эсептөөгө болбойт. Антейин десен, Тумаштын кызынын: «Эчкисин аттын бооз деп, Улагын аттын кооз деп» — деп айтканы ойго салат. Эмне, анда Тумаш эки буттуу мыкаачыбы?

Сүрөттө.

Карагул эмнеликтен арчанын түбүндө болуп калды? Ал жерде эмне кылды? Антара тигилген элик тондун көрүнүшү. Арча. Тоо. Аска. Өзөн. Суу. Анан?..

Сунуш.

1. Тумашты соттогула. Катышуучулар: 1) сот; 2) айыпкер — Тумаш; 3) каралоочу — кайберен; 4) актоочу; 5) күбөлөр — Тумаштын кызы, Карагулдун апасы; 6) жабырлануучу — Карагул. 2. Сүрөтүн тарт. Же бирөөгө тарттыр. Бетин жаш жууган чал каруусуна баласын көтөрүп алган. Карагулдун башы шылкылдыйт. Кара кан чуурууда... Нарыта ташка чабылып сындырылган мылтык жатат. Асманда удургуган кара булут. Арчанын бутактары чайпалууда. 3. Жаратылышты көздүн карегиндей сактоо жөнүндө өз алдынча анттын сөзүн жаз.

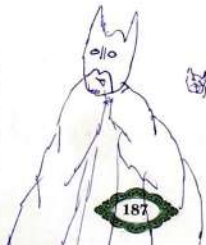
Аалы ТОКОМБАЕВ

(1904—1988)

Кыргыз Республикасынын эл акыны А. Токомбаев 1904-жылы 7-ноябрда азыркы Кемин районундагы Чоң-Кемин айылында туулган. Кыргыз адабиятына негиз салуучулардын бири, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты. Бир менен жазылган «Таң алдында» романынын, «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат» повесттеринин, «Өз көзүм менен» поэмасынын, «Өлбөстүн үрөнү» драмасынын, көп сандаган татынакай ырлардын автору.

ЖАЙКЫ ТАНДА

Таң кашкайды, мен турдум,
Көрөйүн деп көлүмдү.
Чар тарапты бир карап
Көрккө көңүл бөлүндү:
Коргон жасап койгондой
Ак чач тоолор көрүндү.

Чексиз мейкин көгөрүп,
Жерди каптап койгондой.

Алтын көзү асмандын
Уктагансыйт ойгонбой.
Азуулардай аскалуу
Төр магдырайт тойгондой.

Таң тамылжып, көк жүзү
Жылмайгандай көрүндү.
Ойгонгонсуп кен дүйнө
Чыгыш нурга чөмүлдү.
Тил жетпеген жайкы таң
Көкөлөттү көңүлдү.

Алгым келет кучактап
Бүт дүйнөнү койнума.
Баскым келди көтөрүп,
Сүрөттөрүн мойнума.
Кангым келди турмуштун
Суктандырган ойнуна.

Тамылжыган күн нуру
Кучактады тоолорду.
Бийик кылып көрсөттү
Көлөкөсү коолорду.
Чайкагансып алтынга
Жаркыратты зоолорду.

Көлүм көпкөк, жер жашыл
Кеште, сайма болгондой.
Кызыл макмал кызгалдак
Кыран өрткө толгондой.
Жашыл нооту жамынып,
Белес жатат ойгонбой.

Кандай акын бул жерди
Бүт сүрөттөп айта алат.
Жибек желге тор талаа
Ойку-кайкы чайпалат.
Ыксыраган эгиндер
Зумуруддай байкалат.

Шылдыр булак сымаптай
Таштан ташка туйлаган.
Өргүбөстөн телмирип,
Кылым байлап ыйлаган.
Сүйлөгөнсүйт: «Сырымды
Кандай жүрөк туйбаган!»

Өрттөгөнсүп асманды
Көтөрүлдү күн дагы.
Туш-туш жактан көбөйдү
Чой-чойлогон үн дагы.
Шүүдүрүмдү тамызып
Көркүн ачты гүл дагы.

Мекчейишкен серкелер
Кулак-башын кашышты.
«Жүргүн мындай» — дегенсип,
Төшкө карай басышты.
Ойноп жаткан улактар
Чыйрыкканын жазышты.

Укуругун сүйрөтүп
Ышкырды жылкычы.
Окшош боёп кийгендей
Чоктой тору жылкысы.
Жылкычыдай ышкырды
Чакчыгайдай ырчысы.

Көрүнүшкө магырап
Көлгө көзүм бурулду.
Кербен өндүү кемелер
Көзгө келип урунду.
«Көр» дегенсип түтүнү
Бургуп көккө жулунду.

Тапшырма.

1. Бул ырды элестетип оку. Мисалы, таң кашкайды, ак чач тоолор, алтын көздүү асман, уктагансыйт ойгонбой, азуулардай аскалуу, таң тамылжып, чайкагансып алтынга, кызыл макмал кызгалдак, кыран өрткө толгондой, жашыл нооту, тор талаа, ойку-кайкы чайпалат, шылдыр булак сымаптай, өргүбөстөн телмирип, өрттөн-гөнсүп асманды, мекчейишкен серкелер, чоктой тору жылкы, кербен өндүү кемелер.

Үлгү: *ак чач тоолор* — тоолордун чокусундагы мөңгүлөр, алар ак чачка окшоп көрүнөт; *таң кашкайды* — таң каракчысында чыгыштан жайылып келаткан көөлүгөн ак жарык...

2. Толкунданып оку. Үнүндө сыймыктануу, маашырлануу болсун. «Таң кашкайды, мен турдум, Көрөйүн деп көлүмдү. Чар тарапты бир карап, Көркөкө көңүл бөлүндү. Коргон жасап койгондой Ак чач тоолор көрүндү». Эгер ушул саптарды мынкылдап, быдылдап, же үлдүрөп, же мунканып, же балдырап окусан, ыргагы эргүү, толкундануу маанайын жоготуп аласын. Демек, кулагы толгонбогон комузду черткенге окшойсун.

Байкоо жүргүз.

Эртен менен эрте тур да, айланага серп сал. Түндүн туурдугу жыргылып, көлүгөн көгүлжүм ак жарык чыгыштан каптап келет. Кулан ээктенип. Анан таң кашкайып атат. Чар-тарапты шүйшүнө тиктесен: леп эте жорткон жел... боюңду бийлеген сергектик... магыраган теребел... Уз уйкусуна ойгонгон тоолор, токой, талаа, дүпүйгөн айыл...

(Байкоо жүргүзүүнүн негизинде көргөн-билгениңди сочинение жаз.)

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

АЙ НУРУНДА КЫШКЫ ТҮН

Ай нурунда кышкы түн,
Айран төгүп койгондой.
Жанырыксыз токой-чер
Уктап жатат ойгонбой.

Менменсинген карагай —
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек
Ак тон кийген балдардай.

 Тапшырма.

1. Ырды ыргагы менен оку. 2. Ырды жатта.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ

КЫРГЫЗ ТООЛОРУ

Тоого тоолор курамалап курашып,
Узун тартып, уламалап улашып.
Алда кайдан кебез тартып келаткан
Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып.

Кара зоолор ар кай жерде каркайып,
Катмарлашып, калың тартып занкайып.
Алмаз сындуу көккө тийген миздери
Арстандын азуусундай арсайып.

Мөнгү кетпей, чокулары жалтырап,
Тонгон муздар шөкүлөдөй жаркырап.
Ар жагынан бер жагына куш эмес,
Араң гана бороон өтөт калтырап.

Жаз келерде, эң биринчи жаз конуп,
Кыш болордо, эң биринчи кыш тонуп.
Ай-ааламга ай тие элек кезинде,
Эң биринчи ай жамынып, ак болуп.

Түн болордо, эң кийинки түндү алат,
Түз жерлерден кийин кетип мунарык.
Дүйнө жүзү көзүн ача электе,
Эң биринчи күндү тосуп кызарып.

Үлгү.

Ар бир ыр сабы тыным менен ажыратылган үч муунактан турат. Мисалы,

Тоого тоолор // курамалап // курашып,
Узун тартып, // уламалап // улашып.
Алда кайдан // кебез тартып // келаткан
Кербенчинин // төөлөрүндөй // чубашып.

Тапшырма.

1. Калганын да ушуга окшотуп бөл жана ар бир муунактан кийин тыным жасап оку. 2. Ырды жатта. 3. «Туулган жер», «Ай нурунда кышкы түн», «Кыргыз тоолору» деген ырлардын негизинде өзүң туулган жердин көркүн сүрөттөп, даяр салыштырууларды (Мисалы, «Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып») колдонуп, сүйлөп бер.

Эсине тут.

Адырдан аркар куюлуп,
Адырдын чөбү суюлуп,
Будурдан бугу куюлуп,
Будурдун чөбү суюлуп.

(«Манастан»)

Санжыргалуу сөз бермети.

1. Алда кайдан кебез тартып келаткан, Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып.
2. Алмаз сындуу көккө тийип миздери,
Арстандын азуусундай арсайып.
3. Тонгон муздар шөкүлөдөй жаркырап...
4. Ар жагынан бер жагына куш эмес,
Аран гана бороон өтөт калтырап.
5. Дүйнө жүзү көзүн ача электе,
Эң биринчи күндү тосуп кызарып.

ПЕЙЗАЖ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Пейзаж — француз элинин сөзү, кандайдыр бир жердин табияты деген маанини билдирет. Дегеле көркөм чыгармадан окубаган күндө деле пейзаждуу жердин кооздугун карап отуруунун өзү канчалык чоң рахат! Табияттын сулуулугундай сулуулук эч качан болгон эмес. Ошон үчүн акындар ар дайым Ата Мекенди, анын көркүн, табияттын жан сергиткен көрктүү тазалыгын даңазалап ырдап келишкен. Адабиятта атайы пейзаждык ырлардын кубаттуу салтынын бар экендиги да бекеринен болгон көрүнүш эмес. Ошондой эле мыкты пейзаждык ырлардын бири — А. Осмоновдун «Кыргыз тоолору». Кыргыз жергеси негизинен тоо катмарларынан туура-ын эске алып, аскалары көк тиреген тоолорубузду көз алдыга келтирсек, анда ошол тоолордун турпатына «алда кайдан кебез тартып келаткан, кербенчинин төөлөрүндөй чубашып» деп таасын элестеткен акындын ыр саптарына чын дилибизден ыраазы болобуз. Ырда кыргыз тоолорунун бай табияты, алп турпаты укмуштай чоң сүрөткердик, көрөгөчтүк менен даңазаланган. Анын ар бир сабына өзүнчө эле бир чоң картина сыйдырылган. Арасында жашап жүрүп, өзүбүз көп анча байкабаган алп тоолорубузду асыл касиеттерин дал

ушул ырды окуганда гана даана билип тургандай болобуз, тоолорго болгон чексиз сүйүүбүз дагы бир жолу тереңдеп, бекемделе түшкөндөй болот.

Өз алдынча иште.

1. «Кыргыз тоолору» ырынын ар бир сабындагы пейзаждык көрүнүштөрдүн мазмунун өзүнчө чечмелөөгө аракеттен.

2. Ушундай эле жол менен «Ай нурунда кышкы түн», «Ала-Тоого», «Сон-Көл» ырларына ой жүгүрт да, алардын «Кыргыз тоолорунан» айырмасын таап көрсөт.

Жоомарт БӨКӨНБАЕВ

(1910—1944)

Ж. Бөкөнбаев Токтогул районуна караштуу Мазар-Сай айылында туулган. Акын. Драматург. Анын 1939-жылы «Балдар үчүн ырлар» деген атайын жыйнагы жарыяланган. Таланттуу акындын «Ала-Тоонун аскасынан ашалык», «Айлуу түндө көл бою», «Жайдын кечи», «Көк менен», «Мышык менен май», «Өмүр», «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», «Чептен эрдин күчү бек», «Ажал менен Ар-намыс», «Алтын кыз» өңдүү чыгармаларын билбеген адам жок.

ЖЫЛАН МЕНЕН БАКА

Ийнинде жаткан жылан сойлоп чыкты,
Ийрилип, суу жээктеп жойлоп чыкты.
Топтошуп суу четинде чардап жаткан
Жутууга бакаларды ойлоп чыкты.

Аралап жашыл чөптү келе жатты,
Астыртан бака сууга кире качты.
Арбоого ал баканы амал менен,
Айлакер жылан дагы сөзүн айтты.

«Бака-бака балчак,
Башың неге жалпак?
Баатыр бака болсоң да,
Башкалардан жалтак.

Бутуң неге ийри,
Көзүң неге тосток?
Дос болобуз экөөбүз,
Сыр алышып турсак.

Ийри-буйру бутунду
Түз кылайын, ондоюн.
Жутам десем досумду
Өмүрүмдө оңбоюн.

Тосток болгон көзүңдү
Оң кылайын, эмдейин.
Жалпак башың онолот,
Ансыз неге кел дейин.

Көркүн чыгып жайдары
Сулуу бака болосун.
Көрүнгөндөн жашынып
Коркконунду коёсун.

Келгин, бака, жаныма,
Бир берейин батамды.
Бардык күчтү жумшайын
Сактап жүргөн качанкы».

Сыр чечип, айтканына көндү бака,
Жылмайып суу ичинен күлдү бака.
Жылуу сөз укканына сүйүнгөндөн
Жыланга тилек менен келди бака:

«Тынбай казан көтөрүп,
Башым жалпак болуптур.
Жайдак атка көп минип,
Бутум ийри болуптур.
Кароолду көп карап,
Көзүм тосток болуптур.

Ушул көздөн уялып,
Суудан чыкпай жүрөмүн.
Ушул буттан уялып,
Жерге баспай жүрөмүн.
Ушул баштан уялып,
Элге батпай жүрөмүн.

Эгер бутту түзөтсөң,
Айтканыңа көнөйүн.
Башым өйдө көтөрүп,
Бир көркүмө келейин.
Эгер көзүм оңдосон,
Бүт дүйнөнү көрөйүн.

Көмөк көрсөт жакшылап,
Достугунду билейин.
Жандан коркпос эр болуп,
Жайдары басып жүрөйүн.
Кулаалынын, күйкөнүн
Бир азабын берейин».

Умтулуп сойлоп келип жылан жутту,
Баягы түзөйм деген ийри бутту.
Бакырып бака шордуу эстен танды,
Басылбай бир кыйлага ыйлап жатты.

«Дос элек, жутпа мени, калтыр» — деди,
«Бузбагын досчулуктун салтын» — деди.
Ангыча алкымына жутуп алып,
Акырын жылан ары сойлоп кетти.

Тапшырма.

1. Жылан ийининен кандай максат менен сойлоп чыкты. 2. Ал сууга кире качкан баканы кантип алдады? 3. Жыландын жылуу кеби бакага кандайча таасир кылды? 4. Жыландын достук жардамынын аркасында баканын жалпак башы, ийри буту, тосток көзү оюлдубу?

Ойлон.

Жылан ышылдайт, бака чардайт. Бирок экөө тең сүйлөбөйт, ыраспы? Анда жазуучу бака менен жыланды эмнеликтен сүйлөтүп койгон? Кандайдыр бир максаты бардыр да?.. Балким, жылан аркылуу куу, митайым, алдамчы, бака аркылуу кой момун жоош, ишенчээк кишилерди көрсөткүсү келгендир. Анда жылан алдамчы, бака момун кейпиндеги адамдардын өзү болбосун. Демек, алар кишилер сыяктуу сүйлөшө (болгондо да ырдап) берсе болор. Же кандай?

Дагы ойлон.

Кээде алдамчы десе эле, аны жек көрүп калабыз. Бирок алдай билүү да өнөр. Ошон үчүн жылан жалпак башты, ийри бутту, тосток көздү оңдоочу табып, жанда жок боорукер болуп көрүнөт. Баканын түрүн бузуп турган табигый түр-түспөлдү бөлүп алат да, ага баканын назарын бурат. Ооба, бака да ошол Кудай ургандай жаман кебетесинен азап чегип жүрүптүр, уялганынан суудан чыкпайт экен. Карасан, ойдо жок жерден бир айкөл жан кездешип... Анан бир башты ойдо көтөрүп, келишимдүү көрк менен жаркырап чыга келсе, сук-

танганынан бакадан көз тарта албай, кулаалы менен күйкө азабын жесин! Ичи күйсүн! Мына ушунун баарын ойлонгон жылан акыл-майдык кылган. Антпесе ал ачка калмак. Жан сактоо үчүн аракеттенүү, алдоо, күрөшүү да керек. Мунун жаманы жок да. Же башкачабы?

Көрктүү окуу.

Буга үч окуучу катышат. Биринчиси — баяндамачы (автордун сөзүн окуйт), экинчиси — жылан, үчүнчүсү — бака.

Сунуш.

Жогорку көрктүү окуунун негизинде Ж. Бөкөнбаевдин «Жылан менен бака» тамсилин (тамсилде адамдардын турмушу каймана мааниде — айбанаттар аркылуу берилет) сахналаштырсанар да болот. Жыланды, баканы туюндуруучу шарттуу жасалгалар пайдаланылат. Керектүү жеринде жыландын ышылдагы менен баканын чардаганын келтиргиле.

Ылакан.

«Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарыштыр».

«Бака майрыгын билбей, жыланды ийри дептир».

Макалдар.

1. «Баканын өзү көлдө болсо да, көзү көктө». 2. «Баканы алтын такка отургузсан да, баткакты көрсө ыргып түшөт». 3. «Баканын басканын көрсөң, желгенин сурап нетесиң». 4. «Алса кыргый алат, өлсө торгой өлөт». 5. «Алдырар күнү — жаздырар».

Райкан ШУКҮРБЕКОВ

(1913—1962)

Белгилүү акын, драматург жана прозаик Р. Шукүрбеков Талас өрөөнүндөгү Ак-Чий айылында туулган. Ал балдарга арнап көп чыгармаларды да жазган. Мисалы, «Эки бөжөк», «Иттин жомогу», «Түлкү менен Теке», «Кыргыз тоолорунда» жана башкалар.

ТОО ЭЧКИ

Улагын тоо эчкинин мерген атты,
Күлүк ок жаш улакты тырпыратты.
Энеси кылчан-кылчан артын карап,
Зыркырап ичи күйүп бара жатты.
Кабагын бекем түйүп кеги бардай,
Тиштенип мерген карайт эчки жакты.
Түбүнө бир арчанын тура калып,
Тоо эчки мөлтүлдөтүп төктү жашты.
Диркиреп жалбыракка жаан болуп,
Байкуштун желининен сүтү да акты.

«Кетпеймин, кең Ала-Тоо, качып сенден,
Жамандык кимин көрдүн, кана, менден?
Айылдан койчу сурап жалкыттымбы,
Мынчалык не кегин бар, айтчы, мерген?
Биз деле Ала-Тоонун малыбыз го,
Жайылып аскаларда күнүн көргөн.
Тоо эчки көбөйөбү тоо-ташынан,
Тентектер кырып турса тууган төлдөн?» —
Дегендей тоо эчкинин акты жашы,
Сүйөнүп куу арчага мундуу башы.

Сууро.

1. Мерген тоо эчкинин улагын эмне максат менен атты? 2. «Тоо эчки көбөйөбү тоо-ташынан, тентектер кырып турса тууган төлдөн?» дегенди кандай түшүнөсүң?

Ойлон.

Тоо эчки мергенди эмне үчүн «тентек» деп мүнөздөдү?

Тапшырма.

1. «Тоо эчки» деген ырдагы жаратылышты коргоо идеясынын сенин айлана-чөйрөңдөгү көрүнүштөр менен байланышы барбы?
2. Дагы кайсы чыгармаларда жаратылышты коргоо маселеси козголгон?

Мирдин АЛЫБАЕВ

(1917—1959)

М. Алыбаев — кыргыз эл акыны, сатирик, драматург. Ал татынакай лирикаларды, «Ак чүч», «В. В. Маяковскийге акындык отчёт» деген сыяктуу элге аттын кашкасындай таанымал чыгармаларды жараткан.

АЛА-ТООГО

Кереметтүү сен атасын, энесиң,
Салыштырып сени кимге тенесиң.
Көңүл толкуйт көркөмүндү көргөндө
Кандайдыр бир жүрөккө дем бересиң.
Ырым менин сенин демиң эмеспи,
Шыктанамын минип кыял кемесиң,
Карааныңдан кагылайын, Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш немесиң.
Качан жүрөк кагышынан танганда

Бир тартылып өтүп кетер элесин,
Бир тартылып өтүп кетер элесин.

Өс, Ала-Тоо, өзүм өскөн турагым,
Уян болбо, улуу жолуң улагын.
Жымын-жымын жылдыз болуп жылжысын,
Канга дары каштай тунук булагын.

Тапшырма.

Ырды жатта.

Суроо.

1. «Ырым менин сенин демин эмеспи» дегенди кандайча түшүнөсүң?
2. «Ээрчий берсен, бир сонунга жетесин» деген ыр сабында Ала-Тоого адамга жасалгандай мамиле кылынат. Эмне, акын кыялы жаратылышты жандандырып жатабы? 3. Кайсы саптар сага өзгөчө таасир этти?

Саяжыргалуу сөз бермети.

1. Караанындан кагылайын, Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш немесин.
2. Качан жүрөк кагышынан танганда
Бир тартылып өтүп кетер элесин,
Бир тартылып өтүп кетер элесин...
3. Жымын-жымын жылдыз болуп жылжысын.

СОҢ-КӨЛ

Шарпылдап шаңы чыгып толкуп ташкан,
Жээгинде жайпай түшүп көбүк чачкан.
Ай, Соң-Көл! Кызыгынды унутамбы!
Калдайган колхоз малы баш адашкан.
Тамшанткан тамашандан чыккым келбейт,
Тарыхта тагы калган Тулпар-Таштан...

Жээгинде турдум, Соң-Көл, болдум сынап,
Көйкөлүп көлкүп турган сен бир сымап.
Сөөлөтүн, сулуулугун кубандырды
Эзилтип жүрөгүмдү кытыгылап.

Берилип куштар болуп жедеп сага,
Кээде шат, кээде мени алат санаа.
Кайгысыз, ойсуз, муңсуз кайкып учкан,
Кап, чиркин, каз-өрдөгүн болсом гана...

Кош, Соң-Көл, сен турасың кылым санап,
Мелтиреп кадимкидей көктү карап.
Кош, Соң-Көл, же келермин, же келбесмин,
Болжошту айтыш кыйын, атаганат...
Мен өлүп, сени экинчи көрбөсөм да,
Эскирген сары кагазда ырым калат.
Элесиң эске түшсө, элжиретсе,
Канткенде кайрат кылам улутунбай.
Бул ырды жаздым, Соң-Көл, калсын үчүн,
Карааның көз алдыман унутулбай.

Тапшырма.

1. «Кыргыз тоолору» деген ырдан сон, берилген үлгүгө окшоштуруп «Соң-Көлдү» ыргагы менен оку. 2. Жер кереметине болгон тамшануу менен улутунуп толгонуу кандай ыйык сезимдин негизинде жаралып жатат?

Салыштырып оку.

1. Тынч жатканда көл түшүрөт көп сүрөт:
Тоолор, тоолор түркүн болуп көк тиреп,
Ылдый калган булуттарды ызалап,
Кыл чокусун айга гана өптүрөт.
Кеч киргенде самап туруп асмандан
Түн берметин төшөгүнө төктүрөт.
Же келиндер «жээн басты» кылгандай,
Төмөн ныктап чөмүлдүрө чөктүрөт.

Байкап турса көл бетинин сүрү көп,
Көк толкундар тереңдерден түрүлөт.
Ийрелеңдеп жылып келген жыландай
Улам берки четти көздөп сүрүлөт.
Кыз кыялда сууга тарткан сүрөтүн
Көргөзбөстөн көөмп өтөт күнүлөп,
Ошол ордун бир кочуштап жутат да,
Кайра ашыгып, үмүт менен үнүлөт.

(Акын С. Эралиевдин «Ак Мөөр» дастанындагы
«Сон-Көл түндөрү» деген бөлүмдөн.)

2. Ак шуру, күмүш алкак, тоо кызындай,
Шарактайт жорго минип мени карай,
Шарп этип чала-була тийип кетип,
Тартылат кайра артына уялгандай.
... Кымыздай чөйчөгүнөн сапырылып,
Жаштыктай күр-шар этет көбүк чачып.

(Алыкул Осмонов)

 Санжыргалуу сөз бермети.

1. Көйкөлүп, көлкүп турган сен бир сымап.
2. Кайгысыз, ойсуз, мунсуз кайкып учкан,
Кап, чиркин, каз-өрдөгүн болсом гана...
3. Мен өлүп, сени экинчи көрбөсөм да,
Эскирген сары кагазда ырым калат.

ТЯНЬ-ШАНЬ

Береке!
Байлыкка мол Ата Мекен
Жүрөккө бардыгынан жакын экен.
Тянь-Шань!
Деген бир сөз ойго түшсө
Мээ сергип, медер кылып толкуп кетем.

Жеримдин суусу — дары, таштары —
Алтын,
Жыргалда, эркиндикте жашайт калкым.
Таалайга тандап туруп жаралгансып,
Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын.

Ар дайым алыс жүрсөм сагынамын,
Ардагын артык мага, Тянь-Шаным!
Көңүлдү көтөрүлткөн көрк эмеспи,
Ителги имерилген көк асманым.

Мөңкүшүп мол кашка суу, өзөн, сайын,
Кулакка симфония берет дайым.
Бейкутка, берекеге белги берип,
Термелет тентек желге арча, кайын.

Жай-кышы бел кырчоодон чөпкө калын,
Кен Жумгал, Кара Кочкор, Ак-Сай, Нарын.
Кой маарап, бээ кишенеп ар өзөндө,
Бай элим күтүрөтүп айдайт малын.

Тептегиз келечегин алга барсын,
Алтын эл беш жылдыкта мөрөй алсын.
Челекке айран, жуурат батпай ташып,
Шарпылдап сары саамал саба жарсын.

Ташшырма.

1. «Жеримдин суусу — дары, таштары — алтын» деген сапты байкап көрсөн. Сууну суу, ташты таш деп эле айткан жакшы эмеспи. Себеби суунун өзү дарыдан артык, ал эми алтын таштай көп болсо, анын эч бир баркы да болбос эле. Же кандай, акын сууну дарыга, ташты алтынга теңөө менен, эмнени айткысы келген?

2. «Ителги имерилген көк асманьң», «Бейкутка, берекеге белги берип, Термелген тентек желге арча, кайың», «Челекке айран, жуурат батпай ташып, Шарпылдап сары саамал саба жарсын» деген ыр саптарын элестетип көрсөн?

Салыштыр.

Биринчи ыр дестеде 1,2,4-саптар уйкашат: Ата Мекен — жакын экен — толкуп кетем. Экинчи ыр дестеде: алтын — калкым — салкын. Андан кийинкилерде: сагынамын — Тянь-Шаным — көк асманьң, сайың — дайым — кайың, калың — Нарын — малың, барсын — алсын — жарсын.

Эми ушул уйкаштыкты маанини бузбаган башка сөздөр менен алмаштырып, аны акындын ыр саптары менен салыштырып көр.

Жеримдин суусу — дары, таштары — алтын,

Жыргалда, эркиндикте жашайт элим.

Таалайга тандап туруп жаралгансың,

Тянь-Шань жайда салкын, кышта жылуу.

Мында алтын — элим — жылуу деген сөздөр эмне үчүн алтын — калкым — салкын деген сөздөр жараткан мукамды, угумдуулукту бере албайт. 3,4,6-ыр дестелерине да өзүнчө 2-ыр дестеге окшоштуруп, байкоо жүргүзүп көр.

Куюлуша келген сөздөр.

Таалайга тандап — экинчи ыр дестенин үчүнчү сабында; *ардагың артык* — үчүнчү ыр дестенин экинчи сабында; *көңүлдү көтөрүлткөн көрк* — 3-ыр дестенин 3-сабында (Ушул өндүү куюлуша келген сөздөрдүн калганын өзүн аныкта.)

ТОГОЛОК МОЛДО

(1860–1942)

Тоголок Молдо Нарын областына караштуу Ак-Талаа аймагындагы Куртка айылында туулган. Ал чоң акын, манасчы, элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу, тамсилчи жана санжырачы. Анын зор таалим-тарбия берүүчү «Кемчонтой», «Куштардын аңгемеси» деген дастандары, «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» өңдүү тамсилдери, «Талым кыз менен Көбөктүн айтышканы», «Устанын аялынын кошогу», «Чалга берген кыздын арманы» деген сыяктуу ырлары бар. «Телибай тентек» поэмасы эл жомогунун негизинде жазылып, 1939-жылы жарыяланган.

ТЕЛИБАЙ ТЕНТЕК

Кембагал Дадан өлгөн сон,
Кепин кылар бөзү жок.
Телибайдын энеси
«Балам, — деп буга кеп айтат.

«Атаң өлдү келбейт», — деп,
«Айласын кылгын», — деп айтат.
Кайрылып келбейт атаң жок,
Кепин кылар матаң жок,
Кантип муну көмөбүз?
Мындан башка капам жок.
Эчтеме менен оюң жок,
Конокко соёр коюң жок.
Салпайган жинди кунуң жок,
Сатып алар пулун жок.
Кантип жерге жашырам,
Кара жанда тыным жок.
Эч болбосо үйүндө
Челпек кылар унуң жок.
Элендебей жүгүрүп
Эжең жакын, барып кел.
Кепин берсе, кечикпей
Ылдам барып алып кел.
Акыл салып кеп айтып,
Атаң өлдү деп айтып,
Эжене кабар салып кел.
Эки агаң мында көр казсын,
Кантип булар тим жатсын.
Ылдамыраак барып кел,
Эмне берсе алып кел!
— Энеке, макул болот деп,
Телибай кетти жүгүрүп.
Эрте өлгөн бир жан деп,
Атасынан түнүлүп.
Эжесине барды далдандап,
Телибай тентек кеп айтат:
«Арманың барбы эжеке?
Атаң өлдү», — деп айтат.

Эжеси туруп ыйлады,
Элинин баарын жыйнады.
Атаң өлдү дегенде,
Ыйлабай чыдап турабы.
«Мен келдим, эже өзүнө,
Кулак салгын сөзүмө.
Энем сага жиберди,
Алып кел деп силерди.
Конокко соёр кой сурап,
Челпек кылар ун сурап.
Кенеш кылып кеп сурап,
Кепин кылар бөз сурап,
Энем мени жиберди,
Берсин деди силерди.
Береринди камдагын
Бүгүн түштөн калбагын».
Айтып сөзүн угузуп,
Телибай турду темселеп,
Бачымыраак кетсек деп,
Айтып турду энтелеп.
Эжеси анда кеп айтат:
— Азыраак токто, — деп айтат,
Сарамжалын бүтүрүп,
Санжап кылып күтүнүп,
Койду саап алайын,
Сураганын берейин,
Койду саап болгон сон,
Өзүн менен жөнөйүн.
Азыраак сабыр кылгын деп,
Баланы ала тургун деп.
Баласын берди колуна,
Байкагын сөздүн соңуна.
Эмчектеги жаш бала
Алар замат ыйлады.

Токтобостон көп ыйлап,
Ыйлаганы ырбады.
Телибайды мээнет чырмады.
— Басыл-басыл, бөбөк, — деп,
Баланын башын сылады.
Сылап көрсө баланын
Былкылдап турат эмгеги.
Жара чыккан экен деп
Башка сөзгө келбеди.
«Ыйлабаптыр бекер» — деп,
«Ириндеп калган экен» — деп,
«Аман болсо бөбөгүм,
Мындан айыгып кетер» — деп,
Телибай тентек шашпады,
Балакетти баштады.
Баланын мээсин «прин» деп,
Алып жерге таштады.
Мээсин чукуп алган соң,
Өлүп калды баласы.
Акылы жок Телибайдын
Акмактыгын карачы.
Тынчып уктап калды деп,
Ойлоп калды санаасы.
Өлбөй бала калабы?
Өлөр жерде жарасы.
Ал ангыча эжеси
Малын саап бүтүрдү.
Малын саап болгон соң,
Бармак болуп күтүндү.
Телибай тентек кеп айтат:
Эжесине эми айтат:
«Ириндеп башы калыптыр,
Иринин алдым», — деп айтат.

Акылсыз эже, билбепсиң,
Жарасын байкап жүрбөпсүн.
Жаман эже, билбепсиң,
Жакшылап байкап жүрбөпсүн.
Мына береги жара — деп,
Жарасын эже кара — деп.
Иринин алып салган соң,
Уктап калды бала» — деп.
Эжеси алса баланы
Эчак өлгөн жаны жок.
Жаны кеткен балада
Бетинде кызыл каны жок.
«Телибай, түпкө жеттин! — деп,
Тентек ит, турбай кеткин — деп,
Убалыма калдың — деп,
Уят кылып салдың» — деп.
Эжеси ыйлап бакырып,
Эли-журтун чакырып.
Телибайды Кудай урду деп,
Темтейип карап турду деп.
Түбүмө Телибай жетти деп,
Жетпегенде нетти — деп.
Түрү суук түгөнгүр.
Түгөтүп таштап кетти — деп.
Балама кылды кесир деп,
Балакетти кетир деп.
«Жаш баламды өлтүрүп,
Бар беле менде өчүн?» — деп.
Кейип ыйлап сөз айтып,
Кепин кылар бөз берип.
Челпек кылар ун берип,
Конокко соёр кой берип.
Буларды берип колуна,
Телибайды салды жолуна.

Тентек Телибай не кылат?
Байканар сөздү соңуна,
Жетелеп кою колунда,
Келе жатса жолунда,
Алдынан бөрү жолукту.
Акмак Телибай оолукту,
«Чубалжык куйрук көк чунак
Бул Кудайдын ити» — деп.
«Ити менен Кудайдын
Эч кимдин болбойт иши» — деп.
«Жолумдан тосуп жүрүптүр,
Келеримди билиптир,
Кудайдын ити күлүкпү?
Менин коюм күлүкпү?
Билейин койдун чамасын,
Табайын иттин чарасын,
Көрөмүн койдун өнөрүн,
Жарыштырып көрөмүн.
Коюмдан бул өтпөйт — деп,
Өтмөк турсун жетпейт» — деп,
Бөрүгө коюн жиберди,
«Сынайын» деп «силерди».
Кою кетти колунан,
Бөрү кууду сонунан.
Каргашалуу Телибайдын
Келеби иши онунан?
Жеткен жерде карышкыр
Койду басып жеп алды.
«Бүгүн жолум болду» — деп,
Тоого барып дем алды.
Жана Телибай жүгүрүп,
Азыраак жолго барганда,
Айылына жакындап,
Арасы жакын калганда.

Казандай кара кудукту
Көрө салды көз менен,
Сүйлөп турду сөз менен:
«Кудайымдын казаны,
Куру кайнап туруптур.
Көргөн билген адам жок,
Көптөн бери куруптур.
Унду буга салыш — деп,
Чалгыч менен чалыш — деп,
Ашты кылып бүтүрүп,
Анан үйгө барыш» — деп.
Эчтемесин калтырбай
Кудукка унду салыптыр.
Агаласын кетирип
Чалгыч менен чалыптыр.
Азыраак болуп калды деп,
Армандуу болуп калыптыр.
Андан өтүп Телибай,
Көп камышка барыптыр.
Шамал тийсе камыштар
Нары-бери ыргалат,
Алгандын баарын жоготуп,
Акмак Телибай кур калат.
«Мен көрбөпмүн башынан,
Өтүүчү элем кашынан.
Кур жүгүнүп туруптур,
Кудайымдын келини
Алып келе жатканым —
Атамды орзор кепини.
Келинге кылып бүркөнчөк,
Табайын мунун эбини.
Буга байлап өтөм — деп,
Тартынганым бекер — деп,

Бүркөнчөк байлап өтпөсөм,
Таарынып келин кетер» — деп.
Айрып алып бир баштан,
Байлап жатат камышка.
Телибайдын ою жок,
Тартынып мындан калышка.
Баарын байлап бүткөн соң,
«Жарашып калды келин — деп,
Ушу кылган жумушум,
Кеткени жок тегин» — деп.
Акылсыз, акмак Телибай,
Акмактыгы билинип,
Атасынын кепини
Камышка калды илинип.
Адамда мындай заң болбойт,
Телибайдай акмак жан болбойт.
Энесине барбастан,
Эч кимдин тилин албастан,
Жакшы айткан сөзгө көнбөстөн,
Атасын келип көмбөстөн,
Телибай жинди темтейип,
Талаадан качып жоголду.
Минтип жүргөн Телибайдын
Иши кайдан оңолду.
Акылы жок ордунда,
Атанын акы мойнунда.
Агалары күтүнүп,
Көрдү казып бүтүрүп,
Карап турган кезинде,
Уят жок Телибай бетинде,
Эчтемени ойлобой,
Жетип барды кечинде.
Туруму болбойт сөзүндө,
Уяты жок өзүндө.

Анын арка жагынан
Эжеси барды алсырап,
Атасынын үстүнө
Баласы өлүп кансырап.
Эл жыйылып келишти,
Кошумча жардам беришти.
«Тапканыбыз ушу» — деп,
Даданбайды көмүштү.
«Бул Телибай оңбойт» — деп,
«Дегеле адам болбойт» — деп,
«Акыры бизди жок кылат,
Анан бизди койбойт» — деп.
Телибайды алышты,
Алыс жерге барышты.
Кийимин дырдай чечтирип,
Жыланаптап салышты.
Агалары мындай дейт:
«Тоого чыгып барабыз,
Томкоруп алтын алабыз,
Бай болуп жыргап калабыз.
Алтын алып кулатсак,
Алтын келет жаркырап,
Кучактап кал алтынды
Карап турбай алсырап.
Карап тургун көргөндө,
Басып калгын келгенде!»
Телибай буга ынанды
Келгенде карап турабы.
Агалары барышты,
Отунду арбын алышты.
Казандай ташты чок кылып,
Аябай отту жагышты.
Өлтүрүүгө Телибайды
Кептери бүтүп калышты.

Таш кызарып болгон соң,
Көңүлүнө толгон соң,
Телибай деп чакырды.
Токтобостон бакырды:
— Акылы жок ит элең,
Аянып мындан калба — деп.
Таш барып түзгө барганда,
Басып калды кучактап.
Акмактыгын мындан бил,
Аяныч жок кылчактап.
Териси ташка жабышты,
Тентектин эбин табышты.
Анда Телибай кеп айтат:
— Аянбаймын, — деп айтат.
Эки акем мында келгенче,
Эрдигимди көргөнчө,
Ыркырасаң ыркыра,
Шыркырасан, шыркыра.
Эрдик кылар салтым — деп,
Коё бербей алтын — деп.
Күйүп жатып жан берди,
Акмакты мындай ким көрдү!

Суроолор.

1. Энеси Телибайды эжесиникине эмнеге жиберди?
2. Телибай атасынын өлгөнүн эжесине кантип угузду?
3. Ал ымыркайды кантип уктатты?
4. «Акылсыз эже, билбепсин, Жарасын байкап жүрбөпсүн. Жарасын, эже кара — деп, Иринин алып салган соң, Уктап калды бала — деп» деген саптарда күнөөнү Телибайга ким коёт? Эжесинде күнөө барбы?
5. «Кудайдын ити күлүкпү? Менин коюм күлүкпү?» — деп атасынын кара ашына союла турган койду Телибай карышкыр менен жарыштырып, кызыкка батат. Чын эле, кайсынысы күлүк?

6. «Кудайдын казаны куру кайнап туруптур», — дейт Телибай кудукка боору ооруп, анан эжесиникинен алып келе жаткан унду кудукка салып, чалгыч менен чалып, аз болду деп армандуу болуп калат. Бул эмнеси?

7. Андан бери чыкса, кудайдын келини — камыштар Телибайга жүгүнөт. Ага тентектин эбедеи эзилет. Кантип соо өтүп кетсин! Таарынып калбайбы камыштар. Атасын ороор кепинди майдалап айрыйт да, жетишинче ар бир камышка жоолук (бүркөнчөк) кылып салып чыгат. Сен Телибайдын ушул ишине ыраазысыңбы?

8. Атасына арналган кам-чомду (кой, ун, кепин) бүт жок кылган Телибай кабак-кашым дебейт, мелтейип мурдун балта кеспей, үйүнө жетип келет. Тентектин ыйман-ызааты, ар-намысы канчалык?

9. Телибайдын эки агасы кандай бүтүм чыгарды? «Бркырасан ыркыра, Шыркырасан шыркыра» — деп кызарта ысытылган казандай ташты алтын деп ойлогон тентек кучактап басып жыгылат. Мунусу эрдикпи?

Барпы АЛЫКУЛОВ

(1884—1949)

Б. Алыкулов Сузак аймагындагы Ачы кыштагында туулган. Күн, жер, суу, аба, дүйнө, адам, өмүр, нарк-насил, ыйман, сулуулук жөнүндө өлбөс ырларды жараткан нускоочу акын. Даанышман. Осмонкул төкмө баалагандай, Барпы «жан бүткөндүн курчу эле, жараткан көзүн алса да, жүрөгү ырдап турчу эле», «жарышка түшсө жел менен, жаактуу пенде жеңбеген» инсан.

ЖАКШЫ КЫЗ

Сайраган жайкы булбул —
Гүлдүн көркү.
Жаркырап жайнаган кыз —
Үйдүн көркү.

Жазында жайкалган сон —
Дөндүн көркү.
Сулуу кыз суктандырган —
Төрдүн көркү.
Далида сындап өргөн
Кара чачы.
Мандайга келишимдүү
Калем кашы.

Жакшы кыз — жайкы таңдай
Үйдүн куту.
Анкыган гүлбурактай —
Кыздын жыты.
Берметтей жаркыраган
Катар тиши.
Келтирип сайма саят —
Анын иши.
Ыракмат айтып кетет
Көргөн киши.

Ак бетке жарашыктуу
Кошмок калы.
Көз артат көрүп калган
Жандын баары:
Болот деп тагдыр буйруп
Кимдин жары?

Оймоктой оозун кара
Майин күлгөн.
Чолпондой көзүн кара
Таңда күйгөн.
Бир күлсө, сүйүнчүгө
Берер элем,
Кетсе да, өмүр бою

Тапкан дүйнөм.
 Жакшы кыз — эне-атанын
 Ырыскысы.
 Турмуштун тунук, таза
 Уюткусу!
 Уккандар жалган дебес
 Ырымды ушу.

ӨЗУ КААР, ТИЛИ ЗААР КЫЗ

Айылдан айыл кезген кыз,
 Ата-энеден безген кыз.
 Чарчабай басып жүргөн кыз,
 Ушактын сөзүн сүйгөн кыз.

Уяты жок — таскак кыз,
 Этек-жени баткак кыз.
 Кашына көөнү сүрткөн кыз,
 Кишинин баары үрккөн кыз.

Балтыры жоон күчтүү кыз,
 Күрөктөй орсок тиштүү кыз.
 Мойнуна баарын таккан кыз,
 Момундар үчүн мастан кыз.

Жумуш кыл десе сулкуюп,
 Сом темирдей жаткан кыз.
 Он алтыда көпкөн кыз,
 Озунуп өзү өпкөн кыз.

Ырысын жерге тепкен кыз,
 Ымандан ыраак кеткен кыз.
 Ушак айтып айылга
 Азандан мурда жеткен кыз.

Нан ордуна аш кылат,
Ичкенинди таш кылат.
Айыбын айтсаң алкынып,
Сенден мурда кол сунат.

Буудай куурат тил менен,
Муунтат заар зил менен.
Өзү кара бул кыздын,
Тили заар бул кыздын.

Миндин бири ушундай,
Ушундайдан кутулбай,
Кыжы-кужу түгөнбөйт,
Кыздын көбүн күнөөлөйт.

Тапшырма.

«Жакшы кыз» менен «Өзү каар, тили заар кыз» деген ырды салыштыр. Кыз бала эмне себептен жакшы: ата-эненин ырыскысы, үйдүн куту, турмуштун тунук уюткусу да, неликтен жаман: ушак айтып жүгүрөт, ичкенинди таш кылат?

Сөздүк.

Далида — далыда; *майин* — назик, үлпүлдөк; *кут* — бакыт, таалай; *гезген* — кыдырган; *мастан* — ушакчы, сүйлөөк, какчаңдаган куйту, митаам кемпир; *куйту* — бузуку, чагым салгыч.

БОЛОР ЖИГИТ

Киши болор жигиттин
Киши менен иши бар.
Өзү менен барабар
Өзөк болор киши бар.
Көлөкө жерге күн тийсе,
Көрө албайт экен ичи тар.

Адам болор жигиттин
Ак бетинде нуру бар.
Ар кимдерге ашкере
Айтылбаган сыры бар.
Жакшы болор жигиттин
Жүрөгүндө мүлкү бар.
Ырыс толуп үйүнө
Тамаша менен күлкү бар.
Азгырсам деп мындайды
Андып жүргөн түлкү бар.

Сөзгө алынар жигиттин
Сарайында сынчы бар.
Сарасап менен сүйлөгөн
Сөздөрүнүн курчу бар.
Душманына калганда
Калемпир менен мурчу бар.

Сыпаттап айтып өтүшкө
Бизге окшогон ырчы бар.
Көзгө илинер эр жигит
Кедей да болсо малдуудай.
Чырмаган дартка карабай,
Чабал да болсо алдуудай,
Чындык сөзүн бетке айтат
Чангенттен аккан шар суудай.

Шагдам болор жигиттин
Шаага бербес эрки бар.
Алыстан келген душманга
Арстандай көркү бар.
Күйүп турган жалындап,
Жүрөгүндө өртү бар.

Элди сүйгөн жигиттин
Эндүү болот мандайы.
Чаласы жок ишинин
Чечен болот тандайы.
Ушундайды көрө албайт
Деги, ушакчынын кандайы?

Жигиттин иши эл менен,
Элдин иши жер менен.
Эл аралап, жер басып
Эриккенде бир келем.
Эр жигиттен сөз баштап,
Эрмек болуп мен берем.
Эси бар жигит жол тапсын,
Эки ооз ушул термеден.

БОЛБОС ЖИГИТ

Киши болбос жигиттин
Киши менен иши жок.
Жакын тартып өзүнө
Жан ачытар киши жок.
Тентуш менен сүйлөшөр
Отурушка кушу жок.
Тууганды тууган билбестен
Иштегени доомат — док.

Адам болбос жигит бар,
Бозодо салат жанжалды,
Керилип сунат чангалди.
Орундатпайт жумушун,
Тозутат күткөн турмушун.
Жети бөлөк кыялы,
Жериге тиет зыяны.
Жүргөн жерин чыр кылып,
Элине тиет зыяны.

Сөздөн калар жигиттин
Күндө бүтпөйт урушу.
Конок келсе жазылбайт
Мандайынын тырышы.
Арагын ичип шишесин
Ташка уруп талкалайт.
Көрдүбү мени дегенсип
Көн дөбөдө чалкалайт.
Улуунун укпай сөзүнү,
Шүмшүк кылат өзүнү.

Ичерине аш таппай
Жалдыратат көзүнү.
Болбос жигит терс басат,
Терстигинен эл качат.
Адамсынып короёт,
Өзүнөн өзү зороёт.
Иште деген кишиге
Жеп ийчүдөй ороёт.

Туугандан, достон ажырап
Өрттөнгөн бактай сороёт.
Минтип жүрсө андайдын
Иши кайдан онолот?

Элден, жерден калган соң,
Эссиздикке барган соң,
Эки болбой жоголот.

Тапшырма.

«Болор жигит» менен «Болбос жигит» деген ырды салыштыр. Барпы атанар: «Эси бар жигит жол тапсын, Эки ооз ушул термеден» — дейт. Жол — бул үлгү, нуска. Анда үлгүнү «Болор жигиттенби», же «Болбос жигит» деген ырдан табуу керекпи? Сага кайсынысы жагат? Эмне үчүн? Биринчиси — душманга арстандай айбаттуу болсо, экинчиси — өрттөнгөн бактай сороёт.

Сөздүк.

Чангент — жердин аты; *шагдам* — ачык, шайыр, куунак; *шаа* — шах; падыша, кан; *чаңгалди* — ченгелди; *тозутат* — тоздурат; *сөзүнү* — сөзүн; *өзүнү* — өзүн; *көзүнү* — көзүн; *доомат* — док жалаа кылуу, док уруу, коркутуу; *жериге* — жерине; *элиге* — элине.

ЭР ЖИГИТКЕ СЫН

Эр жигиттин жакшысы
Сөзүндө болбойт жалганы.
Оймок ооз, кумар көз
Өзүнө теңтуш алганы.
Ичинде калбайт арманы.
Эр жигиттин жакшысы
Кенешин элге билгизет.
Береке — пейил киргизет,
Элине пайда тийгизет,
Артык доор сүргүзөт.
Жигиттердин жаманы
Айылдашын күйгүзөт.
Күндө чатак көп кылат,
Жаш башын мурда карытат.

Жакындарын кайтат,
Түйшүктү катуу көрсөтөт.
Ачуусу келсе булкунат,
Айылга күндө чыр кылат,
Көрүнө залал тийгизет,
Көп адамды күйгүзөт.
Карды тойсо мардандайт,
Мактап койсо аз гана
Көчөгө батпай дардандайт.
Тойгон күнү шаттанат,
«Оной оокат кылам» — деп,
Аялына мактанат.
Эр жигиттин жакшысы
Элдин ишин тууралап,
Жылдан жылга чыйралат,
Кишиге кылбайт кыянат.
Өзүнөн улуу кишиден
Адеп сактап уялат.
Айткан сөзү орундуу
Бекемдиги билинет.
Топ жыйындын ичинде
Чечендиги билинет.
Элине жагат кыялы,
Эч кимге тийбейт зыяны.
Жигиттердин жаманы
Сөз талашып такымдайт
Өзүнүн сөзүн макулдайт.
Карындаштан жат болот,
Абийри кетип ачылат.
Жатындаш тууган бар болсо,
«Акым көп», — деп асылат.
Жөнөкөй тууган кишиге
Тийиштик кылып катылат.
Бузуктукту иштөөгө
Көнүлүн бурат, шашылат.

Эркин өссө эр жигит,
Эр намысын талашат,
Тууганына туу болот.
Душманына келгенде,
Чылап койгон уу болот.
Болбой турган жигиттин
Өзүндө турат айыбы —
Уйкудан көзү ачылбайт.
Ал жигиттин жаманы
Кылган иши арбыбайт.
Өмүрүндө жарыбайт,
Жакындаса бирөөгө
Кийинки жылы тааныбайт.
Эр жигиттин жакшысы
Каалгалуу коргондой.
Кадыр канат болгондой,
Казынасы толгондой.
Тоо тиреген түркүктөй,
Бөрүнү алчу бүркүттөй,
Башкарат элин үркүтпөй.
Эр жигиттин жаманы
Ашыгып келип алп сүйлөйт,
Адамдарга калп сүйлөйт.
Эр жигиттин жакшысы
Жылдан жылга чыналат.
Болжолу менен сөз сүйлөп,
Элинен дайым сый алат.
Кайраты артык шер болот,
Калкына пейли кең болот,
Кадырлуу сөзү эм болот.
Эр жигиттин иши эл менен
Кенештүү сөзүн билгизет.
Кенебей келген душманга
Керилип найза тийгизет.

Сын жөнүндө.

Илгертен бери эле элибизде баатырга, күлүк атка, кыраан бүркүткө, сулуу кызга, алгыр тайганга сын берүү салты болгон. Сынчылар алардын келечегин алдын ала көрө билишкен. Айтканы айткандай келген. Ошондой салты Барпы атанар улап, жакшы менен жаман жигиттин сынын санат кылат.

Тапшырма.

«Эр жигитке сын» тогуз бөлүктөн турат, алардын ичинен бешөө жакшы жигитке, төртөө жигиттин жаманына арналат. Адегенде жакшы менен жаман жигитке арналган ыр саптарынын аралыгын аныкта. Анан класс эки топко бөлүнүп, жакшы жигит жана жаман жигит боюнча айтыш уюштурула. Адегенде көрктүү окуу түрүндө. Анан каалаган обон менен ырдап айтышсанар да болот.

Сөздүк.

Түйшүк — убара, азап, мээнет; *залал* — зыян; *кыянат* — бирөөгө жаман ой менен атайы жасалган тоскоолдук; *мардаңдайт* — кубанат; *кайитат* — кейитет; *адеп* — тартип, ызаат, сылыктык, сыпайылык; *пейил* — 1) кулк-мүнөз; 2) көңүл, көөн, ниет, ой.

Токтогул САТЫЛГАНОВ
(1864—1933)

Кыргыз элинин улуу акыны Т. Сатылганов Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү (азыркы Токтогул району) Кушчу-Суу деген жерде туулган. Ал нөшөрлөтө төгүп ырдаган ырчы. Торгойдой безенип, булбулдай таңшып, калайык-калктын кайгы-кубанычын, үмүт-тилегин, нарк-насилин, адеп-ахлагын, ыйман-ызаатын ырдаган акын.

ҮЛГҮ ЫРЛАР

Дайранын көркү кемеде,
Баланын көркү энеде.
Акыл айтсан тыншабайт,
Акмактын көркү жемеде.

Бычактын көркү кынында,
Жылкынын сыны кулунда.
Азамат болсоң эр жигит,
Ардактуу иштен корунба.

Шибердин көркү — мал менен,
Жылкынын көркү — жал менен.
Жылдыздай жанган кара көз
Жигиттин көркү — жар менен.

Жаман адам белгиси —
Өз камы үчүн жүгүрөт.
Жакшы адам белгиси —
Эл камы үчүн күйүнөт.

Эчкинин көркү — төл менен,
Эгиндин көркү — жер менен,
Эликтин көркү — төр менен,
Эр жигит көркү — эл менен.

Булбулдун көркү гүлдө бар,
Ырчынын көркү үндө бар.
Ак шумкар учса асманга
Амалын болсо үндөп ал.

Жайлоонун көркү кымызда,
Кишинин көркү ырыста.
Намысы үчүн жоо сайган
Баатырдын көркү урушта.

Аяздын көркү музда бар,
Алгырдын көркү кушта бар.
Тамактын көркү тузда бар,
Саамайдын көркү кызда бар.

Жамгырдын көркү туманда,
Бүркүттүн көркү кыраанда.
Байкабай жүрсөн кокустан,
Кор болосуң жаманга.

Туйгундун көркү түлөктө,
Баатырдын көркү жүрөктө.
Балбандын көркү билекте,
Өрдөктүн көркү чүрөктө.
Кулпунуп туурда таранса,
Куштун көркү түлөктө.
Кошоматчы кууларды
Кондурба да, түнөтпө.

Кылычтын көркү курчунда,
Кундуздун көркү сыртында.
Алышкан душман жоо келсе,
Азамат көркү журтунда.

Темирдин көркү өгөөдө,
Жыгачтын көркү мөмөдө.
Баатырдын көркү маңдайда,
Чечендин көркү таңдайда.
Бирер түркүн эр жигит,
Жетишпей жүрөт ар кайда.

Сыянын көркү каламда,
Сырынды айтпа жаманга.
Сыр алышып, сыр түйгөн
Сырдашың келет саламга.

Жабдыктын көркү жоргодо,
Жаназа, доорон молдодо.
Жаман адам чырылдап,
Жакын болот олжого.
Жабыгып жүрсө жигитти
Жакырсын деп кордобо.

Ынтымак болсо калкында,
Душманындан тартынба.

Айбаты бар жигиттин
Атагы калат артында.
Күжүрмөн эрдин күчү өтөт
Күмүш менен алтынга,
Күчүн барда, эр жигит,
Күмүш өндүү жалтылда.
Эшендин көөнү закирде
Урунун көөнү пикирде.
Орозодо молдолор
Опулдашат битирге.

Сопунун көөнү азанда,
Соргоктун көөнү казанда.
Чын болсо да, жан кечти
Чыдай берет касамга.

Мергендин көзү милтеде,
Опкокотун көзү күлчөдө.
Жакшы аттын көркү — жал менен,
Сулуунун көркү — кал менен.

Булбулдар таншып сайрашат,
Буралган кырчын тал менен.
Жайлоонун көркү ачылат,
Жайдары чарба мал менен.

Таншырма.

1. Дайра деле көргөнгө өзүнчө керемет. Бирок үстүндө кеме сүзүп келатса, анда ага өзгөчө көрк жаралат. Демек, дайра менен кеменин шайкеш келиши көрктүн үлгүсүн берип жатат. Ооба, көрк — бул көзүңдү өзүнө тарткан улуу жарашык. Акындар, айрыкча, көрөгөчтүк менен аларды топтоп, ыр кылып туруп, угуучуларга тартуулашат. Мына — үлгү ырлар. Ар бир ыр дестеде ошондой ойдон, көрктөн, сулуулуктан уюп бүткөн берметтер бар. Алар кайсылар? Үлгү ире-

тинде үч-төрт мисал келтирели, калганын өзүн тап: 1) Баланын көркү энеде; 2) Акмактын көркү жемеде; 3) Бычактын көркү кынында; 4) Жылкынын сыны кулунда; 5) ...

2. Ырас, Токтогул — сулуулуктун акыны. Аларды кыштай кынап отуруп, укмуштай уйкаш ыр туундусун жаратат. Бирок байкасаң, арасында адамга акыл айтып, жол көрсөтүү да бар. Ал көрк менен кыналыша келет. Алар сенин оюнча, кайсылар. Ыр дестелеринин арасынан тактап көрсөт.

САНАТ-НАСЫЯТ, ҮЛГҮ ЫРЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Санат-насыят, үлгү ырлары көбүнчө көчмөн элдердин поэзиясында байыртан бери өнүгүп келатат. Өзгөчө кыргыз, казак элдеринин элдик ырчыларынын чыгармачылыгында санат-насыят, терме, үлгү ырлары негизги орунду ээлейт. Алар эл алдында ырашканда комуздун, же домбуранын коштоосу менен куюлуштура жамактатып, адам турмушунун ар кыл тарабында кездешүүчү чындык көрүнүштөрдү, оң, терс сапаттарды поэзиянын тили аркылуу элестетип, таалим-тарбия берүүчү ойлорду айтышат.

1973-жылы Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институту «Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары» деген китепти жарыялап, ага элдик отуз сегиз санат, он эки насыят, он бир терме ырлары, ошондой эле Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Калык, Осмонкул сыяктуу бир катар акындардын санат-насыят, үлгү ырлары киргизилген. Мына ушул китептеги чыгармаларды окуп таанышкан адам кыргыз элинин санат-насыят, үлгү ырларга өтө бай экендигин даана байкайт. Санат-насыят ырларга мүнөздүү болгон бир үзүндүнү окуп көрөлү:

Жанына пайда келтирген,
Жакшыдан тентуш күткүнүн.
Жарым ай жолдош болбогун,
Жамандан күдөр үзгүнүн. (Аталган китеп, 57-бет.)

Бул мисалда жакшы тентушту жаман тентуштан ажырата билip, жалпы эле жаман адамдардан оолак жүрүү керек деген эн баалуу ой айтылып жатат. Ал эми мындай болуш үчүн ар бир адам кичинесинен тарта акты карадан, онду терстен, жакшыны жамандан айырмалай билүүгө үйрөнүү керек. Ал үчүн санат-насыят, үлгү ырларын көп окуп, анын маанилерин так түшүнүүгө аракет кылуу көп жагынан пайда берери талашсыз.

Санат ырларында байыртан берки адам турмушунун бай тажрыйбасынан келип чыккан чындык ойлор, тыянактар, жаратылышта болуучу талашсыз көрүнүштөр, адамдардын өз ара мамилелериндеги кайталана берүүчү оң, терс сапаттар көбүнчө саналып баяндалса, насыят, үлгү ырларында эмне кылуу керек, кандайча жашоо керек деген маселелер боюнча конкреттүү, тагыраак кеп-кенештер көбүрөөк айтылат. Мындай анча-мынча айырмачылыктар болгону менен, булардын түпкү маңызы бирдей, же тагыраак айтканда, адамдарга акыл-насаат айтуу, жакшы болуунун жол-жоболорун көбүрөөк түшүндүрүү, адамдарды жакшы жүрүм-турумга үндөө, тарбиялоо. Муну окуу китепке киргизилген Токтогулдун «Үлгү ырларын», Барпынын «Жакшы кыз», «Өзү каар, тили заар кыз», «Болор жигит», «Болбос жигит», «Эр жигитке сын» сыяктуу санат-насыят ырларын окуганда дагы бир жолу ачык байкайбыз.

Токтогул өзүнүн «Үлгү ырларында»:

Жаман адам белгиси —
Өз камы үчүн күйүнөт.
Жакшы адам белгиси —
Эл камы үчүн жүгүрөт...

... Темирдин көркү өгөөдө,
Жыгачтын көркү мөмөдө.
Баатырдын көркү маңдайда
Чечендин көркү таңдайда — деген сыяктуу талашсыз чындык көрүнүштөрдү санап келип, анан:

Жаман адам чырылдап,
Жакын болот олжого.
Жабыгып жүрсө жигитти
Жакырсын деп кордобо.

... Ынтымак болсо калкында,
Душманындан тартынба...
... Күчүн барда, эр жигит

Күмүш өндүү жалтылда — деп, конкреттүү акыл-на-
саат, кеп-кеңешин айтат.

Ал эми Барпы акын «Жакшы кыз» аттуу ырында аны «жайкы
тандай үйдүн куту» деп мүнөздөйт да, «келтирип сайма сайган»
ишкер жана өзүн адептүү, таза алып жүргөн асыл сапаттары боло
турганын эскертет, мунун тескерисинче, «Өзү каар, тили заар кыз»
деген ырында эң жаман сапаттарга ээ начар кыздын кейп-кебете-
син:

Чарчабай басып жүргөн кыз,
Ушактын сөзүн сүйгөн кыз.
Уяты жок — таскак кыз,

Этек-жени баткак кыз — деген сыяктуу өтө курч, таамай
сөздөр менен көз алдыга элестетет. Дал ушундай эле жигиттердин
жакшысына жана начарына мүнөздүү сапаттарды «Болор жигит»,
«Болбос жигит», «Эр жигитке сын» деген насыят ырларында да так
баяндап көрсөтүп, «жакшы адам» менен «жаман адамдын» айырма-
чылыктарын туура түшүнүүгө чакырып, жакшы адам болууга умту-
луу керек экендигин эске салат. Албетте, улуу акындарыбыз —
Токтогулдун, Барпынын мындай санат-насыят ырларынын өзгөчө
жаш жеткинчектер үчүн тарбиялык мааниси өтө зор.

Ысмайыл БОРОНЧИЕВ

(1910—1978)

Атактуу төкмө акын, айтыш өнөрүнүн жедеп дасыккан улуу чебери Ысмайыл ырчы Чүй районундагы Бурана айылында туулган. Анын «Алты акындын айтышы», «Кенен менен», «Чалканга арыз», «Саламдашуу» өңдүү айтыштары, «Шамбет», «Абыл менен Мейиз» дастандары, «Токтонаалынын үйүндө», «Элиңдин кетпейт оюнан», «Кош, Алымкул» деген эскерүүлөрү кулак курчун кандырган жана колдон түшпөөчү чыгармалардан.

**ЭЛИНДИН
КЕТПЕЙТ ОЮНАН**

Элибизге белгилүү,
Эки сонун ачылга.
Жоргосу экен адамдын
Жолдош болдум жашымда.

Эчен жерде байкадым,
Эл тойбойт экен акынга.
Таттуу сөзүн уккан эл,
Тажабайт экен жакында.
Улуу куш эле ошолор,
Учурган мени уядан.
«Унутпай жүр бизди» — деп,
Узаткан эле кыядан.
Аттарын атап алардын,
Айтуудан да уялам.
Жанаша учкан шумкардай,
Жарышкан эки тулпардай,
Осмонкул, Калык кыргыздын,
Оозуна түгөл жат болгон.
Сайрап жүрүп элине,
Сакалы кардай ак болгон.
«Ала-Тоонун ак тандай
Булбулу» деген ат конгон.

Булбулдан булар кем беле?
Эркин доордо жаралып,
Элибизге келди эле.
Бардык сыйды көрдү эле.
Калык деген ким эле,
Казып жатса түгөнгүс,
Кадамжай болчу тим эле.
Осмонкул деген ким эле,
Оодарылбас, чайпалбас
Океан болчу тим эле.
Калык ырдап турганда,
Кара жамгыр төккөндөй,
Өркөчтөнүп күркүрөп,
Өзөндөн кыян өткөндөй,
Күнү-түнү ырдаса,
Күүсүнө келчү бөксөрбөй.

Күкүк эле Осмонкул,
Күнү-түнү сайрап таншыган.
Абайласам сөздөрү,
Ак булут эле калкыган.
Акынсып ар ким ырдады,
Ал эми Осмонкулдун ырлары
Айдаган койдой чубуруп,
Ашыгып турчу артынан.
Осмонкул көзүн жумганда,
Өлүмгө моюн сунганда,
Кыргыздын эли кыйналып,
Казак эли кайгырды.
Калык, Осмонкул дегенде,
Хакас да билген дайынды.
Сөздөрүн окуп китептен,
Сүрөтүн көрдү карганда.
Өзү өлгөн менен сөзү өлбөйт,
Өрнөгү калды балдарга.
Калкып аккан дайранын,
Каз-өрдөк чардайт сазына.
Кузгундар миң жыл жашайт дейт,
Куу жыгачтын башында.
Кузгунчалык болбогон,
Куу дүйнөнү ойлоном,
Жакшы адамды жоготпой,
Жаш кошуп турса жашына.
Же болбосо, чиркин ай,
Жаратылыш тилди алса.
Андай асыл адамдан,
Анда-санда бирди алса.
Жалпы журтка керектүү,
Жакшы адам өлбөй тим калса.
Ордолуу жыйын эл көрсөм,
Осмонкул түшөт оюма.

Отургансыйт элеси,
Комуз алып колуна.
Ич арада жүргөнсүп,
Ишенбейт жүрөк жогуна.

Өлүмгө айла жогунан,
Өткөрдү бул эл колуна.
Ажал деген бар экен,
Ар кимибизди тооруган.
Чыркырап күйүп турсаң да,
Чыгарбайт экен торунаң.
Осмонкул сенин элесин,
Элиндин кетпейт оюнаң.

Тапшырма.

1. «Эки сонун асыл», «Жоргосу экен адамдын», «Улуу куш эле ошолор», «Жанаша учкан шумкардай», «Жарышкан эки тулпардай» деген сапаттар кимдерге тиешелүү? Эмнеликтен? 2. «Калык деген ким эле, казып жатса түгөнгүс, Кадамжай болчу тим эле» деген саптарды кандайча түшүнөсүң? 3. «Осмонкул деген ким эле, Оодарылбас, чайпалбас Океан болчу тим эле» деген саптардан эмне туюнасын?

Эсиңде сакта.

1. Калык ырдап турганда,
Кара жамгыр төккөндөй,
Өркөчтөнүп күркүрөп,
Өзөндөн кыян өткөндөй,
Күнү-түнү ырдаса
Күүсүнө келчи бөксөрбөй.
2. Күкүк эле Осмонкул,
Күн-түнү сайрап таншыган.
Абайласам сөздөрү
Ак булут эле калкыган.
Акынсып ар ким ырдады,

Ал эми Осмонкулдун ырлары
Айдаган койдой чубуруп,
Ашыгып турчу артынан.

 Ойлон.

Акын мындайча ой жүгүртот: «Куу жыгачтын башында, кузгундар мин жыл жашайт. Калык менен Осмонкул сыяктуу жакшы адамдар кайтыш болбой, кайра алардын жашына куу дүйнө жаш кошуп турса эмне болот? Алардын кузгунчалык болбогонун айтсаң». Бул ойду кубаттоо керекпи? Же төгүндөө зарылбы?

Кошумча түшүнүк.

Кыргыз элинин кара жаак акыны Калык Акыев 1953-жылы, ырлары айдаган койдой чууруп ашыккан акын Осмонкул Бөлөбаев 1967-жылы кайтыш болгон. Кадамжай — дүйнөдөгү сурьма эн көп казылып алынган кен чыккан жердин бири. Кезинде андан дүйнөнүн 45 өлкөсү сатып алган.

КОШ, АЛЫМКУЛ

Кош, Алымкул, дүйнөдө
Өлүм деген бар экен.
Аласасы келгенде,
Абыдан алды тар экен.
Алыбыз жетпей ажалга,
Айрылдык сизден, Алыкем.
Табигат берген күч менен,
Таалайлуу өсүп-өндүңүз.
Убактылуу өмүрдүн,
Учу-кыйырын көрдүңүз.
Ала-Тоонун байлыгын,
Ырдап жүрүп көрдүңүз.
Арасында чалкалап,
Жыргап жүрүп көрдүңүз.
Ар бурчуна Советтин
Барып жүрүп көрдүңүз.

Албан түрлүү сыйлыкты,
Алып жүрүп көрдүңүз.
Ар шайлоодо депутат,
Шайланып жүрүп көрдүңүз.
Ажалга айла жок экен,
Амалсыздан көндүңүз.
Аягы Талас, башы Чүй,
Эл чогулду сиз үчүн.
Эзилип ичи кайгыда,
Эмгеги синген киши үчүн.
Ыйласак укпайт шум ажал,
Ыраазы бол биз үчүн.
Туулуп-өскөн жер калды,
Туугандар калды, эл калды.
Кучакташып тен өскөн,
Курбу-курдаш тен калды.
Асмандан тийген ай калды,
Ажалдын огу ушундай,
Алаксытууга шай барбы?

Аркайган зоо, төр калды,
Чалкайган дениз, көл калды.
Каналдын суусу кылкылдап,
Кайкалаган чөл калды.

Келгиндер келет жазында
Кээ бирөө бактын башында.
Топурак ысып, гүл жайнайт,
Толгон-токой куш сайрайт.
Биз да ошондой дүйнөнүн
Келгиндери экенбиз,
Келиппиз, бир күн кетербиз!

Санап-санап отурсак,
Замандар өткөн экен да.

Залкар-залкар нечен бир,
Адамдар өткөн экен да.
Көрбөй калдык далайын,
Көп акындар өтүптүр,
Көнүлүнөргө салайын.
Келдибек менен Тыныбек,
Чоюке, Шапак, Дыйканбай
Тарыхын кыргыз эл билет.
«Карангылык доорунда,
Калкта билим жогунда,
Баатыр Манас жомогун,
Байыртан айтып келди» — деп,
Ырчы, жомокчуларга —
Ыраазы болдук буларга.
Айкол Манас деген сөз,
Алтындан баалуу чыгарма.

Сурамжылап көп уктук,
Сурнайчы деп уктук
Дөнөнбай менен Турапты.
Дөгүрсүгөн ал кезде,
Манаптар билген убакты.
Казына болмок кыргызга,
Казыр уксак күүлөрүн,
Кагазга чийген киши жок.
Кай доордо жүргөнүн,
Капаста кеткен булбулдар,
Карангысында дүйнөнүн.
Акындыгы зор экен,
Ак-Кыялык Нурмолдо,
Аргендей үнү шаңкылдап,
Ак сакалы жаркылдап,
Карганда өттү дүйнөдөн.
Эски динге алданып,

Эзилип башы айланып,
Эчен мындай акындар
Арманда өттү дүйнөдөн.

Кыйла жыл мурда өлүштүр,
Кызыл-Кыя, Баткенден:
«Кыйын акын эле» — деп,
Кабарын уктук арткы элден.
Ичкиликтин Курманы,
Илгерирээк өткөн бул дагы.
Окуу-билим жогунан
Оозуна кетти ырлары.
Казыркыларда арман жок,
Кагазда турат сырлары.

Анжыяндык Муса ырчы,
Бекназар кетти Жийдеден.
Түрү суук өлүмдүн,
Алыке, түрткүсү кимге тийбеген.
Ошолор жүргөн доордо,
Окуу-билим болгондо,
Берендей сөздөр жазылып,
Белектер калмак миндеген.

Жалал-Абаддын жанында,
Жакшы ырчы экен маалында.
Көзүнөн майып болуптур,
Күкүктөй шаңдуу чагында.
Салам айттым «аба» деп,
Сан жыйындын алдында.
«Балам бери кел» — деди,
«Барпы деген мен» — деди.
Ачык экен кулагы,
Аксакалдардын бүт бойдон
Амандыгын сурады.

Арт жагында жарыктык,
Батасын берди балпылдап.
Барган экен көп жашка,
Башы турат калтылдап.
Сөзүнө сөөгүм эриди,
Көзүнө көөнүм кейиди.
Барпы да кетти Таштактан,
Баасы кымбат сиздейдин,
Алыке, баарысын өлүм аксаткан.

Өзгөндүн өйдө жагынан,
Өзү шайыр абыдан.
Кебин уккан кишилер
Кеткиси келбейт жанынан.
Күнү-түнү бир жүргөн,
Күлкүдөн жаагы талыган.
Ылай-Таала мекени,
Ырдап жүргөн кечээги,
Кочкорбай кетти элинен.
Кочкорбайды көргөндөр,
Коргошундай эриген.
Өзгөчөлүгү өзүнчө,
Өткөрбөйт өмүр чегинен.

Алкынып суусу ташыган.
Алайкуунун башынан.
Жолокондун жонунан,
Кышы-жайы шаншытып,
Кыягын үзбөй колунан,
Улардын үнүн туураган.
Улуу тоонун шайыры,
Узап кетти дүйнөдөн,
Угулбай жүрүп дайыны,
Алайкуулук Чалырга
Абыдан ооруйт кабырга.

Ниязаалы — аксылык,
Комузга колун маш кылып,
Өзү кетти дүйнөдөн,
Өнөрүн элге тапшырып.
Батырган экен кара жер,
Баарысын соруп жашырып.
Кутулуп кайда кете алат,
Кууп жүрсө шаштырып.

Кетмен-Төбө кең жерден,
Түндүк менен Түштүктүн,
Баарысына тең жерден,
Толкуну көлдөй Токтогул,
Торгою экен адамдын.
Эшмамбет кетти эртерээк,
Эпкинин көрбөй замандын.
Каракурман ырчы өттү,
Катарлашы алардын.
Жаңыбай, Коргоол, Бекназар,
Жанында Жолой баш болуп,
Ошонун баары бир катар,
Таңшыган зоонун булбулу,
Алыке, тамашаң элди суусатар.

Женижок деген бир ырчы,
Жетим калып Таластан.
Жек жааты жок карашкан,
Аксыга барып чоноюп,
«Ала» деген оорудан,
Арандан-зорго онолуп.
Таластын манаптарынан,
Жаш кезде качкан жалтанып.
Аксынын манаптарынан,
Карганча жүргөн калтаарып,

Тик сүйлөсө ошолор,
Тилин кесип алышмак.
Тирүүлөй көргө салышмак.
Арманда өттү көп ырчы,
Андагы турмуш табышмак.

Карыялар көп мактайт,
Казак менен кыргызга.
Кадамы жеткен деп мактайт,
Эсенаман, Чондуну.
Эртедир-кечтир өлүмдүн
Алыке, эчен тиет кордугу.

Үмөтаалы, Сулайман,
Айдыраалы комузчу,
Ар кимиси Таласта,
Алынча шайыр болушту,
Алар да кетти Капкандан.
Көөдөндөн ысык жан кетип,
Алыке, көз сүрүп кимдер жатпаган.
Таластын аяк жагынан,
Таланттуу ырчы абыдан.
Женижок менен беттешип,
Жети уруу сол тааныган.

Ырчы жеңе Ырыскул,
Алыска даңкы чыкпаган.
Аялга тендик жогунан,
Арбын иш келбей колунан,
Айланып үйгө ыктаган.

Калк аралап көп уктум,
Каны кыргыз деп уктум.
Казактан өткөн Чөжөнү,
Кыргыздан ооп казакка,

Кыйналгандан жөнөдү.
Каардуу заман болбосо
Карыптын күнүн көрөбү?
Ар кимден уктум Чөжөнү,
Артык экен өнөрү.
Ала-Тоолук энелер,
Алптардын алпын төрөдү.

Манасын айтса түгөнбөй,
Мандай-тескей эки өзөн,
Кошулуп аккан үйөрдөй.
Жайы-кышы айтса түгөнбөй,
Жанаша дайра көк муздар,
Жарылып аккан үйөрдөй.
Баласы экөө тең ырдап,
Балык кетти калкынан.

Айныбай тарткан атасын,
Найманбай кетти артынан.
Куу өлүмдөн алар да,
Кутулбаптыр карзынан.
Эркиндиктин танынан,
Элдик кыймыл жагынан,
Эч кабар жок буларда,
Көз каранды болушкан,
Көбүнчө залим кууларга.
Ээрчишкен эки бүркүттөй,
Тумчугуп өткөн туманда.

Жазгы келген булбулдай,
Жаныдан үнүн ачканда,
Аттан озгон кунандай,
Алыс келе жатканда,
Бөрүбай уулу Жаманкул
Бөлүнүп учту булуттай.

Көрүп-билип калгандар,
Көп айтып жүрөт унутпай.

Абдыкерим, Мусакан,
Аз көрүп калдым Борбуну.
Ысаканга ич күйөт,
Ирдентпей сокту шордууну.
Сумсайып ажал жеткенде,
Алыке, сунуптурсун мойнунду.
Сары-Өзөн Чүйдүн башынан,
Санжыргалуу сөздөрү,
Сайдагы суудай ташыган.

Жашыл көлдүн жанынан,
Кайран Ысак молдону,
Казак-кыргыз тааныган.
Кандуу жылдын маалында,
Кашкардан бери ырдаган.
«Кайран эл» деп ошондо,
Каламы экөө ыйлаган.
Көп өнөрү бар экен,
Көөдөнүнө сыйбаган.
Омурулган чынардай,
Ошонун баары кыйраган.

Көл боюнда туулуп,
Көп жерге данкы угулуп,
Күү чалган темир комузга
Күнгөйдөн чыккан чон уста.
Күндө оюн, селкинчек,
Күлкүсү элге бир нуска.
Бурулча жүргөн буластап,
Кала берди а дагы,
Кара жерди кучактап.

Ысык-Көлдүн жээгинен
Канча бир күн-түн ырдаса,
Калк тажабай кебинен,
Оргочордун жанынан,
Солтобай кетти Бугудан.
Солуган гүлдөй шылкыйып,
Сонундун баары куруган.
Көөдөнүнө Алыке,
Көп алтын кетти уюган.
Сагынбай кетти Кочкордон,
Тандайын таттуу жараткан.
Сайрагысы келгенде,
Санаты бүтпөй таң аткан.
Салмагы элден кем эмес,
Сайрандаш эли, Ала-Тоо,
Сагынбай койчу ал эмес.

Кудайберген айрыкча,
Кубултуп черткен комузду.
Жактырбай жаман көрчү экен,
Бай-манап, эски болушту.
Андыктан элге батпаган,
«Эшигинди ачпа» — деп,
«Эки жакка баспа» — деп,
Үстүртөн бийлеп манаптар,
Үй түрмө кылып таштаган.
Өнөрүн элге чача албай,
Өрттөнүп ичи шакардай,
Өнөрүнүн баарысын,
Өзөгүнө сактаган.

Кадыры элге байкалбай,
Каалаган сөзүн айта албай,
Музооке өткөн мунданып.

Элдин залкар акыны,
Эмгегин окуп турбадык.
Кала берди ар жерде,
Карыштай бөзгө чулганып,
Азыркы доорго кез келсе,
Ачпайт белек кендерин,
Албайт белек бергенин.
Жакшы да билбей калышкан,
Жаратылышка келгенин.
Акындыгы бар экен,
Аванга өтө даана экен.
Атбашылык Боогачы,
Арбын аял алам деп,
Азапка кетти соо башы.
Бай-манап билген заманда,
Баш ийбей туура сөз сүйлөп,
Пайдасы тийген далайга.
Карыптарды жактаган,
Кандан, бектен, залимден,
Калтаарып жаздым айтпаган.
Оозунан чыккан сөз үчүн,
Ок келатса кайтпаган.
Көкөтай кетти Нарындан,
Көкөмдүн сөзү — куулардын
Көзүнө тийген чагылган.
«Көкөтай жөн жүрсүн» — деп,
Көп жыйынга салынган.
«Өлбөсүн Көкөм, бали» — деп,
Өксүгү барлар жалынган.
Көкөтайдын дүбүртү
Көп эле жерге таанылган.
Алы келбей жанынан,
Ажалдын түшүп кайырмагына,
Алар да бир күн чалынган.

Токсонго жашы толгончо,
Томуктай маалы болгончо,
Токтобогон калеми,
Толук билет Ала-Тоо,
Тоголок Молдо абамы.
Тооруп жүргөн ажалдын,
Торуна кирген а дагы.

Кубантып элди күлдүрүп,
Кучакташып бир жүрүп,
Куйручук менен кошулуп,
Айтике кетти Жумгалдан,
Ажалдан буйтап ким калган!
Кубулжутуп күү чалган,
Куу жыгачка тил салган,
Курман болуп согушта
Кулмамбет кетти Жумгалдан,
Куу өлүмдөн ким калган!

Жашында ырдап жаркылдап,
Жар чакырса занкылдап,
Жамбыл көрүп жактырган,
Тойдо, ашта, көп жерде,
Токтогул менен бастырган.
Тоорушам деген ырчынын,
Тогузун жалгыз шаштырган.
Узун, Кабак, Жумгалдан
Ушул биздин доордо
Улуу куш эле бир албан.
Калык кетти катардан,
Кайран сонун асылдар,
Кайрылбас болду сапардан.

Калк унутпайт эмгиче,
Калмурат, Сыртпай, Мусаны,

Алтындан баалуу нече бир,
Асылдан колдон узады.
Калк тааныган сонундан,
Канчалар колдон узады.

Каз-ордөктөй кулпунуп,
Карганча кооз жасанган.
Салмагы да ошондой,
Салттуу кары атанган.
Карыганда айрылдык,
Кайран Молдобасандан.
Жорголордун далайы,
Жоголуп кетти катардан.

Куйма кулак, кара тил,
Укканы жерде калбаган.
Улуу нуска сөздөрдү
Улап сүйлөп жалгаган.
Көкөтайдын кептерин,
Көкөтайдан кыргызда,
Кимдер сүйлөп кеткенин,
Көнүлүнө жаттаган.
Бирге жүргөн эмедей,
Бир сөзүн жаздым айтпаган.
Тың сүйлөгөн киши эле,
Тыныбектин Актаны.
Кайда барса кетирбей,
Калк үйүлүп жатканы.
Калк түгүл кара чымын жок,
Кабар алар ыгын жок,
Карангы көрдүн түбүндө,
Кала берди баштары.
Эмгекке өлүм жок экен,
Элинде калды жазганы.

Таластан Атай чыкты эле,
Таншытып комуз чертишке,
Таасын эле, мыкты эле.
Күнгөйдөн Карамолдо эле,
Күүнүн алпы болду эле.
Карамолдо өлгөндө,
Кайышып турдук көмгөндө.
Комузчу Атай өлгөндө,
Кордугу кыйын шум ажал,
Кол барбай турду көмгөнгө.

Жарашыктуу жакшы мүлк,
Кыргыздын кыл кыягы,
Күрөнкеев абамдын,
Күүсүнөн Маскөө сынады.
Кайра-кайра тартса да,
Канбай турду кулагы.
Толгон-токой күү менен,
Тоо көчкөндөй кулады.

Жетим калып жашынан,
Жекечилик доордо,
Жетилбей сөөгү жашынган.
Эркиндик тийип адамга,
Эл катары а дагы.
Ээ болгон тендик заманга.
Кыягы колдо каркылдап,
Кыялы ачык жаркылдап,
Телегейи тең эле.
Темир комуз жагынан,
Тендеши жок эр эле.
Куурчагын ойнотуп,
Кубанычка элди бөлөгөн.
Кууп ажал жеткенде,

Колунан күч кеткенде,
Курдашын Адамкалый да,
Куюндай сызып жөнөгөн.

Атын укса ашыгып,
Залга күлкү толчу эле.
Энсеген суусу табылып,
Эс алгандай болчу эле.
Сүйлөгөн сөзү адамга,
Сүйүктүү эле, курч эле.
Сахнадан кетирбей,
Зал жаныртып турчу эле.
Гүлдөгөн Чүйдө туулду эле,
Күлкүгө бүткөн уул эле.
Термечиктин Шаршени,
Тендешсиз кетти кантели...
Кыялы менен өнөрү,
Кызарып күйгөн чок эле.
Орто Азия элинде,
Ойлосом андай жок эле.

Кыргыздын далай булбулун,
Алып ажал тойбоду.
Элге керек экен деп,
Эч бирөөнү койбоду.
Сурансак ажал тыншабай,
Суулуктап жатат жоргону.
Күтпөгөн жерден алдырып,
Күйүгүп көп эл кайгырып,
Күндө жаны, гүлдөн кооз,
Күлкүлүү сөздөн айрылып,
Ыйлап туруп жөнөттүк,
Райкан менен Мидинди,
Амалы канча жүрөктүн,
Ачышып жүрүп түнүлдү.

Алыке, кош бол, турабыз,
Айлана курчап үйүндү.
Дүнгүрөтүп жатырбыз,
Дүйнөдөн өткөн күнүндү.
Кадырын билген кишиге
Калкыган көлдөй сары алтын,
Кайран Жоомарт, Жусуптар,
Кадамынын баары алтын.
Алар да кетип жоголду.
Адабият жагынан,
Аябай катуу коромжу.

Эмгеги турат, өзү жок,
Элеси турат сөзү жок.
Элебайдын эркеси,
Элин шанга бөлөнтүп,
Эми бир кайра келсечи.
Жазайын деп колуна,
Жаныдан калем алганда,
Таланты курчуп жетилип,
Таасын болуп калганда,
Аралай албай дүйнөнү,
Ачылбай эч бир гүлдөрү,
Алыкул кетти арманда.
Жыламышта туулган,
Жылаажындай ак келин.
Эркинче жашап Нуркамал,
Эл көрбөй калды эмгегин.
Кадам шилтеп басканда,
Калем шилтеп жазганда,
Көлдөн учкан бууга окшоп,
Көрүнбөй сиңди асманга.
Көзүн аккан шум өлүм,
Көрмөксөн болсо жаштарга.

Сезбейт элек анчалык,
Сексенден ары ашканда.

Тоголок Молдо, Токтогул,
Томдор калды артында.
Сагымбайдын «Манасы»,
Залкар байлык калкына.
Шаршендин шайыр сөзүнүн,
Баа жетиш кыйын баркына.
Ыраазы болдук алынча,
Ысак менен Барпыга.
Сыймыктанабыз алардын,
Сыр дайрадай данкына.
Кыргыз элин дүйнөгө,
Кыйкырып өткөн каркыра.

Ошолордой сизди да,
Жүрөккө дайым сактайбыз,
Алымкул деген атыңды,
Ааламга айтып данктайбыз.
Жетимишке жеттиниз,
Жети жүз жылга татырлык,
Ыракат көрүп кеттиниз.
Ыраазы болгун баарына,
Эчен кылым тургудай,
Элин эстелик коёт жанына.

Ой жүгүрт.

Ысмайыл акын мындай дейт:
«Биз да ошондой дүйнөнүн келгиндери экенбиз.
Келиппиз, бир күн кетээрбиз!»

Келгин куштар башка жакка учуп кетишет, бирок тирүүлөрү кайра келгин катары келе берет эмеспи? Ал эми адамдын төрөлүшү менен өлүшү ошого окшошуу? Акын эмнени айткысы келген?

Таңшырма.

1. Бул узак ырда кимдердин ысымы аталган? Тизмелеп жазып көрсөн. Мисалы, Келдибек — манасчы, Тыныбек — манасчы, Чоюке — манасчы, Шапак — манасчы, Дыйканбай — манасчы, Дөнөнбай — сурнайчы, Турап — сурнайчы (калганын өзүң улап жаз).

2. «Кыргыз элин дүйнөгө

Кыйкырып өткөн каркыра», —

деген акындын саптары жогоруда саналып өткөн өнөр ээлерине тиешелүүбү? Анда алардын жаны ободо каркыра мисал учуп жүргөн экен да. Ушундайбы?

Унутпа.

1. «Таластан Атай чыкты эле,
Таңшытып комуз чертишке
Таасын эле, мыкты эле.
Күнгөйдөн Карамолдо эле,
Күүнүн алпы болду эле.
Карамолдо өлгөндө,
Кайышып турдук көмгөнгө.
Комузчу Атай өлгөндө,
Кордугу кыйын шум ажал
Кол барбай турду көмгөнгө».
2. «Көлдөн учкан бууга окшоп,
Көрүнбөй синди асманга».
3. «Эмгеги турат, өзү жок,
Элеси турат сөзү жок».
4. «Жетимишке жеттиниз,
Жети жүз жылга татырлык
Ыракат көрүп кеттиниз».

Кошумча маалымат.

Жети жүз жылга татырлык ыракат көргөн төкмө акын Алымкул Үсөнбаев 1894-жылы туулуп, 1963-жылы кайтыш болгон. Ал — чоң төкмө акын, чебер комузчу. Жогорку Кеңештин I—III чакырылышына депутат болуп шайланган. Анын айтуусунда «Олжобай менен Кишимжан», «Кожожаш», «Саринжи-Бөкөй» деген кенже эпостор бир нече ирет жарыяланган.

МЕКЕН ЖӨНҮНДӨГҮ ЫРЛАРДАН

Байдылда САРНОГОЕВ
(1932–2004)

1932 жылы Талас районундагы Шумкар-Уя аймагындагы Көк-Арык деген жерде туулган. Таланттуу чоң акын. Чыгармалары колдон түшпөй окулгандыгы менен айырмаланат. Анын «Баяс», «Мергенчи бала», «Жокен», «Ак калпак», «Тоолор жана тоолуктар», «Ашуудан берген отчётум» деген ыр китептери бар.

БЕШИГИМ — МЕКЕН

Бешигим менин ырысым,
Өзүңсүн өткүр кылычым.
Өзүңсүз жашап жаным деп,
Өткөргөн күнүм курусун.

Атасың, тууган энесиң,
Ар дайым көздө элесин.
Ааламга данктуу чокун бар,
Ай өпкөн күмүш төбөсүн.

Сан байлык жаткан жеринден,
Сары өзөн, салкын төрүндөн.
Замандын күүсүн коштогон,
Сары-Челек, Ысык-Көлүндөн.

Созулуп жаткан Соң-Көлүм,
Соолбос алтын чөйчөгүм.
Көгүлтүр түбүн тиктесем,
Көрүнүп турат эртеним.

Алыста жүрсөм өзүндөн,
Айырмам болбой жетимден.
Түндүктөн чыккан түрүлүп,
Түтүнүн учат көзүмдөн.

Көркүдөй гүлдүү белестин,
Көнүлүм куунак мен өстүм.
Көкөлөп учкан торгойдой,
Көгүндөн канат элеттин.

Суунду ичтим кашкайган,
Сулуунду сүйдүм назданган.
Күүлөнүп учкан жебедей,
Күлүгүн чаптым тапталган.

Эмгеги синген немедей,
Тузунду таттым ченебей.
Карызын сага. Өзүндө —
Калган жок акым кенедей.

Күч курап сансыз сайлардан,
Күрпүлдөп аккан дайрандан.
Балыгын болуп сүзө албай,
Баратат өтүп кайран жан.

Көрсөткөн анча пайдам жок,
Колумдан келбейт айлам жок.
Кош мамаң берген сүттү актап,
Көзүмдү жумсам арман жок!

Тапшырма.

1. Ата Мекен — бул туулган жерин, ата-бабан, эли-журтун жа-шаган жер. Аны «Ата журт», «Мекен», «Тууган жер» деп да атай беребиз. Бирок анын эмнеси бешикке окшош? 2. «Өзүңсүн өткүр кылычым»... Эмне, мекен кылычпы? Аны сен кандайча түшүнөсүң? 3. Мекен — бул ата-эне. Ушундайбы? 4. Соң-Көл — бул соолбос ал-тын чөйчөк. Анын түбүнөн эртеңки келечек көрүнүп турат. Ушул ой менен акын эмнени айткысы келген?

Сөз берметтери.

1. Ааламга данктуу чокуң бар,
Ай өпкөн күмүш төбөсүн.
2. Түндүктөн чыккан түрүлүп,
Түтүнүн учат көзүмдөн.
3. Күүлөнүп учкан жебедей
Күлүгүн чаптым тапталган.

Аныкта.

1. Кайсы саптарда шат маанай, сыймык жана күчтүү эргүү бай-калат? Аны кантип окуу керек. 2. Өкүнүү саптары барбы? Эгер бар болсо, аны сага тиешеси кандай?

ОРУС КЛАССИКАЛЫК АДАБИЯТЫНАН

Александр Сергеевич ПУШКИН

(1799—1837)

Орус элинин улуу акыны, орус адабиятынын негиз салуучусу А. С. Пушкин Москва шаарында туулган. Чыгармачылык ишти бала кезинен баштаган. «Капитан кызы», «Белкиндин повесттери», «Жез атчан», «Полтава», «Евгений Онегин», «Таш конок», «Борис Годунов» өңдүү эң мыкты чыгармалары жана терең сырдуу лирикалык ырлары дүйнө окурмандарына кеңири таанымал. А. С. Пушкин балдар үчүн да көптөгөн татынакай чыгармаларды жазган.

БАЛЫК МЕНЕН БАЛЫКЧЫ ТУУРАЛУУ ЖОМОК

I

Көк деңиздин боюнда
Бир кемпир, чал болуптур.
Жер тамда алар турганга
Отуз үч жыл толуптур.

Чал деңизден күнүгө
Балык уулап жүрчү экен.
Кемпир дайым үйүндө,

Ийик ийрип турчу экен.
Чал бир күнү эртелеп,
Денизге барып тор салды,
Тартып алса энтелеп,
Илип чыкты чөп-чарды.
Экинчи жолу абышка

Салса торун денизге,
Толуп чыкты камышка.
Үчүнчү жолу тор салса,
Илинип чыкты бир балык.
Жөн балыкка окшобойт,
Алтын экен караса.
Кишиче сүйлөп жалынып,
Алтын балык кеп айтат:
«Коё бер мени, абышка,
Мен денизге кетейин,
Кунум үчүн мен сага,
Тилегениң берейин».
Абышкага ошентип,
Алтын балык сөз салды,
Эси чыгып калтырап,
Абышка кыйын таң калды.
Отуз үч жыл абышка,
Сүйрөп сууга тор салган,
Кишиче сүйлөйт балык деп,
Кулагы такыр чалбаган.
Жиберип алтын балыкты,
Жумшактап ага сөз айтты:
«Алтын балык, барагой,
Берүүчү дүйнөң албасмын,
Көк денизде сайрандап,
Эркин ойноп жүрөгой».

II

Үйүнө ылдам чал кайтты,
Кемпирге укмуш кеп айтты:
«Бүгүн бир балык кармасам,
Жөн балыкка окшобойт,
Алтын экен карасам.

Сүйлөгөн бизче сөзү бар,
Коё бер сууга деп сурайт.
Кунум үчүн мен сага
Берейин баарын деп сурайт.
Коё бердим балыкты,
Суроого оозум барбады».

Кемпир чалды каргады:
«Алжыган акмак, абышка,
Балыктан кун албапсын,
Биздики кыйрап калды эле,
Жок дегенде онбогур,
Бир тепши сурап албапсын!»

Абышка барды деңизге,
Караса, деңиз чайпалды.
Чақырып алтын балыкты,
Абышка туруп үн салды.
Алтын балык акырын,
Сүзүп келип сурады:
«Не керек сага, абышка?!»
Сылык сөз менен ийилип,
Кайтарды жооп балыкка:
«Балык төрөм, ырайым кыл,
Жектеп, каарып кемпирим,
Өткөрдү жаман катуу тил.
Кемпирге керек болуптур,
Кир чайкоочу бир тепши.
Эбинен кетип бөлүнүп,
Биздики сынып болуптур».

Балык жооп кайтарат:
«Капа болбой бара бер,
Тепшинер кайта жанырат».

Кайтса үйүнө абышка,
Тепши жаны болуптур.
Андан бетер кемпири
Алды катуу каргышка:
«Алжыган акмак, абышка,
Бир тепши аран сурапсың,
Тепшиде эмне касиет?
Аялдабай бат баргын,
Баш уруп сурап, үй алгын!»

Денизге ылдам чал барды,
Көк дениз бети карарды.
Жакындап келип жээкке,
Чал балыкты чакырды.

Сүзүп келип акырын,
Алтын балык сурады:
«Не керек сага, абышка?!»
Сылык сөз менен ийилип,
Кайтарды жооп балыкка:
«Балык төрөм, ырайым кыл,
Кемпирим катуу тилдеди.
Жолотпой үйгө кубалап,
Мага тынчтык бербеди.

Долу катын буркулдайт,
Жаңыраак чоң бир үй сурайт».
Балык жооп кайтарат:
«Капа болбой бара бер,
Үйүңөр кайта жаңырат».
Кайтса үйүңө абышка,
Жер үйдөн из да калбаптыр.
Көз алдында зангырайт,
Жыгачтан салган чоң ак там,
Дарбазалар зынгырайт,
Асыл кымбат жыгачтан.
Терезенин түбүндө
Отурган кемпир жинденди.

Жер-сууну айтып күйөөсүн,
Андан бетер тилдеди:
«Алжыган акмак, абышка,
Алганын барып бир үйбү?
Баш уруп баргын балыкка,
Кара сөөк какшыган
Дыйкан катын болбоймун.
Түбү түптүү жакшыдан
Дөөлөттүү катын боломун!»
Барды абышка денизге,
Барса, дениз чайпалды,
Жакындап барып жээкке,
Чал балыкты чакырды.
Келип балык кеп сурайт:
«Не керек сага, абышка?!»
Сылык сөз менен ийилип,
Жооп берди балыкка:
«Балык төрөм, ырайым кыл,
Кемпир кайта жинденди,
Мурункудан бешбетер
Тилдеп, тынчтык бербеди.
Букара дыйкан болбойм дейт.
Түбү түптүү жакшыдан,
Дөөлөттүү катын болом дейт,
Муну кантем, жооп бер?»
Балык жооп кайтарды:
«Бар, кайгырбай бара бер».
Кайтса үйүнө абышка,
Чон үй турат жаркырап,
Кемпири бийик олтурат,
Кийгени көздү уялтат.
Жакасы алтын, жени жез
Үстүндө бешмант кулпурат.
Алтын шакек колунда,

Акак, шуру мойнунда,
Саймалуу өтүк бутунда,
Сан кызматчы жолунда,
Санжыргалуу салтанат,
Санаасыз кемпир олтурат.
Төбө чачтан тик кармап
Кызматчысын дагы урат.
Абышка келип кеп айтат:
«Амансызбы, байбиче,
Бак-дөөлөт башка конуптур,
Айтканың мына келиптир.
Көнүлүң ыраазы болдубу?»
Кемпири чалга бакырды:
«Оокатын кылсын ары» — деп,
Атканага жиберди.

Бир-эки жума өткөн сон,
Кемпир кайта жинденди,
Жумшамак болуп балыкка:
«Барып жүгүн, абышка,
Байбиче болуп турбаймын,
Боломун эркин падыша».
Абышкадан жан чыкты:
«Сен катын жинди болдунбу?
Же басканга бутун келбесе,
Кой десе тилди албайсын,
Умтулба кемпир сен ага,
Сен падышалыкты булгайсың».
Кемпирдин келип ачуусу
Жаактан ары бир койду:
«Мен байбиче болсом жакшыдан,
Сен мужук болсон какшыган,
Кербезденип кеп айтып,
Керишкенди ким койду?
Жакшылыкча деңизге
Барар болсон, баргын бат,
Барбас болсон, бул жерден
Дегдендетип апарат».
Деңизге кайта чал барды,
Көк деңиз бети карарды,
Жакындап келип жээкке,
Чал балыкты чакырды.
Алтын балык акырын,
Сүзүп келип сурады:
«Не керек сага, абышка?!»
Баш уруп төмөн балыкка,
Абышка жооп кайтарды:
«Балык төрөм, ырайым кыл!
Кемпир кайта бузулду.
Байбиче төрө болбойм дейт.

Болгон күндө эгерде,
Эркин падыша болом дейт».
Балык жооп кайтарды:
«Бар, бара бер, абышка,
Кемпириң болсун падыша».
Кайтса үйүнө абышка,
Үйлөр турат бир башка.
Алтын, күмүш кээ бири,
Ортодо болуп падыша,
Олтурган экен кемпири.
Кызматында төрөлөр,
Ичкени укмуш виолор.

Жегендери бал токоч.
Жанында ай балталуу,
Кароолу турат айбаттуу.
Кемпирден коркуп абышка,
Бутуна келип жыгылды.
«Аманбы, таксыр падыша?
Бак-дөөлөт башка кондубу?
Көңүлүң ыраазы болдубу?»
Чалга көзүн бурууга
Кемпири көңүл бурбады.
Айдап азыр чыгууга,
Кемпир көзүн ымдады:
Бай, төрөлөр жакалап,
Чалды эшикке сүйрөдү,
Сырттан чуркап кароолу
Коё жазды балталап.
Эл шылдындап күлүштү:
«Ким үйрөттү, абышка,
Мындай жерге жүрүштү?
Аңкоо, жаман билип кой,
Сен басар жер бир башка».
Күн өтүп, айга созулду,
Кемпирдин түрү бузулду,
Сарайдан киши чаптырды,
Күйөөсүн издеп таптырды:
«Угуп тур, жинди абышка,
Барып жүгүн балыкка,
Болгум келбейт падыша,
Көл дарыяны элесем,
Деңиз болсо мекеним.
Алтын балык алдымда
Жумшачу болсо нөкөрүм»¹.

¹ Нөкөр — малай, кызматчы.

Абышка ооз ачпады,
Бирдеме деп айтууга
Жүрөк коркуп, батпады.
Келсе абышка деңизге,
Капкара катуу бороон бар.
Күрүлдөп көккө чамынып,
Сүрүлүп жүрөт толкундар.
Үн салды чал балыкка,
Сүзүп келип акырын,
Алтын балык сурады:
«Не керек сага, абышка?!»
Сылык сөз менен ийилип:
«Балык төрөм, ырайым кыл,
Каргыш тийген катынга,
Кандай айла кылайын?
Падыша катын болбойм дейт,
Көк деңиз болсун мекеним,
Алтын балык алдымда
Кызматчы болсун нөкөрүм».

Абышка айтып токтоду,
Балыктан жооп болбоду.
Куйругун сууга чапты да,
Денизге кирип жок болду.

Көпкө турду абышка,
Жооп күтүп жалдырап.
Болбогон соң эч кабар,
Кайтты үйүнө шалдырап.
Мурдагы түргө келиптир,
Орноп кайта эскиси,
Жер тамдын кирер оозунда
Отурган экен кемпири,
Алдында жатат бөлүнүп,
Баягы сынык тепшиси.

Макал.

1. Сыйлаганды билбеген, сыйпалаган көр сокур.
2. Сыйга сый, сыр аякка бал.
3. Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт.

Накыл сөз.

Кузгун болуп миң жыл жашаганча, бүркүт болуп бир күн жашаган жакшы.

Эсине тут.

1. Өз напсисин тья алган адам — чыныгы күчтүү адам (моңгол санжырасынан). 2. Улукмандан: «Адептүүлүктү кимден үйрөндүн? — деп сураганда ал, — наадандардан үйрөндүм. Алардын ыркы келишпеген сөзү менен иши мага сабак болду», — дептир. (Саади — перс акыны.)

Ойлон.

1. Эгер сен абышканын ордунда болсоң, алтын балыктан эмне сурап алар элен? 2. Балыкчынын ач көз кемпирдин талабына кынк этпей баш ийиши менен келише аласыңбы? 3. Алтын балык эсирген кемпирди кандайча жазалады? Ошондон кийин аны эсине келип калды дешке болобу?

Таншырма.

Жомокту пьесалаштыр. Катышуучулар: 1) алтын балык; 2) чал; 3) кемпир.

Үлгү:

Алтын балык: Коё бер мени, абышка, мен деңизге кетейин. Кунум үчүн мен сага тилегенинди берейин.

Чал: Алтын балык, барагой, берүүчү дүйнөн албасмын. Көк деңизде сайрандап, эркин ойноп жүрөгой. (Анан чал менен кемпир сүйлөшөт. Калганы да ушундай. Сөздөрүн өзгөртүүгө жана байытып сүйлөөгө да болот.)

Расул ГАМЗАТОВ
(1923–2007)

Р. Гамзатов 1923-жылы Дагестандагы Цада кыштагында туулган. Авар акыны. Дагестандын эл акыны. Коомдук ишмер, Социалисттик Эмгектин Баатыры. Ага «Мен туулган жыл» китеби үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы, «Бийик жылдыздар» жыйнагы үчүн Лениндик сыйлык ыйгарылган. Анын эки китептен турган «Менин Дагстаным» жана көптөгөн ырлары кыргыз тилине которулган.

ЭНЕ ТИЛ

Бир шумдуктар кирет экен бул түшкө,
Бир жолу мен түшүмдө өлүп жатыпмын.
Дагестандын өрөөнүндө чак түштө
Ок жаңылып эч кыймылсыз катыпмын.

Уч-кыйрына көз жетпестей ченемсиз
Өзөндө суу окторулат куланып.

А мен анда болгон өндүү керексиз
Жер болууга даяр жаттым суналып.

Эч ким туюп өлгөнүмдү билбеди,
Бир дагы адам бери жакын келбеди.
Жалгыз гана элик «баулап» көк жондон,
Бүркүт шаңшып, көктө канат сермеди.

Дос-тууганым, алган жарым, энекем
Мага казган көр жанында көрүнбөйт.
«Толукшуган чагында өлүп берекем
Томсортту» — деп көз жаштары төгүлбөйт.

Мына ошентип, жалгыз өлүп жаттым мен,
Ал аңгыча жакыныраак бир жерден.
Эки авар баратышты сүйлөшүп,
Өзүм билген сүйгөн эне тил менен.

Кепке калчап митаамдыгын Гасандын,
Кылыктарын санап Али дегендин.
Маектешти, а мен өлүп жатамын.
Кызылы өчүп, ысыгы жок денемдин.

Анан кызык... ошол сүйкүм добуштар
Бой балкытып денеме жан киргизди.
Врач, бакшы даба болбой, болушар
Эне тилим өзү мени тиргизди.

Бардык тилде касиет бар ойлонсо
Өз тилимде, бирок овон салармын.
Эртең тилим жок болору чын болсо
Анда бүгүн жан кыюуга даярмын.

Эне тилге жаным курман баштатан
Жарды тил деп айтса мейли, арданбайм.
Ассамблейде сүйлөнбөстүр эч качан
Бирок мага улуу экенин тана албайм.

Түшүнөм деп акын Махмуд ырларын
Менин уулум котормодон окуйбу?
Аварча ырдап, жазган жазуучулардын
Арты мен деп чындап көөнүм чочуйбу?

Жашоо — өмүр, планетти сүйөмүн
Жерлер көп бейм мен таанышып бүтпөгөн.
Советтердин өлкөсү дейт жүрөгүм
Аны аварча ырдадым бүт күч менен.

Мага кымбат уч-кыйры жок мекеним
Балтикадан Сахалинге созулат.
Ар бурчу үчүн жанды курман этемин
Бирок сөөгүм тууган жерге коюлат.

Ал анткени Цададагы Гамзаттын
Ордун баскан Расул деп эскерип.
Жердештерим сөзүн сүйлөп авардын
Турушмакчы бейитиме тез келип.

Таншырма.

1. Ырды ой токтотуп, ар бир сөзүнө маани берип оку. Демек, акын түш көрсө, Дагестандын түзүндө — мээ кайнаткан ысыкта олуп жаткан болот. Жакын эле жерден тоо дайрасы өмүргө окшоп шаркырап агууда. Өткөн өмүр — өчкөн көмүр. Баары бүттү. Дене чирип топуракка айланат... (Мындан аркысын өз сөзүң менен улант.)
2. Өлгөн денеге неликтен жан кирди? Акын так ушул мисал менен эмнени айткысы келген? Ал эми сен өз эне тилиң жөнүндө эмне деп айта алар элен? Балким, акындын ордуна өзүңдү коюп, ойлонуп

көрөрсүн. Ошондо... (Жок, калганын өзүң ула. Кишинин, жердин, элдин атын курчаган чөйрөнө карата өзгөртүп сүйлө.)

Талаш-тартыш.

Эгер «Эне тили» ырындагы түш көргөн акындын ордуна өз эне тилин билбеген адамды койсо, эмне болор эле. Балким, анын түшүнө өз эне тили кирбес. Кирсе да денесине жан кийрий албастыр. Же эне тилин билбегени үчүн кыйналып чыгар бекен? Өз тилин үйрөтпөгөнү үчүн ата-энеси менен урушуп, түшүндө ыйлаар, каргыш айтаар... Же эне тилдин денеге жан киргизерлик деле мааниси жоктур. Курсагың ток, кийимиң бүтүн болсо, эне тилдин кереги кайсы? Ал сага тамак, кийим, дүнүйө болуп бере алабы? Оюн кандай?

КЕКИРЕМАЙСА СУУСАДЫ, ЧӨЛДӨ БОТОМ КУУРАДЫ

Илгери эң алыста бир өлкө бар экен. Ал өлкөдө түрдүү канаттуулар көп экен. Ошолордун ичинде көл алдейлеген сыбызгы да болуптур. Толкун шоокум курганда канатын каккылап оюн курган акчардак да жүрүптүр. Балбылдап көзү күйгөн үкүнү айтпай эле коёлу, ал да бар экен. Жыл бою тынбай сайраган булбулду унутпайлы. Дагы... дагы биз билген, биз билбеген канаттуулар жыкжыйма экен. Алардын арасында Кекиремайса деген канаттуу да жашаптыр.

Кекиремайса жылына Гиндукуш, Гималай, Памир тоолорун аралап учат экен. Түштүктөн түндүккө келет экен. Боюна жайдыжайлата күч жыйнайт экен. Анан кеч күздө келген жагына канат сабалап учуп кетет экен. Мунусу жыл сайын кайталанат дейт... Муну канаттуулардын баары билет дейт.

Бир жылы жазда Кекиремайса топ балапандуу болот. Алыска учар мезгил келет. Ошондо ата-бабанын салтын улап, булар жол алат. Барар жактын жолу алыс, жери ыраак экен дейт. Ошон үчүн Кекиремайса барар жерине эрте жетүүнү ойлонот. Себеби ал жакта өңдү жашартар көк чөптөр, ар түркүн гүлдөр жайнап турган болчу. Тамак-аш көп эле. Муну эстегенде Кекиремайсанын эрте-кечтеки-си, өткөн жылкысы оюна түшөт.

...Мына өткөн жылы Теренсайдагы жайытты аралап бир жыргаган. Конушу бийик төрдө болгон. Талпынтып канат күүлөгөн.

Канаттуулардын муундан-муунга тараган, ооздон-оозго өткөн мурас сырларын уккан.

...Ошолор көңүлгө түштү. Ошон үчүн Кекиремайса балапандары менен учуп кете берди. Кете берди. Токтободу. Дем алышпады.

— Ээ, балапандарым! Силердин даргөйүнөрдө мен көп күйгөм, чыдап учкула. Жайытыбызга эрте барбасак, бирөөлөр ээлеп кетет! — дейт энеси.

Булар төрт тарабы шай нечен-нечен кыштактардан, айчүрөктөр чылбыр эшкен жерлерден, кен дарыялардан, көк деңиздерден, бийик тоолордон учуп өтүшөт. Тынбай учуп жүрүшүп, ач болушат. Бирок конууга болбойт. Консо, көп күнү жүрүп калышат да, барар жеринен кечигишет. Ошон үчүн булар баарына кайыл. Кайыл болбоско, чыдабаска айла жок.

Тынбай уча берип, булардын акыры эси оойт. Чарчашат. Буттары талыйт. Канаттары сермелер-сермелбес болуп үлдүрөшөт. Ошондо энеси айтат:

— Балапандарым! Айланайын, балапандарым! Өлбөйбүз десек, барар жерге эрте баралы!

Балапандар балапандык кылышат. Чый-пыйлары чыгып, ал турсун үргүлөп да кетишет.

Кекиремайса кайра аларга кайрылат:

— Эрте жетели. Эрте жетпесек, жолдо балээге калабыз. Куу! Куу! — деп кукулаган мергендер бар. Алар да бизди ондурбайт. Дуулдаган түлкү бар. Алар да бизди соо койбойт. Жанагы күчүнө күч кошуп, ээликкен бөрү кантип жөн калсын? Алар да жөн калбайт. Биз үчүн түпкүчтөй ийилген жылан да жоо... Айтор, душмандарыбыз көп. Азабыбыз арбын. Ошон үчүн жолго конбойлу. Чыдагыла, айланайындар, чыдагыла! Чыдагыла!

Өмүр деген, максат деген кыйын экен. Байкуш Кекиремайса максатыма жетемин деп жанын сабайт. Балапандарым дегенде үзүлүп түшөт. Аларды аяп, көзүнүн жашын көл кылат. Ошентип, уча берет, уча берет. Учуп сапарын уланта берет.

Балапандар чырылдайт:

— Оо, апа! Апакебай! Эс алсак кантет? Дем алсак кантет? Кичине тыныгалычы. Уйкубуз да келди...

Балапандардын ооздору аран ачылат. Салаа-салаа жаш кетет.

— Айланайын, балапандарым! Мен деле эс алганды жакшы көрүп турам. Бирок максатка жетпей туш келди коно берсең, «бап!» эткизип бирөө атып салат. Же өчү бар түлкү тиштеп кетет. Болбосо, шапата¹ учуруп, бирибизден бирибизди адаштырат. Эмнеси болсо да чыдайлы. Жетер жерге жетели. Анан эс алганды көрүп аласынар...

Булар эми ай нурун шимирген аппак булутту аралайт. Абасы салкын жерди кезет. Арча-кайын, карагаттуу токойдон өтөт. Көлү тунук жайды тепшийт. Ташы жакут зоолорду басат. Көзгө көркөм тартылган жайлоолордон кыйгайт.

Балапандар мурдагыдан да катуу чарчашат:

— Апаке! Апаке! Даракты кессе, тамыры бүтүн калат экен. Дайраны чапса, агымы бүтүн калат экен. Апаке! Биз бирдеме болсок да, сен аман каларсың... Эс алалычы. Тим эле өлүп баратабыз?..

— Ок, кокуй! Ок! Антпегиле, айланайындар. Жападан жалгыз калганда, дүйнөгө устун боломунбу? Же силер көз жумсаңар, менден тукум өзүнөн өзү чачырай береби? Кой, антпегиле! Учалы...

Булар эми жашыл жалбырактуу, көгүлтүр көлдүү жерлерден учуп өтүштү.

— О, апаке! Эми аз калдыбы?

— Эки, же үч күн учабыз. Анан жетебиз. Аз калды. Чыдагыла, айланайындар!

Кекиремайсанын минтип жоошутканына балапандар чыдай албады. Канаттары талыды. Аябай суусады. Уча албай калышты... Ыйлап киришти. Ыйлаганда да өпкө-өпкөсүнө батпай солкулдашты.

— Апа! Эми уча албайбыз. Өлсөк деле мейли. Бирди алтыга кошсо, баары бир он болбойт. Биз менен дүйнөнүн канаттуулары толуп кетпейт. Дем алалы...

Так ушул учурда алар чөлгө келип калган. Чөл деген чөл да. Суу да жок. Дарак да жок. Жашыл жалбырактуу чөп да жок. Жалан эле кум, жалаң эле кум. Анда-санда гана өскөн куурай бар. Эми балапандар энесин мурдагыдан да катуу кыйнай башташты.

¹ Шапата - желдин илеби.

Байкуш эне Майсанын айласы такыр куурады. Эмне деп жооп берерди, эмне деп алаксытарды билбей калды. Урушуп-жемелегенге боору чыдабайт. Кыстап-кыйнаганга оозу барбайт. Өзү да кыйналган. Балапандарынын абалын уруш-керишсиз көрүп турат. Буга байкуш эненин жүрөгү мыкчылды. Шайы кетти. «Капырай, баланын мекени — эне, эненин мекени — бала тура! Тенир ай! Бала менен энени эмне мынчалык жанбоор кылып жараткансын!» — деп бушайманга түштү.

Конууга жер издеди. Бирок ылайыктуу жер табылбады. Ошондо да балапандарын сооротуп жүрөт.

— Силерден ал кетти. Менден дарман кетти. Ата-бабадан калган ыйык салтты буздук. Коно турган болдук. Аны Тенир өзү кечирсин!..

Мажбур болгон Майса чөл үстүн айланды. Кум баскан талаанын баш-аягы көрүнбөдү.

Айланып-айланып караса, тээ тетигинде бирөө жаткансыйт. Жанында ботосу бардай, эмнеси болсо да ошого жетейин деп ниет кылды.

Бирок балапандар ушунчалык чарчаган экен, топ-топ этип жерге түшсө, Кудай бетин бербесин и...ий, кумдун ысыгы отко кызыган мештей, тим эле таманды куйкалайт. Эми мына, ыз-быздын чыкканын көрүп алгыла. Байкуш балапандар ысыкка чыдай албай, өпкөсүн кагат. Көз жашын мурдагыдан да катуу төгүшөт.

Эне байкуш кантсин? Балапандарынын ыйына чыдай албайт. Бир тыякка, бир быякка чуркайт. Суу чыгабы деп көрүнгөн топурак, көрүнгөн кумду түрткүлөйт. Балээнин суусу чыгабы? Таш балакет да жок.

Кекиремайса бүдүр чыккан чөптү да түртөт. Мында да суу жок. Акырында өзү да чарчайт. Көзү тунарат. Алы кетет. Шайы оойт. Канаттарын серпе албай калат. Ошондо да: «Балапандарым өлбөсө экен. Алар өлгүчө мен өлөйүн. Жашарын жашадым. Булардын жашары алдыда. Ээ, Тенир, жаратканын чын болсо, балапандарымды сактай көр!» — деп безилдейт. Өлүп баратканына карабай канаттарын жаят. Балапандарын коргойт. Күндүн табы өтпөсө экен деп жанталашат.

«Кекиремайса суусады ай!.. Суусады ай! Суусады ай!» — деп боздосо, уккан киши ыйлагандай болуптур.

Балапандар эненин боздогонун угуп-угуп, жедеп алы кеткенде, уктап калышат. Эне Майса таң аткыча дагы какшайт, дагы безилдейт. Эртеси балапандар ойгонсо, энеси баягы бойдон безилдеп жатат. Ошондо да балдарга күн тийбесин деп жанталашат.

Алда байкуш эне ай! Сыздагандай болсо, бүткөн бою титирейт.

Майсанын жанында биз болбосок, кылар айлабыз канча? Азырынча боорубуз ооруп турсун. Эми ботолуу төөгө келели.

Ботолуу төө — каймал экен. Сөздү төөгө берели. Ал өз жайын өзү бизге түшүндүрсүн:

— Менин алгачкы ээм — мергенчи эле. Ал дайыма Чаткалдын тоолорун кыдырып, адам баргыс жерлерге чыкчу. Аң уулоочу. Түрдүү айбандарды кармоочу. Канаттууларды да тутчу. Ошол мергенчилиги менен ата-энесин, ага-туугандарын бакчу.

Чаткалдагы тоолордун ортосунда Көкалакөл деген көл бар эле. Уудан келатып, ошол көлдүн жээгинде ат чалдырып, эс алчу. Анысы дайыма кайталанчу. Бир жолу уудан кайтат. Баягы жолуна түшөт. Көлгө жакындаса, кырк пери кыз чөмүлүп жатат. Жүздөрү күнгө чагылса, адам баласы карай албай, көзү уялат экен.

Мергенчи жашынып туруп, кыздардын биринин кийимине кол тийгизет. Ошондо калгандары аңчыны байкап калат. Кийимдерин алган бойдон көл түбүнө чумуп кетишет.

Көйнөгүн алдырган кыз мергенчиге жалынат:

— Көйнөгүмдү бериниз?

Мергенчи айтты:

— Берсе берейин. Бирок сен эми адам жыттанып калдын. Перилер катарына кошпойт да?

— Аны көрө жатарбыз.

Көйнөгүн алдырган кыз адам баласына баш кошот.

Көлгө чумулган кыздар адам жокто көл жээгине чыгып, түрдүү оюнду ойношот.

Бир күнү адамга баш кошкон пери кыз күйөөсүнө айтат:

— Менин бир шертим бар. Чачымды жууганда башымды карабай жүр, макулбу?

— Макул.

Анан күн артынан күн өтөт. Ай артынан ай өтөт. Жылдар алмашат. Булар бир уул, бир кыздуу болушат.

Күндөрдүн биринде мергенчи убадасын унутат. Пери кыз көлгө кирип киринет. Кадимкидей чабак урмакчы болот. Ошондо күйөөсү макул сөзүн бузуп, тигинин башын карап коёт.

Анда пери айтат:

— Мен сага сыр ачтым эле. Сен аны унутупсун. Шертти буздун. Перилер эми мени өлтүрөт. Кош! Кош! Кош бол! Балдарды аман асыра!

Пери көлгө чумуйт. Ана чыгат жок, мына чыгат жок. Бир аздан кийин көл үстүнө кызыл кан оргуштайт.

Кийин ошол периден калган укум-тукум көбөйө баштайт. Ошондой күндүн биринде кайдагы бир душмандар биздин айылга кол салды. Айылыбыз чачылды. Үйлөр бүлүндү. Мергенчи каза тапты. Мени болсо душмандар байлап алды. Баягы уул-кыз туткун болду. Анан бизди кайдадыр бир жакка алып жөнөштү.

Ошондо жолдо аз бастыкпы, көп бастыкпы билбейм. Айтор, көп күндөн кийин ушул чөлгө келдик. Мен ботолоп калдым. Ошондо алиги адамдар мени чөлгө таштап коюшту. Өздөрү кете беришти.

Ботом жарыкка кандай келди, ошондой суу иче албай, каны катып куурады. Деги мен өлсөм да, ушул ботом өлбөсө экен. Көрөр күнүн көрсө экен...

Ботолуу төөнүн арыз-муну ушундай болду. Ал да суу издеп, ушунчалык куураган экен, тим эле таманы ысык күнгө куйкаланыптыр. Тили кылоо болуптур. Ботосун аяп боздосо, тим эле жан чыдай албайт имиш.

Ошондо төө менен Кекиремайса биринин үнүн бири угат. Эптеп мандай-тескей келишет. Ошондо бири: «Кекиремайса суусады ай!» — деп кан какшаса, бири: «Чөлдө ботом куурады ай!» — деп кан какшайт экен.

Кан какшап безейт экен. Биринин үнүн бири улап, ээн чөлдү мунга бөлөйт экен. Экөөнүн көзүнөн кан аралаш жаш чыгып, сай-сөөктү сыздатат экен.

Булардын муну (кандай экенин ким билсин) баягы Көкалакөлдөгү периште эненин уулуна жетет. Ал аябай комузчу экен. Туткундан бошонот. Комузун колуна алат. Асман мененби же жер мененби, аны билген киши жок, алиги чөлгө жетиптир.

Чөлгө жетери менен: «Кекиремайса суусады ай! Чөлдө ботом куурады ай!» — деген мундуу үндү угат. Мына эми, Кекиремайса менен төөгө жуп жете турган болуп калат. Ошол маалда мундуу энелердин үнү тып басылат.

Көрсө, эки эне (бири балапандарына, бери ботосуна) акыркы сөзүн айтып жаткан экен:

— Айланайын балапандарым! Айланайын, ботом! Биз өлсөк да, силер өлбөгүлө. Өмүр сүрүп жашагыла. Жанынарды жакшы баккыла. Ташка урунбагыла. Бороонго калбагыла. Силерди адам баласы ажалдан алып калат!..

Ангыча балапандар менен бото өз-өз энесине кайрылып:

— Энеке! Энеке! Энекебай! Сага эмне болду? Көзүңдү аччы. Биз менен бирге жүрчү! Кагылайын, энекебай, көзүңдү аччы? — деп безилдешет.

Ага болбой төө бутун тайрайтып, Кекиремайса канатын жайып жан берет.

Бала жетип келип, төөнүн башын кучактайт. Кекиремайсаны алдына коёт. Анан комузун колуна алат. Колуна алат да: «Кекиремайса суусады ай! Чөлдө ботом куурады ай!» — деп безегенден безеп, күнү-түнү күү чертет.

Ай-талаанын баары ошол күүгө толот. Ал күү чөлдүн бетин каптайт. Мундуу күүнү канаттуулар да угат. Айбандар да угат. Ошондо күүнүн үнү асманга жетет, бир маалда жаан жаап кирет.

Жаандан улам балапандар менен ботого жан кирет. Кадимкидей тирилет.

Бирок алиги бала эки эненин тагдырын өмүр бою күү кылып чертип калат. Күүдө адам менен жаратылыштын, канаттуу менен айбандын ортосундагы мамиле ырга салынат. Ошондон бери «Кекиремайса суусады ай! Чөлдө ботом куурады ай!» деген күү чертиле берип, бизге жетиптир.

Суроо.

1. Эмне үчүн Кекиремайса эне: «Балапандарым өлбөсө экен. Адар өлгүчө мен өлөйүн...» — дейт? Кекиремайса төө менен бириккенде: «Биз өлсөк да, силер өлбөгүлө», — дешет. Эмне үчүн бардык энелер өздөрү өлгөнгө кайыл болуп, балдарым өлбөсө экен дешет?

Сальштыр.

Ботолоп калган төөнү душман адамдар чөлгө таштап кетишпедиби. Ал эми төө менен Кекиремайсанын мунун угуп, периште энинин уулу чөлдү карай жөнөйт. Эмне үчүн боорукерлик бардык адамдарда бирдей эмес?

Ойлон.

Баласы аман калсын үчүн өзү жан берүүгө даяр турган энинин ыйык парзына бала эмне менен жооп берүүгө тийиш? «Энинин сүтүн актоо керек» дегенди кандай түшүнүүгө болот?

Тапшырма.

1. «...Баланын мекени — эне, энинин мекени — бала тура» деген түшүнүктү жомоктун мазмуну боюнча чечмелеп, айтып бергиле.
2. «Кекиремайса суусады ай! Чөлдө ботом куурады ай!» деген күүнүн өзөгүнө адамдардын боорукерлиги тууралуу ой камтылган экен. Боорукерлик дегенди кандай түшүнүүгө болот? Өзүн кандай боорукерлик иш аткара алмакчысың?

ЖЕТИМ МЕНЕН СЫЙКЫРЧЫ

(Поэмадан кыскартылып алынды)

Бир жесир эски чакта болгон карып,
Адам жок бул карыпты алган багып.
Жарынан айлык бала бойдо калган,
Уул тапты аман-эсен көзүн жарып.

Бул шордуу далай жылдар жүрдү куурап,
Баланын узун өмүр жашын сурап.
Көп мээнет, ыза сөздөр эттен өтүп,
Өлбөстүн күнүн көрүп, суусун суулап.

Ачкадан буралышат, кийим жыртык,
Жаныртып кийген эмес кийим жыртып.
Чөңөргө тамандарын жырдырышып,
Буйдалып кээде басат, кээде сылтып.

Беш жылы оокат кылды колдо барын,
Жети жыл кызмат кылып бакты жанын.
Беш жылы кызмат таппай сендиректеп,
Кетирди кордук менен сайда-санын.

Баланын он жетиге келди жашы,
Агарды кордук менен кемпир чачы.
Баласы оокат издеп жеке кетсе,
Эненин мончок-мончок кетет жашы.

Себеби кармаганы жалгыз бала,
Койгон жок эгиз кылып Кудай таала.
Бир иштен жаздым болуп кетеби деп,
Зарланып ойлогону ошол гана...

Бир күнү кемпир билди бала жайын,
Жан сактоо, бала сыры болду кыйын.
Бир айла ушул сөздөн болобу деп,
Мунайып кемпир айтты өмүр жайын.

— Кулунум, жашта калдым жубайымдан,
Чыга албай келе жатам убайымдан.
Жаныма он жети жыл медер кылып,
Тиледим өмүрүңдү Кудайымдан.

Бул кезде, балам, жашым калды кыска,
Кетем деп, оокат үчүн мени кыспа.
Тириүүлөй эки тозок көрсүн десен,
Кете бер, зар өксүтүп мени ташта!

Болбосо, колуң менен көөмүп кеткин,
Кыйналып өлүгүмө таппа кепин...
Сен кетсең, кайрылышар тенинди тап —
Көрбөй кет куурал тарткан элдин четин.

Бала айтат: «Асыл таштан, акыл жаштан»,
Ушундай макал уктум акылдаштан.
Эчен жыл тарбиялап, азап көрдүң,
Сонунда өлбөс керек жатып ачтан.

Мен сени такыр бакпай кетем кандай?
Өстүрдүң азап көрүп балапандай.
Бул күндө ак сүтүңдү актап берем,
Өзүңсүң жалгызыңа жаккан шамдай.

Болбосо жамандыгым — жаштык кайда!
Чоң намыс жатып өлмөк — эмес пайда.
Көтөрүп өлөр кезде, адам кылдың
Жибергин, жокчулукка табам айла.

Ошондо кемпир жообун айта албады,
Кулагын уккан сөздөн тарта албады.
Байкушум, не кылса да көптү көргөн,
Бул сөзгө кубангандан калтаңдады.

— Көп жүрдүм оокат үчүн жанды кыйнап,
Берген жок Кудай оокат, жокту сыйлап.
Пайдасы болор, балам, окугандын,
Окугун, мен жүрөйүн ыйлап-ыйлап...

Көз нурум бир өнөрдү алып калсын,
Ар ишке бала көзү канып калсын.
Ар кимдин эшигинде жүргөн менен
Кор болор, анын билем жарытпасын.

Ошентип, байкуш кемпир санап калды,
Бала да окуганды самап калды.
«Мен жалгыз, бала кетет, бала кетет»,
Жүрөгү канткен менен канап калды.

Окууну бала мыктап кабылдады,
Так бүгүн күндүк оокат табылдады.
Тапса да, окуу, тамак калаа жакта,
Жүр, балам, — деди кемпир адымдады.

Карыптар беш күн ачка чымырканды,
Коргоого мүмкүн эмес бир күн жанды.
Ошентип, шайы кетип баратканда,
Табышты жолдо жаткан жарты нанды.

Эң мурун кемпир көрүп басып калды,
Баласы энекелеп шашып калды.
Чочуба, мен аманмын, таптым тамак,
Таңыркап бала мойнун кашып калды.

— Кулунум, жүргүн эми дем алалы,
Насиптүү буюрганын жеп алалы.
Бейитти караан кылып олтуралык,
Коркпогун, өлмөйүнчө жер алабы!

Келишти бир бейитке сүйөнүштү,
Наны бар жарты тапкан сүйүнүштү.
Ошентип, олтурганда нан кемирип,
Өөх! — деди байкуш кемпир күйүнүчтүү.

Чон сакал, тартайган чал болду даяр,
Чочушту көрө салып жан жок аяр.
Чал айтты: — Максатыңды айткын, кемпир,
Кылайын жардамымды ишке жарар?

— Тилегим, — кемпир айтты, — жалгыз карым!
Биздерге күйөр жан жок жалгыз-жарым.
Баламды өнөр үчүн окутмакмын,
Тилегим, сурасаңыз, ошол барым.

Аландап, чал сүйлөдү башын чайкап,
Чон сакал, бир кулачтай чачын жайкап.
— Балаңды эки жылы окутайын,
Толгон соң эки жылың кеткин алып.

Келем деп эки жылсыз жүрбө бекер,
Мээнетин келген менен текке кетер.
Так ушул жерге келип жанакыдай
Өөх! — десен, ушу чалың келип жетер.

Үндөбөй кемпир, бала талып калды,
«Куу Кудай туш кылды, — деп, — кандай жанды».
Бала айтты: — Бар эмесе, кайткын, эне!
Көрөйүн не болсо да, болгон алды.

Ойлоду кемпир муну «Кыдыр ата»,
Сан-санаа кетип жатты сыдырата.
Энеси байга кетип кызмат кылды,
Тамак-аш, акысына жалгыз мата.

Күнү-түнү эстен чыкпай жалгыз бала,
Жүрөгү бул кемпирдин болду жара.
Күндүз иш, түн ичинде уйку көрбөйт.
Карыпка эрмек болуп узун санаа...

Энеси ошол жерде жүрө турсун,
Кордугун санаа менен көрө турсун.
Билелик чалдын жайын, ал ким экен?
Аны да окугандар биле турсун.

Чал өзү келген экен сексен бешке,
Күн көргөн сыйкыр менен жаштык кезден.
Жеткен соң карылыгы жан сактоого,
Жыйнаптыр селсаякты эрте-кечтен.

Бар экен окшош балдар баары тегиз,
Болуптур соңку менен туура сегиз.
Чунак чал сыйкыр менен байлаштырып,
Баарысын кылат экен окшош эгиз.

Максаты: өз жолунан билдирмекчи,
Жан багып далайларды илдирмекчи.
Балдарды окутам деп алдап алган,
Канткенде үйлөрүнө жибермекчи.

Жасаптыр ар бирине кыйла аркан,
Байланат сыйкыр менен жакын барган.
Тагдыры сегизинин арканында,
Жан болбой ал арканды бошото алган.

Үйрөнүп чал өнөрүн баары билди,
Алышты сыйкыр менен далай минди.
Өзгөрүп ар кимиси сыйкыр менен,
Кубулуп түрдүү жандык жүрө билди.

Өздөрүн: «Бол!» — деп жерге урат экен,
Бар болуп не бол десе турат экен.
Суу айбан, кургак айбан же куш болуп,
Ошентип, аңгемени курат экен...

Өнөргө булар мындай жеткен кезде,
Кемпир да жылы бүтүп, келди кечте.
Белгилүү бейитине келип алып,
Өөх! — деди,
Я — деди чал ошол кезде.

Чал айтты: — Келдинизби?
— Келдим, пирим!
Баламды жыйырма төрт ай бердим, пирим.
Окутсаң, койсоң дагы ыраазымын,
Колума кулунумду бергин, пирим!

— Макул, мен чакырайын балаңызды,
Балаңды өзүң таанып аласызбы?
— Баламды кантип пирим, тааныбайын!
Кыйнайын таап бер деп кантип сизди!

Чал жерге келгиле деп таруу салды,
Окшошкон сегиз чымчык келип калды.
Балаңды, кана, кемпир, таанып алгын!
Эки жыл тааныбасаң, дагы калды.

Калтырап кемпир шашып калды карап,
Көзүнүн жашы мончок тарап-тарап.

Чымчыкты шордуу кемпир кайдан билсин,
Тамшанды улам-улам колун жалап.

Айла жок кемпир кетти ыйлай-ыйлай,
Кан аккан эки көздөн жашын тыйбай.
Кантейин, өлөйүн дейт, үмүт кылат,
Көрөм деп жалгызымды жанын кыйбай.

Эки жыл алда нече жылдай болуп,
Арыктап кемпир калды кылдай болуп.
Келатты көмөлөнүп тура калып,
Кең дүйнө буркандай, нылдай болуп.

Ошентип, так эки жыл толгон кези,
Сенделип кемпир жолдо болгон кези.
Токулган жол боюнда бир аргымак,
Энеге эптеп араң айткан сөзү:

— Энеке, мен жалгызын, билесинби?
Эсен-соо өлбөй тирүү жүрөсүңбү?
Бир жолу бакты ачылса кутулармын,
Баландын толук жүзүн көрөсүңбү?

Апакем жолдо экен деп билдим сени,
Жанылбай таанысын деп келдим эми.
Аргымак кылып тизет бүгүн бизди,
Ар качан солдон үчү коёт мени.

Качмакмын эрким болсо мен, энекем!
Сыйкырлап эркисиз кылып койгон бекем.
Сен эми жаңылбагын, солдон үч де,
Бошоном, жок дей албайт, үйгө кетем.

Көтөрүп, бейитине алып жетти,
Үшкүр деп мурункудай, желип кетти.

Байбиче каадасындай: — Өөх! — дегенде,
Сыйкырчы колун жайып буйрук этти.

Аргымак окшош кара тизип куу чал,
Деп айтты: — Тааныгын да, балаңды ал.
Так бүгүн тааныбасан өз балаңды,
Түбөлүк кайгырмактан, кангырап кал.

Ошондо кемпир эстен танып кетти,
От болуп тулку бою жанып кетти.
Кантерин биле албастан мууну бошоп,
Онбо, чал, онбогун деп наалып кетти.

Эс алып, кемпир айтты: — Кантип алам
Болсочу, эч болбосо, биздей адам...
Көнбөссүң айтканыма, жаңылбасам,
Сол жагында үчүнчүсү — менин балам!

Адамды айбан кылып үйрөтүпсүз,
Мойнуна аркандарын сүйрөтүпсүз.
Муну мен кандай кылып бакмакчымын?
Сырын айт, күнүн көрсүн мендей күчсүз!

Чал айтты: — Өз балаңды таптын-таптын!
Пайдасын көрмөк болдуң аргымактын.
Мейлиң ал, мейлиң ташта, жумушум жок,
Сырларын сурабагын, өзүң ачкын.

Кантейин андай болсо, сактап алам,
Ат болду, адам эле жалгыз караан...
Түшөт деп мындай түргө ойлобогом,
Кантейин, жүргүн эми, жалгыз балам.

Ат айтты: — Кайгырбагын, мингин, эне!
Балаңдын ар өнөрүн билгин, эне!

Кадимки мен балаңмын, айбан эмес,
Бутунду үзөнгүгө илгин, эне!

Кубангын мени таанып алганыңа!
Табармын дары болгон арманыма.
Кайгыргам көрбөсмүн деп энекебай,
Зарланып тентип кетип калганыңа...

Колуңа капилеттен келдим, эне,
Жүзүңдү кордук тарткан көрдүм, эне!
Айланып элдин четин кайта көрдүм,
Байланып бир душманга калдым эле.

Бошондум, эми сени көтөрөйүн,
Мен кантип мээнетинди өтөбөйүн.
Сен тартпаган азаптар калбагандыр,
Анын баарын жоюуга төтөлөйүн!

Актасын ак сүтүңдү баккан балаң,
Мээнетин жыйырма жыл тарткан балаң.
Мен үчүн не көрбөдүн, карып эне,
Дениңден бүтө жазды бардык чаман.

Алпаргын үйгө барбай, ат базарга,
Талашат көргөн адам минге-санга.
Мени сат канча болсом ошончого,
Бербегин жүгөнүңдү жүз миң малга.

Жүгөн кетсе, мен кайтып келе албаймын,
Жүзүңдү өмүрүмдө көрө албаймын.
Сен өзүн ала кетсең жүгөнүмдү,
Алганга сатылсам да жүрө албаймын.

Ангыча мал базарга жакындады,
Кемпир да айткан сөзгө макулдады.

Түшкөнчө ат базарга далай адам,
Кемпирге сатыңыз деп такымдады.

Көп болду алам деген жалгыз атты,
Биринен ар бириси жүздөн ашты.
Семиз бай аягында мин сом деди,
Макул көрдү кемпир да, минге сатты.

Жүгөндү, атты берип колуна алды,
Ар түрдүү акчасына сонун алды.
Турмушта көрбөгөндүн баарын көрүп,
Кечинде баланы ойлоп жолго салды.

Баласы энесинен мурун келген,
Секирип энекелеп турду жерден.
Жалгызым айбан болду деп ыйлайсың,
Түнүлбө, өлгөнүңчө, эне, менден!

Ошентип, кучакташып амандашты,
Ачылып кабактары, көлдөй ташты.
Чыгалбай кыл тузакта каларында,
Куткарды толкун турмуш карып жашты.

Ал эми көп табылды ага-тууган,
Акылдаш жакыным деп белди бууган.
Тууганы, мен жакыны дегендер көп,
Жолотпой үйгө жакын алыс кууган.

Бүгүн да кемпир базар бармак болду,
Базарга аргымакты салмак болду.
Жетектеген душмандарын кекетпестен,
Дос кылып акча менен алмак болду.

Сыпаты аргымактын малдан ашты,
Көп адам мен алам деп соодалашты.

Сонунда үч миң сомго бир чал алып,
Жүгөнүн бер дегенче минип качты...

Ал эле сыйкыр чалдын анык өзү,
Өзүнө закон экен айткан сөзү.
Баланы кантип кайта аламын деп,
Куу чалдын жүгөндө экен эки көзү.

Айрылып кемпир аттан тентиреди,
Кемпирге учкул сыйкыр жеткиреби!
Сыйкыр чал минип келип бир сарайга,
Аса байлап, ашпозго келди бери.

Ошентип, кайта ороду чалдын тору,
Кайнайт го бошонбосо жаштын шору.
Бир уруп өзүн жерге бошотууга,
Айла жок, асып койгон жетпейт колу.

Ошондо ат сарайга бир кыз келип,
Таң калды порумуна атты көрүп.
Жарыктык кандай жердин малы экен деп,
Сылады, эркелетти жалын өрүп.

Карып жаш көнүлүндө убайым жеп,
Сүйлөсөм бийкеч чочуп кетеби деп.
Сүйлөдү чыдабастан жерди чапчып,
Көзүнөн мончоктогон жашын ирмеп.

Чочуба, эркелеткен карындашым,
Мен — адам, туткун болгон азиз башым!
Ат кылып бир сыйкыр чал минип жүрөт,
Бошоткун, чын аясан, карлыгачым.

Селт этти, кыз белим деп чочуп койду,
Жүгүрттү кыялында нечен ойду.

Ырас го, жылкы кайдан сүйлөсүн деп,
Карындаш жумшак көңүл, чечип койду.

Жыгылды, ат бошонду жолго салды,
Аябай бардык күчүн зорго салды.
Ал дагы өзүн жерге уруп алып,
Айбаттуу арстан болуп тура калды.

Карады ар жак-бер жак, эки жагын,
Тез эле көрө салды аттын чанын.
Күркүрөп аркасынан жүрүп калды,
Жетүүгө аргымакка кылып камын.

Ангыча аялдабай жакындады,
Азуусу ачууланып шакылдады.
Жуп жетип жара тартып саларында,
Каз болуп бийик учуп каркылдады...

Ангырап арстан турду бир аз карап,
Айырбай эки көзү казды карап.
Билген соң каз экенин, чүйлү болуп,
Сонунан жан аябай учту сабап.

Чүйлү да кууп жетип алмак болду,
Тумшугун ысык канга малмак болду.
Конур каз шашканынан сууга түшүп,
Ким болмок бир айлага салмак болду.

Шашылып коно калды, түштү барып,
Өзгөрүп боло калды, сазан балык.
Чүйлү да кошо түшүп жаян болуп,
Сазанды жутмак болду тосуп алып.

Жаяндан күн-түн качып саны кетти,
Уктабай, тамак жебей алы кетти.

Как жарып кара сууну кара жаян
Алмакчы бөгөп жатып андан кекти.

Сазан да ойлой-ойлой акыл тапты,
Болду да алтын шакек, жолдо жатты.
Сейилде суу боюнда хандын кызы,
Таап алып, колго салып жаркылдатты.

Кубанып кыз обочо тамга барды,
Жаян да жигит болуп ханга барды!
— Калыптыр суу боюнда бир шакегим,
Кызыңыз берсе экен, — деп кабар салды.

Хан дароо кызын бери кел, — деп айтты,
Таап алган шакегинди бер, — деп айтты.
Шакеги, шакек экен жаханда жок,
Мынакей, мага ылайык, көр, — деп айтты.

Ошентип, ме дегенде быркырады,
Чачылып таруу болуп шыркырады.
Өзгөрүп турган жигит короз болуп,
Бүткөнчө терип жеди жалгыз даны.

Жапжалгыз дан чокулбастан четте калган,
Кандайдыр короз сыйкыр көрбөй калган.
Жалгыз дан тегеренип, тегеренип
Оолактап алыстады сыйкыр чалдан.

Айбаттуу бүркүт болду бардыгы шай,
Короздун болсо керек көңүлү жай.
Женишти жарыялап жибердиби?
Үнүнүн бардыгынча салды айгай...

Мен короз! Мен тилекке жеттим, — деди,
Ичиме шордуу бала кеттиң, — деди.

Тапканың ушул беле, шордуу бала!
Таруу болдун, мен жедим, неттин, — деди.

Ошентип, кубангандан короз баатыр
Күбүндү кош канатын тапыр-тапыр.
Анан ал «куку-куу» дей бергенде,
Шыпырды бүркүт болгон бала бакыр...

Бала айтты: — Кыймылдачы, баатыр чалым!
Ушулбу нечен жылдык жыйган алын?
Өлчөбөй өз көрүндү терен каздын,
Эр короз, эми кайда сенин жанын!

Деди да чалдын көзүн оюп алды,
Таманга бапеселеп коюп алды.
Азаптын нечен жылдык жыйнагы деп,
Тамызбай канын жерге, тоюп алды.
— Түбөлүк чын азаттык, байкелерим!
Баарынды сагынгандыр эли-жерин.

Байкуштар кыйышалбай чуркурашты,
Үй жайын бири билбей буркурашты.
Атанын атын билсе, элин билбейт,
Билишпей энелери төккөн жашты.

Ыйлашты, кучакташты, бөлүнбөдү,
Бирөө да жайын табар көрүнбөдү.
Баарысы чурулдашты: мундаш өстүк,
Болбойлук түбөлүккө бөлүнмөлүү!?

Бир жашап, бирге өмүр кечирелик,
Ачтарга кийим берип, ичирелик.
Туткунда биз сыяктуу калгандардын
Душманын суу сепкендей өчүрөлүк.

Бардыгы бул тилекти кабылдашты,
Антташты арамдарга жалынбасты.
Бардыгы каркырадай тизилишип,
Белгилүү бир энеге адымдашты...

Суроо.

1. Жокчулукка айла табыш үчүн бала кандай ойго келди?
2. Кемпир: «Өөх!» — дегенде тартайган чал пайда болот да: «Максатыңды айткын, кемпир, кылайын жардамымды ишке жарар?» — дейт. Анан эненин: «Баламды өнөр үчүн окутамын» — деген тилегин уккандан кийин, чал баланы эки жыл окутуп бермей болот. Мындай жардам бере турган карыяны жаман ниеттеги адам деп эсептөөгө болобу?
3. Ооба, чал убадасына турду, эки жыл ичинде жетимге сыйкырчылык өнөр үйрөттү. Бирок Энеге неликтен балаңды таанып ал деп, шыр бере салбай бултактатат. Максаты эмне?
4. Бала эркиндикке кандай кыйынчылыктар менен жетти?

Салыштыр.

«Алтын куштагы» карышкыр менен ушул жомоктогу сыйкырчы чалдын окшош жактары барбы? Балага кандай мамиле жасашты?

Макал.

1. Ангектен качсаң — дөнгөккө. 2. Асыл — таштан, акыл — жаштан. 3. Бүркүт карыса чычканчыл болот, каракчы карыса алдамчы болот. 4. Аргымактын жакшысы чапса — күлүк, сатса — пул.

Ой толгоо.

Ошентип, бала сыйкырчы чалдын колуна башонду. Анан апасына: «Ат базарга алып барып сат, ак сүтүңдү актайын», — дейт. Апасы аргымак болуп кубулган баласын миң сомго сатат. Үйүнө келсе, саткан баласы өзүнөн мурда келип калган. Ойлонсон, бул эненин ак сүтүн актообу? Же алдамчылыкпы? Же катуу кыйналгандар алдамчылык кылса, кечиримдүүбү? Кандай дейсин?

Сөздүк.

Жахан — аалам; *поруму* — келбети; *буркандай* — буркан-шаркан түшкөндөй; *нылдай* — капкара; *аргымак* — асыл тукум жылкы; *бейит* — мүрзө; *пир* — колдоочу.

Молдо КЫЛЫЧ

(1866–1917)

Молдо Кылыч Кочкор өрөөнүндөгү Бугучу айылында туулган. Молдо Кылычтын «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман», «Зилзала» деген чыгармалары эл арасында кеңири таралган. Ал сабаттуу жана өз мезгилинин билимдүү адамы болгон.

ЗИЛЗАЛА

Бу замана түрлөндү,
Жер силкинип термелди.
Калкылдаган асман-жер
Бузулуп кетер өндөндү.
Санаага келбес иш болду,
Сакта, Кудай, бенденди.
Тоо бузулуп, таш кулап,
Жер жарылып, жар нурап,
Ит бүткөндүн баарысы
Улуп-уншуп чуркурап.

Жан алуучу келердей,
Чочуп турдук зыркырап.
Кудай өзү сактасын,
Асман-жерлер бузулуп
Кетеби деп быркырап.
Матоодо төө бышкырып,
Ат кишенеп кошкуруп.
Таш короолор калдырап.
Эчки, койдун баарысы,
Үркүп чыкты чүчкүрүп.
Желеде уйлар өнгүрөп,
Байланган жиби үзүлүп,
Өткөрө кыйын иш болду,
Өлүмдү эске түшүрүп.
Туурда куштар талпынып,
Ат кошкуруп алкынып,
Адам кантип коркпосун
Акылы башта бар туруп.
Ай тутулуп жарытмак,
Күн кетилип нур таймак.
Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
Асмандагы Ай, Күндү
Бетин жаап кир чалмак.
Адамзаттын шумунан
Анты, шерти убада —
Баары кетти жалтайлап.
Эл кыдырды кожолор,
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеди,
Түрлүү, түрлүү бенделер,
Кууланган жорук көбөйдү,
Кудайдан башка ким билер.
Акыретке барганда,
Адам бенде тергелер.

Бенденин кылган күнөөсүн
Өзү турган жер көрөр.
Адам бенде шумунан
Кара жер минтип термелер.
Жан аманат болгон сон,
Инсап кылсак он келер.
Ыйман жайын билбеген
Ибилиске кол берер.
Насипке кылсаң канаат,
Ыйманын болор саламат.
Сынап турчу жарандар,
Зилзала болгон аманат.
Жер чайкалып туйламак,
Таш жыгылып куламак,
Далай адам зар качып,
Кайгы тартып куурамак.
Чүйдүн башы Чоң-Кемин,
Мен айтайын билгеним,
Анык билген адамдар
Айтып берди көргөнүн.
Үч жүздөн артык киши деп
Жери нурап өлгөнүн.
Там жыгылып баскандын,
Өлүгүн алып көмгөнүн.
Ушу жылкы зилзала,
Барабар келди баарына.
Адам бенде курусун,
Башка коркунуч келген сон,
Баарыдан ширин жан тура.
Жыгач үйлөр карчылдап,
Жер дүнгүрөп тарсылдап,
Кагылайын Кудай деп,
Карап турдук калтылдап.
Бир жагынан ит үрүп,

Улуп-уншуп арсылдап,
Жер бузулуп кетер деп
Чочуп турдук калкылдап.
Ушул жолку зилзала
Айбаты кыйын көрүндү.
Жан-жаныбар макулук,
Бир жанынан түнүлдү.
Тамда жаткан адамдар
Ала качып өз башын
Жылана чыга жүгүрдү.
Таш кулады там тургай,
Жер жарылды ал тургай,
Канча жанды тоо басты
Бирде бирин калтырбай.
Алигиче эстесе,
Жүрөк турат солкулдай.
Санаабыз жаман бөлүндү,
Казан-аяк калдырап,
Кумганда суулар төгүлдү.
Кайсы бирин айтайын,
Ойлодук кыйын өлүмдү.
Чүйдүн башы Чонкемин,
Далай жанды таш басып,
Жер көчкүнүн жүргөнүн,
Беткейдеги карагай
Жери менен жылганын.
Ороодогу эгинди
Жер жарылып житирди.
Капчыгайдан таш кулап,
Кара жолду бүтүрдү.
Тескейдеги жыгачты
Орду менен көчүрдү.
Тоо жарылып токтобой
Аска-таштар бузулду.

Ажалы жок адамдар,
Аман качып кутулду.
Кудуреттин иши көп,
Ойлоп көрчү ушуну.
Айта берсем көп жатыр
Бул өңдөнгөн кызыгы.
Төшөктөгү адамдын
Бири өлүп, бири бар.
Кайда болсо алаамат
Ажалдууга жолугар.
Там жыгылып, таш тийсе,
Адамдын кайсы алы бар.
Бешиктеги бир бала.
Аман калды жаныбар.
Солкулдады Чоң-Кемин,
Күнгөйдөгү Байсоорун,
Там жыгылып, таш басып
Далай жандын өлгөнүн
Билгендерден сурасак,
Айтып берди көргөнүн.
Бир канча жер жарылып,
Ысык-Көлгө киргенин.
Шондон бери зилзала
Адетте жок туйлады.
Андан мурун эки жыл
Бир канчалык чайкалды,
Кыйын болду ал дагы,
Төшөктөгү адамды
Калбырдай кылып ыргады.
Андан сонгу Кашкардан,
Далай кыштак кыйрады.
Жер дүйнөнү силкинттип,
Жараткандын барманы.
Тенирим өзү дем берип,

Ырыскы менен насипти,
Чыгарып турар бир берип,
Алалдыкты көргөзүп,
Акылдууга жөн берип.
Жерге зыйнат болсун деп,
Көк шиберден өң берип.
Айбат кылып адамга
Ар бир убак кара жер
Калкылдады тербелип.
Асман-жердин тирүүсүн
Акыл жетип турса да,
Адам бенде уноосуз.
Бар экенин билесиз.
Ушу турган жер-асман.
Күндүк көрсөк чырактан,
Айды жарык жаратты.
Жүзү жарык ровшан
Чоң Анжиян, чоң Кашкар
Зилзаладан бузулду.
Ажалы жок адамдар
Чыга качып кутулду.
Тагдыр жеткен бенделер
Тамда калып тутулду.
Алматыны, Кашкарды
Абал мындан баштады.
Анжиянды зилзала
Бүлүндүрүп таштады.
Баары туташ кара жер,
Муну байкап биле көр.
Жер силкинсе бир жерге
Билбей калар башка эл.
Кудуретине таң калып
Жараткандын ишин көр.
Он сегиз миң бу аалам

Жамгыр түшөр абадан.
Акыл жетпес иштер көп,
Баары буйрук Кудайдан.
Ар макулук жандарга
Насип жетер эгемден.
Жаркыраган күн, асман
Үстүбүздө көгөргөн.
Асман-жерлер танапсыз
Бир-бирине жөлөнгөн.
Анан наркы түбүнө
Ойлоп акыл түгөнгөн
Ойлоп акыл жеткизбей
Айран-азыр калдырып,
Кара сууну шам кылды,
Карангыга жандырып.
Канаттууну чыгарды,
Жумуртканы жардырып.
Ай менен Күн тутулса,
Бул эмне иш болду.
Кудуретине садага
Кантарылып кара жер
Көчкү жүргөн не жорук.
Ойлоп акыл жеталбас
Тобокелде бололук.
Тоого бүткөн жыгачтар
Түзгө барып жамалып,
Кандай жорук Кудай ай,
Инсап, топук кылалык.
Жердегеним кең Кочкор,
Аяк жагым Семиз-Бел,
Нар жагына карасаң,
Мелтиреген Ысык-Көл.
Жер силкинип жарылды,
Байсоорунду барып көр.

Зилзаладан чочуду,
Жаны чыгып далай эл.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу,
Ар сонундан иш чыгар
Мына ушул болжолу.
Быркылдабас кара жер
Азоо аттай туйлады.
Үстүбүздө асман көк,
Айы бирөө, жылдыз көп.
Күн чыкканда түн кетер,
Мунун жолу бир бөлөк.
Жерим Кочкор талаасы,
Журтум кыргыз арасы,
Тамам болду акыры
Бул сөзүмдүн чамасы.

Ырга кыскача маалымат.

1910-жылы Кыргызстандын түндүгүндө катуу жер титирөө болгон. Ал элге көп мүшкүл, азап-тозок алып келген. «Зилзала» — ошол жер титирөөнү чагылдырган чыгарма. 1911-жылы Казан шаарынан араб тамгасында өзүнчө китеп болуп басылып чыккан.

Ташырма.

1. Жер титирөө мезгилинде айлана-чөйрө кандай өзгөрүштөргө учурайт? «Зилзалада» акын аны кайсы саптар менен туюнткан? «Калкылдаган асман-жер, Бузулуп кетер өндөндү, Тоо бузулуп, таш кулап» — дейт акын. Калган ушул өндүү саптарды өзүн аныкта.

2. Ырда жер титирөөдөн жабыр тарткан кайсы жерлер жөнүндө сөз болот?

3. Кеминде канча адам зилзаладан кайтыш болгон?

Ойлон.

1. Акын: «Ай тутулуп жарытмак, Күн кетилип нур таймак. Куйруктуу жылдыз көп чыгып, Асмандагы Ай, Күндү, Бетин жаап кир чалмак, Адамзаттын шумунан», — дейт. Жер да бекеринен

термелбейт экен. Ал кишиден кеткен күнөөнү, кууланган жорукту, жалтайлаган убаданы — баарын көрүп турат. Анан чыдай албай силкинет тура. Сенин оюнча кандай? 2. «Айран-азыр калдырып, Кара сууну шам кылды, Карангыга жандырып», — дейт Молдо Кылыч. Акын эмне жөнүндө айтып жатат? 3. «Жаркыраган күн, асман үстүбүздө көгөргөн, Асман-жерлер танапсыз, Бири-бирине жөлөнгөн. Анан наркы түбүнө, Ойлоп акыл түгөнгөн», — дейт акын. Демек, жер, асман — баары бири-бирине жипсиз байланган. Эриш-аркакташкан. Шартташкан. Ошол эле учурда андан аркы түбүнө ойлоп акыл түгөнөт. Ой жеткис тунгуюк. Асман, андан ары эмне бар? Дагы андан арычы? Ким билет? Кудайбы, Тенирби? Жаратылыш мыйзамыбы? Сен өзүңчө маани улап көрсөн.

Сөздүк.

Зилзала — жер титирөө; *нурап* — урап; *жан алуучу* — жан алгыч; *ибилис* — азезил шайтан; *ровшан* — жаркын, таза; *танапсыз* — жипсиз; *жарандар* — агайын, дос, журт; *бенде* — пенде; *алалдык* — адалдык; *инсап* — нысап.

М А З М У Н У

Адабият — көркөм сөз өнөрү 3

КЫРГЫЗ ЭЛ ЖОМОКТОРУ

Алтын куш 8

Акылдуу дыйкан 13

Акыл Карачач 17

Жомоктор жөнүндө түшүнүк 26

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Макал жана лакаптар 30

Макалдар 30

Лакаптар 32

Макалдар жана лакаптар
жөнүндө түшүнүк 33

Табышмактар 34

Табышмактар жөнүндө түшүнүк 35

Жаңылмачтар 36

КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭПИКАЛЫК МУРАСЫНАН

Манастын бала чагы 39

Салыштыруу жөнүндө түшүнүк 61

АДАВИЙ ЖОМОКТОР

Ч. Айтматов. Бугу эне 63

Т. Үмөталиев. Күч бирдикте 77

Ж. Садыков. Эзелердин жүрөгү	84
Адабий жомок жөнүндө түшүнүк	90

КЫРГЫЗ ФАНТАСТИКАСЫНАН

К. Эсенкожоев. Үчүнчү шар	92
Илимий-фантастикалык чыгарма жөнүндө түшүнүк	106

ЭЛ БАШЫНАН ӨТКӨН КҮНДӨР

Ы. Шайбеков. Кайран эл	107
С. Өмүрбаев. Телегей 1977	112
Көркөм чыгарманын тили жөнүндө түшүнүк	149

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ТЕМАСЫНАН

А. Осмонов. Неге кечигет	151
А. Осмонов. Бүкөн	153
С. Жусуев. Алакан	154
Ыргак жана уйкаштык жөнүндө түшүнүк	156
К. Жантөшев. Чолпонбай	158
Ч. Айтматов. Атадан калган туяк	166
Ангеме жөнүндө алгачкы түшүнүк	176

ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНА АДАМ

Карагул ботом	178
А. Токомбаев. Жайкы таңда	187
А. Токомбаев. Ай нурунда кышкы түн	191
А. Осмонов. Кыргыз тоолору	191
Пейзаж жөнүндө түшүнүк	193
Ж. Бөкөнбаев. Жылан менен бака	195
Р. Шүкүрбеков. Тоо эчки	200
М. Алыбаев. Ала-Тоого	202

. Алыбаев. Сон-Көл	203
. Алыбаев. Тянь-Шань	206

ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

Тоголок Молдо. Телибай тентек	208
Алыкулов. Жакшы кыз	219
Алыкулов. Өзү каар, тили заар кыз	221
Алыкулов. Болор жигит	223
Б. Алыкулов. Болбос жигит	224
Б. Алыкулов. Эр жигитке сын	226
Токтогул. Үлгү ырлар	230
Санат-насыят, үлгү ырлары жөнүндө түшүнүк	234
Ч. Борончиев. Элиңдин кетпейт оюнан	237
Ч. Борончиев. Кош Алымкул	241

МЕКЕН ЖӨНҮНДӨГҮ БИРЛАРДАН

Сарногоев. Бешигим – Мекен	259
----------------------------------	-----

ОРУС КЛАССИКАЛЫК АДАБИЯТЫНАН

С. Пушкин. Балык менен балыкчы тууралуу жомок	262
---	-----

КАВКАЗ ЭЛДЕРИНИН АДАБИЯТЫНАН

Гамзатов. Эне тил	281
-------------------------	-----

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУ

Иремайса суусады, чөлдө ботом куурады	285
Жетим менен сыйкырчы	293
Молдо Кылыч. Зилзала	308

